

Sumari

T.M. BENADY. <i>Los menorquines en Gibraltar en el siglo XVIII</i>	205
FRANCISCO JAVIER RODRÍGUEZ DE FONSECA. <i>¿Menorca rusa?</i>	227
MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS. <i>Les baralles de paper dels gasistes i electricistes</i>	241
JOSEP MARIA QUINTANA. <i>Miquel Carreras i Marçal Pascuchi, testimoni d'una fidelitat</i>	263
FRANCESC ISBERT. <i>Restauració i aixecament de la taula de Binisafullet</i>	283
MIQUEL ANTONI PONS CARRERAS. <i>Aproximació als elements visuals iconogràfics i iconològics en el sexterci de l'emperador Adrià de s'embarcador (S'Alairó, Es Mercadal)</i>	295
MARIA ISABEL BENNÀSAR FÈLIX ANTONI PUERTAS PUYOL. <i>Arqueologia industrial a Maó</i>	307
JULI MASCARÓ I PONS. <i>La integració laboral del disminuït psíquic a Menorca</i>	337
MARGA SEGUÍ. <i>L'horror al no ser</i>	363
RESSENYA CULTURAL	371
- <i>Investidura Doctor Honoris Causa per la Universitat de les Illes Balears de Fernando Rubió i Tudurí</i>	
- <i>Intervenció del doctor Francesc Bujosa Homar</i>	
- <i>Parlament del president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears Gabriel Canyellas Fons</i>	
- <i>Acte d'homenatge a Francesc de B. Moll</i>	
- <i>Presències menorquines dins Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme de Josep Massot i Muntaner</i>	
- <i>Supuesta capilla mozárabe del fuerte Marlborough</i>	
- <i>Vida de l'Ateneu</i>	
- <i>Activitats realitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis</i>	
- <i>Acta de concessió del Premi d'Investigació sobre Es Mercadal i Fornells 1992</i>	

LOS MENORQUINES EN GIBRALTAR EN EL SIGLO XVIII

T.M. BENADY (*)

Inglaterra conquistó Gibraltar en 1704, tres años antes de la invasión de Menorca, y aunque se había apoderado del Peñón en nombre del archiduque Carlos, pretendiente a la corona de España, y en asociación con sus aliados holandeses, lo retuvo por cuenta propia bajo el convenio de Utrecht de 1713. Gibraltar y Menorca fueron posesiones británicas en el Mediterráneo durante el siglo XVIII y, por tanto, tuvieron lazos muy estrechos. Tanto una como la otra sirvieron de bases para la marina británica, aunque Menorca, con su magnífico puerto de Maó, fue la más importante. También hubo vínculos muy estrechos en el sector militar, así regimientos británicos eran desplazados regularmente entre un puesto y otro. En el año 1720, el teniente-gobernador Richard Kane tuvo que acudir precipitadamente a Gibraltar cuando una concentración de tropas bajo las órdenes del marqués de Leda, destinada a levantar el sitio de Ceuta, aparentemente amenazaba la seguridad de esa plaza. También existieron numerosos vínculos entre los pueblos de ambas colonias.

LOS PRIMEROS EMIGRANTES

Hay pocos documentos en los archivos del gobierno de Gibraltar relacionados con los primeros años del siglo XVIII, pero los censos de 1777 y 1791 se conservan completos y nos ofrecen datos sobre los primeros emigrantes de

---

(*) Escritor inglés nacido en Gibraltar.

Menorca que se establecieron en Gibraltar. Gracias a ellos se puede fijar la lista de menorquines que se asentaron en Gibraltar antes del gran asedio de 1779. Después de este año, una gran parte de la población civil salió de Gibraltar huyendo de los rigores del sitio y del cañoneo enemigo, y algunas familias se refugiaron en Menorca.

El censo de 1777 nos informa de 62 personas, nacidas en Menorca, que formaban parte de la población civil, la cual contaba con 3.201 habitantes, y se tiene constancia de que algunos más llegaron en los dos años siguientes.

Según parece, la familia Costa fue la primera familia menorquina que se estableció en Gibraltar. Antonia Costa (viuda de Pedro) se instaló en Gibraltar en el año 1730, tenía una hija (también viuda) y una nieta. Tanto Antonia como Pedro eran naturales de Puerto Mahón (1).

Otros emigrantes fueron Joseph Abrines y su hermano Gregorio de los que se sabe que llegaron en 1734, a muy tierna edad. Su padre tiene que haber sido uno de los primeros emigrantes de Menorca a Gibraltar; pero, dado que no existe ninguna información sobre él en la parroquia, se ha de suponer que posiblemente fuese marino y muriese en alta mar. Había un tercer hermano, Antonio, que ya nació en Gibraltar en 1737.

Catalina Carretino llegó a Gibraltar en 1737 y, aunque ella nació en Menorca, es probable que su marido fuera natural de Varese de Liguria. Tenía dos hijos nacidos en Gibraltar: el mayor, Juan, era marino y posiblemente el padre también lo fuera. Otra viuda, Juana Paulina, llegó a Gibraltar en 1749 y tuvo allí dos hijos que trabajaban de canteros.

En Gibraltar existía gran falta de mano de obra adiestrada y, como se verá en la tabla A, casi todos los menorquines que se asentaron antes del año 1783 eran artesanos —marinos o trabajadores de la construcción—, y otros, en menor número, eran sastres y zapateros. Once de las 36 familias estudiadas se vincularon a Gibraltar entre los años 1756 y 1763, época en la cual Menorca estuvo bajo el dominio francés, cinco se habían establecido antes, y las otras 20 se establecieron después del 1763.

La tabla A muestra que había 8 marinos además de otros que faenaban en la mar, y 13 hombres que trabajaban en la construcción, incluyendo carpinteros. El apodo minero probablemente se aplicó a algunos de los canteros. Las familias, cuyos nombres no aparecen en el censo de 1777, posiblemente estuvieran fuera de Gibraltar el día del censo, aunque ya habían conseguido permiso de residencia. Los nombres de estas familias aparecen en el censo de 1791 y se anotan al borde de la tabla.

---

(1) Pedro había muerto en Gibraltar en 1769. (Archivos de la parroquia de Santa María la Coronada).

TABLA A - Los que llegaron antes de 1780

Nombres transcritos tal como aparecen en la lista de censo de 1777.

Las fechas de nacimiento y llegada son aproximadas,
pero el error no es superior a un año.

	EDAD	TRABAJO	LLEGADA
PROFESIONAL Y COMERCIAL			
Fr. Franco Messa	49	párroco	1773
Madalena Manusa	49	partera	1757 v ma de John + Joseph que siguen
Matheo Martines	30	buhonero	1773 mu también n Ma
MARINOS			
Gregorio Abrines	50	marino	1734 mu n G 5ho 2ha
Thomas Allow	44	maestro barquero	1756 mu n G 5ha (el censo de 1791 da Alo como nombre y profesión de buhonero)
Francisco Cardo	45	barquero	1773 *
Joseph Manusa	30	calafateador	1757
John Manusa	26	calafateador	1757
Andrew Pratts	53	patron	1756 n Mallorca pero mu n M, también 1 ho Joseph Francisco; 2ha n G
Michael Rutge	43	marino	1769 (censo 1791)
Juan Ba Torobin	43	marino	1757 n Ma también mu, 2ho 4ha n G
TRABAJADORES EN LA CONSTRUCCIÓN			
Joseph Abrines	47	albañil	1734 mu n Estepona, 2ho 1ha n G
Thomas Pavia	37	minero	1757 mu n M
Juan Pratts	35	albañil	1752 mu esp. 2ho 2ha n G
Juan Prats	69	minero	1750 *
Juan Preto	61	albañil	1740 *
Juan Pollise	40	albañil	1725 mu 2ha todas n M
Juan Sans	45	albañil	1772 mu 3ho 2ha n Ma (censo 1791)
CARPINTEROS			
Michael Iuvae	21	carpintero	1777 *
Antonio Marquez	38	carpintero	1768 mu 2ho n M
Joseph Serra	41	carpintero	1765 mu 7 años en G. 1ha n M, 1ho 1ha n G
Joseph Soulie	54	carpintero	1767 *
OTROS EMPLEOS			
Bartholome Februry	28	sastre	1766 *
John Ginard	41	escribiente	1757 *
Simon Prat	44	zapatero	1752 mu n San Roque, 1ho 2ha n G
Antonio Ramy	36	sastre	1758 *
Francisco Rutgé	21	sastre	1761 vivía con ma, 2 hermanos n G (también había familia Rutgé de Ibiza)

NO CUALIFICADO

Lucia Araua	37	criada	1778 (censo 1791)
Pedro Bonet	26	jornalero	1771 mu + 1 ho 1 ha n G (censo 1791)
Gracia Fernandes	36	soltera	1777 *
John Florez	32	mozo de cuerda	1779 *
Maria Neto	23		1778 posiblemente llegó con marido, ha n 1779
Juan Messa	58	jornalero	1773 *
Juana Pelleca	60		1747 *
Juan Xeres	48	criado	1756 mu n M, 2ho n G - albañil y herrero

Explicación: G= Gibraltar ha= hija/hijas ho= hijo/hijos ma= madre M= Menorca Ma= Maó
n= nacido mu=mujer v=viuda.

* Individuos que según el censo vivían solos.

DESPUÉS DE LA REINTEGRACIÓN DE MENORCA A ESPAÑA

El censo de 1791 muestra que el número de menorquines en Gibraltar había aumentado a 189 (tres veces la cifra del censo anterior) aunque la población total había decrecido, circunstancia que pone en evidencia un aumento de la emigración a Gibraltar después del año 1783. Paradójicamente, la emigración de Menorca a Gibraltar en los ocho años que siguieron a la reintegración de la isla a la corona de España fue bastante superior a la de los 70 años previos en que estaba bajo la dominación británica. Muchos de los artesanos y obreros que estaban acostumbrados a trabajar para las fuerzas británicas evidentemente decidieron continuar empleados con sus antiguos jefes. Posiblemente la emigración también fue impulsada por el paro que prevaleció en la isla después de retirarse los ingleses.

Si analizamos los oficios de las personas enumeradas en el censo de 1791, encontramos que había 24 trabajando como albañiles, canteros, mineros, carpinteros y aserradores —todos empleados en la reconstrucción del pueblo que había quedado completamente arrasado por el bombardeo español—. Otros 20 trabajaban en labores relacionadas con la mar —marinos, constructores de buques y toneleros—, y el mismo número de jornaleros. También había ocho zapateros y cuatro sastres; muy pocos trabajaban en profesiones burguesas como párroco, cantinero, tendero, comerciante o escribiente.

Algunas de las familias que se establecieron en Gibraltar evidentemente tenían una historia interesante. Manuel Delima, albañil empleado en las fortificaciones, era natural de Gibraltar pero había vivido en Menorca unos años y regresó hacia el año 1785 con su mujer y cuatro hijos, todos nacidos en la isla. Delima es un nombre que se encuentra entre los griegos de Menorca pero el censo de 1777 demuestra que Manuel era hijo de Francisco Matheo de Lima, oriundo de Portugal.

Otra familia interesante era la del italiano Lorenzo Bretan, hombre cuarentón, relojero de profesión. Estaba casado con una muchacha menorquina que tenía dos hijos de 18 y 15 años nacidos en la Florida, y evidentemente la madre, cuando menos, había participado en la emigración organizada por Turnbull (2), y tenía dos hijos menores (de 7 y 4 años) nacidos en Menorca.

Joseph Cumbau y su mujer eran malteses pero tenían dos hijos nacidos en Menorca antes de su traslado a Gibraltar.

El sastre francés, Anthony Cambon y su mujer (también francesa) se habían establecido en Gibraltar antes de pasarse a Menorca y regresaron a Gibraltar en el año 1785 con seis hijos de edades comprendidas entre 11 y 1 año, todos nacidos en la isla. John Evans (evidentemente galés de origen) había nacido en Alemania y se casó con una menorquina.

La tabla B enumera todas las familias de origen menorquín que llegaron después del año 1783.

TABLA B - CENSO DE 1791

Nombres transcritos tal como aparecen en el censo.
Las fechas de llegada y nacimiento son aproximadas
pero el error no es superior a un año.

	EDAD	TRABAJO	LLEGADA
Thomas Allow	24	pintor	1786 con su hermana pequeña
James Andrews	30	sastre	1786 mu + 2ha n M
Luis Arnaud	39	jomalero	1785 *
Pedro Ayat	34	cuchillero	1790 francés, mu + 2ho 1ha n M
Luis Bovero	26	carpintero de ribera	1785 *
Bartw. Brionis	33	albañil	1785 *
Antonio Brionis	17	jomalero	1789 *
Francisco Brionis	25	albañil	1790 *
Francis Canevas	41	zapatero	1788 mu + 2 hermanas, todas n M
Pedro Campins	27	zapatero	1790 *
Gracia Castilla	50	criada	1783 *
Antonio Comilla	18	albañil	1789 *
Andres Díaz	18	albañil	1789 *
Michael Delgado	40	criado	1789 *
John Delmedo	40	zapatero	1783 *
Joseph Del'Medo	33	armero	1785 mu + 2ho 2ha n M
Joseph Delmedo	65	albañil	1790 *
Gabriel Faminias	27	carpintero de ribera	1785 mu n M 1 ha G

(2) Véase Jane Quinn, *Minorcan in Florida*. Mission Press, St. Augustin, 1975.

Sebastn. Fabregas	24	marino	1790 vivía con ma viuda
Michael Fabrigas	28	jomalero	1783 mu + 1ho n M, 1ho n G
Hildefonso Hernandes	48	zapatero	1789 2ha + 1ho (también zapatero) n M
Juan Gó	29	aserrador	1784 vivía con hermano joven (?)
Juan Lozano	25	jomalero	1783 *
Pedro Messa	59	jomalero	1788 mu + 3ho n M prob. hermano de P. Messa
Father Fco. Messa		párroco	1763 *
Andrew Monjui	48	sastre	1790 *
Joseph Moll	22	minero	1784 *
Roque Neto	29	albañil	1789 *
Thomas Nugent	24	jomalero	1789 mu n Ma
Pedro Olivier	13	aprendiz	1790 *
Francis Pons	36	jomalero	1789 mu n M
Juan Pons	60	carpintero	1790 prob padre del anterior
Juan Pons	20	carpintero	1784 *
Laurence Pons	55	almacenero	1784 mu n M 3ho 2d incluyendo:
Cosmo	29	marino	1785 (ho del anterior)
Laurence	21	carpintero de ribera	1785 - do -
Michael Pons	24	ensamblador	1790 *
Michael Pow	26	carpintero	1785 mu + 2ho n M, 1ho n G
Michael Pow	33	marino	1789 mu + 1ho llegaron 1786
Antonio Pratts	44	tonelero	1789 *
Joseph Pratts	18	tonelero	1789 *
Pedro Quebedo	44	jomalero	1789 mu + 4ho 1ha n M incluyendo:
Gabriel	16	herrero	1789 (ho del anterior)
Francisco	14	jomalero	1789 - do -
Margalida Rexarda	15	?	? *
Antonio Ribas	35	marino	1789 mu n M
John Roca	25	carpintero	1789 mu + 1ho n M
Luis Roca	22	tendero	1786 *
Vicente Riudavets	23	zapatero	1789 *
Michael Rutge	28	marino	1789)
Francis Rutge	26	jomalero	1789) grupo familiar
Joseph Rutge	24	marino	1781)
Maria Rutge	20	soltera	1789)
Domingo Sans	26	zapatero	1789 *
Juana Scales	42	criada	1783 *
Mary Sebates	15	soltera	1790 *
James Serre	17	albañil	1789 *
John Subiela		escribiente	
		tonelería naval	1789 *
Mariana Taltavull	44	viuda	1790 1ho 2ha n M
John Taltavul	19	aguador	1788 *
Mariana Tartavulla	44	?	1790 3 ha (?) n Ma
Antonio Torre	41	jomalero	1784 mu + 4ho 1ha llegaron de M 1791
Joseph Tudory	44	carpintero de ribera	1784 mu + 3ho 2ha n M incluyendo:
Sebastian	20	carpintero de ribera	1785 (hijo del anterior)
Francisco Vacarisas	30	zapatero	1789 *

Pedro Vallo	60	?	1791 acompañado de mu o ha
Frans. Victori	53	aguador	1787 *
Francisco Victory	52	albañil	1790)
Joseph Victory	16	barquero	1790) grupo familiar
Juan Victory	12	barquero	1790)
Juan Xeres	32	ensamblador	1789 *

Explicación: G= Gibraltar ha= hija/hijas ho= hijo/hijos ma= madre M= Menorca Ma= Maó
n= nacido mu=mujer v=viuda.

* Individuos que según el censo vivían solos.

LOS AÑOS DE GUERRA CON FRANCIA

El año 1791 marcó el punto bajo de la economía gibraltareña, pero las guerras de la revolución francesa seguidas de las de Napoleón, que duraron desde el año 1793 hasta el 1815, trajeron prosperidad al pueblo.

Durante esos años el aumento de las fuerzas navales y militares inglesas en el Mediterráneo fomentó el comercio de Gibraltar. Además, los numerosos barcos de corso que los comerciantes de la plaza aparejaron para actuar contra los buques enemigos, trajeron cambios demográficos considerables. Los barcos de corso necesitaban tripulaciones numerosas y esto conllevó una afluencia de marinos de todas partes del Mediterráneo occidental, incluyendo Menorca. Sus barcos recorrían el mar y volvían con numerosas presas que presentaban ante el tribunal del vice-almirantazgo para que fuesen condenadas y, posteriormente, vendidas con sus cargas. Los corsarios actuaban contra todas las embarcaciones de los enemigos, siendo los períodos de mayor lucro para Gibraltar los años de guerra con España, del 1796 al 1801 y del 1804 al 1808.

No se ha documentado la gran inmigración hacia Gibraltar durante estos años, pero a pesar de varias epidemias (especialmente la de fiebre amarilla de 1804 que causó la muerte a una tercera parte de la población) hubo un aumento considerable en el número de habitantes.

En el año 1816 la población había aumentado a 11.400 personas, de las cuales, una tercera parte estaba clasificada como súbdito británico (o sea, nacidos en Inglaterra o Gibraltar) y 410 (231 hombres y 179 mujeres) de los 6.600 extranjeros se clasificaron de menorquines (3). Este dato representa el doble de la cifra de menorquines en 1791, y como al menos la mitad de los que aparecen en el censo previo tiene que haber desaparecido por edad o epidemias, esto nos demuestra una inmigración considerable en los años posteriores a 1791; sobre todo teniendo en cuenta que todos los niños nacidos en Gibraltar adquirirían el status de británicos.

(3) Public Records Office, Londres, correspondencia con Gibraltar, CO.91:67.

Los censos siguientes no clasifican aparte las personas nacidas en Menorca, que quedaban incluidas dentro de la masa de españoles, pero sabemos que la conexión entre Menorca y Gibraltar seguía fuerte pues la piedra para construcción continuaba siendo importada de Puerto Mahón (4). También hay otros indicios que muestran que la afluencia de gentes de la isla continuaba. Así, en el año 1834 había 163 menorquines con empleo pagado en Gibraltar, un aumento considerable sobre la cifra de 105 constatada en 1816 (5). Muchos de los apellidos viejos hoy han desaparecido, pero todavía hay numerosas familias con nombres como Abrines, Aloy, Costa, Dalmedo, Neto, Pons, Pratts, Serra y Victory que atestiguan el origen menorquín de muchos gibraltareños; y las familias de Cardona, Coll, Orfila y Triay probablemente también son de origen isleño. Uno de los gibraltareños más insignes de nuestros días fue, indudablemente, el pintor Gustavo Bacarisas (1873-1971). Catedrático honorario de la Academia de Santa Isabel, Medalla de Oro de la misma entidad y miembro de la Academia de Bellas Artes de San Fernando, era también descendiente de familia menorquina.

LOS PÁRROCOS

Durante los sesenta años entre 1733 y 1792, la mayoría de los sacerdotes que cuidaron espiritualmente de los fieles de Gibraltar eran oriundos de Menorca, pues tanto el gobierno británico como los gobernadores de la plaza preferían presbíteros menorquines de nacionalidad británica a los que llegaban de España; algunos consiguieron el título de vicario general.

En los primeros años posteriores al Tratado de Utrecht, el obispo de Cádiz siguió ejerciendo jurisdicción sobre la parroquia de Santa María la Coronada y sus sacerdotes. En el año 1717 el obispo, D. Lorenzo de Armengual, fue invitado por el teniente-gobernador a hacer una visita privada a la plaza y mientras estaba allí realizó su visita pastoral clandestinamente (6). Pero los tratados firmados en Viena en 1725 que reconciliaron a Felipe V con su antiguo adversario Carlos (a la sazón emperador de Austria) hicieron evidente la reanudación de las reivindicaciones sobre Gibraltar, así empezaron a hacerse preparativos para repeler el ataque esperado (7).

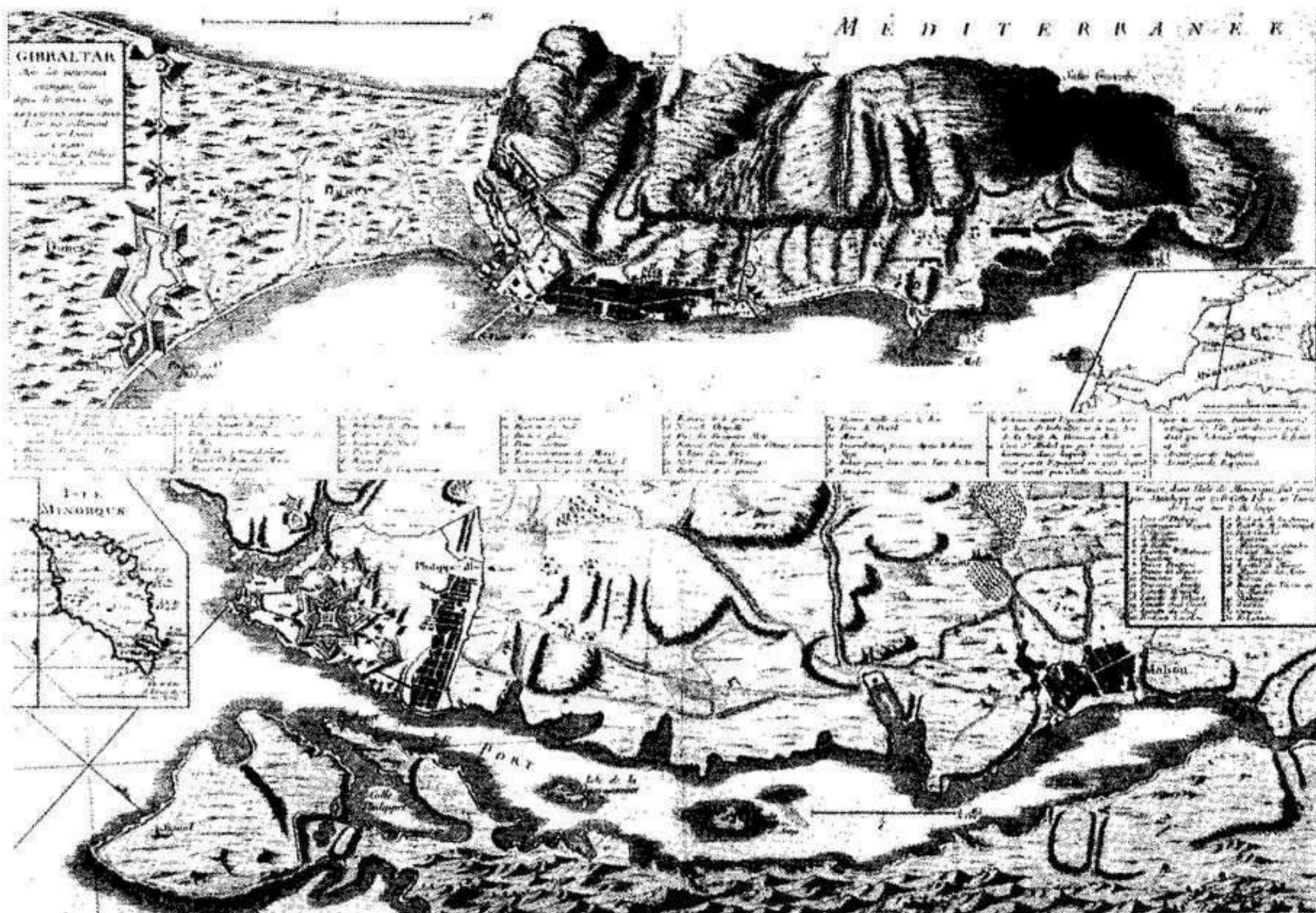
Richard Kane que se había hecho famoso por sus construcciones en Menorca fue nombrado teniente-gobernador de Gibraltar en 1725 para reparar y mo-

(4) J. Hennen, *Sketches of the Medical Topography of the Mediterranean*. Londres, 1830, 68.

(5) H.W. Howes, *The Gibraltarian*. Colombo 1951, 129, 135.

(6) Antonio de Bethencourt Massieu, *El Catolicismo en Gibraltar durante el siglo XVIII*. Universidad de Valladolid, 1967, 39-40.

(7) Sir William G.F. Jackson, *The Rock of the Gibraltarians*. Gibraltar Books, Grendon, 1989, 123.

Plano inglés de los puertos de Gibraltar y de Maó. (Legado Hernández Mora a la ciudad de Maó).

demeritar las fortificaciones. Dada las circunstancias, se consideraba peligroso admitir influencia española y cuando el obispo pidió permiso para repetir su visita, éste le fue denegado (8).

El asedio de 1727 fue corto y no surtió efecto. La marina británica controlaba el mar y las tropas españolas tenían que depender de los abastecimientos y refuerzos que se les suministraban a través de los pésimos caminos de la región. Después del sitio los españoles construyeron fortificaciones en la frontera que cortaron todo paso por tierra. A raíz de esto el número de españoles en Gibraltar bajó considerablemente, y pasaron, del 30% de la población en 1725 al 10% en 1753 (9).

En estas circunstancias, Gibraltar adquirió una psicosis de asedio que perdura hasta hoy. El entonces teniente-gobernador, brigadier Jasper Clayton, decidió que en el futuro los católicos de Gibraltar debían independizarse del obispo de Cádiz, y puso el control de la iglesia y sus tesoros en manos de una *Junta de Ancianos* compuesta por seglares. Esto dio una constitución presbiteriana, bastante excepcional, a la iglesia católica en Gibraltar (10).

(8) Bethencourt, op. cit. 44-46.

(9) T.M. Benady, «The Settlement of Jews in Gibraltar, 1704-1783». *The Jewish Historical Society of England, Transactions XXVI*, 1979, 96.

(10) Charles Caruana, *The Rock under a Cloud*. Silent Books, Cambridge, 1989, 15.

En el año 1733, la Junta pidió que un sacerdote de Menorca se desplazase a Gibraltar para asumir el cargo de párroco, pues el P. Francisco de Rojas que era el único sacerdote que cuidaba a los fieles en la plaza tenía ya 80 años. Esto se hizo con la aprobación del gobernador, el general Joseph Sabine. Cuando Dr. Francisco Ignacio Ximenez llegó en noviembre del mismo año, el gobernador le presentó las llaves de la iglesia en una impresionante ceremonia en el «patio de los naranjos» de la parroquia, y le rogó que colaborara con la Junta de Ancianos (12).

Después de esto, el Dr. Ximenez comenzó los trámites para regularizar su posición a los ojos de la iglesia y escribió a Fray Tomás del Valle, el nuevo obispo de Cádiz, para que le diera su autorización. El obispo, que no estaba contento con el comportamiento del P. Rojas, le plació nombrar al Dr. Ximenez vicario general con plenas facultades. A pesar de ello, el viejo sacerdote no renunciaba a sus privilegios, y raras veces dejaba al Dr. Ximenez celebrar bautismos, casamientos o entierros. El Dr. Ximenez no pudo asumir plenamente el cargo de su propia parroquia hasta después de la muerte del viejo sacerdote en 1737. Al año siguiente, el obispo se ensañó con él a causa de un joven noble que huyó a Gibraltar para casarse, la ruptura resultante entre los dos eclesiásticos fue permanente (13).

En el año 1742, un joven sacerdote genovés, el P. Domingo Finocchio llegó de Menorca para asistir al Dr. Ximenez y cuando el vicario murió el 12 de agosto de 1743, el mariscal de campo Hargrave, que por ese tiempo era teniente-gobernador, le nombró sucesor con la aprobación de la Junta de Ancianos. El nuevo párroco acudió a Fray Tomás del Valle para que le confirmara en su puesto y, no considerando adecuados los privilegios que le concedió el obispo, escribió a Roma pidiendo que se le nombrara notario apostólico, lo cual le fue concedido al año siguiente. Pero la vida relajada del P. Finocchio causó mucho escándalo y controversia, y tuvo que pedir al obispo que le permitiese retirarse cuando llegase su sucesor de Menorca. Salió hacia Liorna después de la llegada del P. Antonio Fontcuberta (14).

El obispo de Cádiz nombró al P. Fontcuberta vicario general el 17 de enero de 1748 y más tarde siempre hacía referencia a él como el mejor y más fervoroso de todos los sacerdotes que llegaron a Gibraltar desde Menorca (15). Fontcuberta era un predicador de talante franco y no temía atacar las malas

(11) Bethencourt op. cit. 41, 61; Pablo Antón Solé, *Catálogo de la sección «Gibraltar» del Archivo Diocesano de Cádiz 1518-1806*. Instituto de estudios Gaditanos, Cádiz, 1979, 26.

(12) Caruana, op. cit. 16.

(13) Caruana, ibid. 17.

(14) Caruana, ibid. 18; Antón Solé op. cit. 29.

(15) Bethencourt, op. cit. 60.

conductas cuando le eran conocidas, motivo por el cual tuvo enfrentamientos con varios miembros de su grey. Entre ellos, un tal Andrew Gavino, francmason y amigo del capitán Flemming (el secretario vicioso del gobernador). Esta postura tuvo como consecuencia que al llegar otro sacerdote de Menorca el P. Fontcuberta fuese expulsado.

Este nuevo religioso, el franciscano P. Juan Febrer, llegó el 26 de diciembre de 1748. A su llegada, la Junta de Ancianos, encabezada por Bartholomé Danino, el cónsul genovés, se presentó ante el gobernador para rogarle que no expulsara al P. Fontcuberta, pero Hargrave fue inexorable y el P. Fontcuberta se embarcó en un navío de guerra el 8 de enero de 1749 (16).

El obispo del Valle quedó muy resentido por la expulsión de un sacerdote de la valía del P. Fontcuberta, y aunque concedió poderes para administrar los sacramentos al P. Febrer, no le nombró vicario general. Cuando meses después el P. Fontcuberta pasó por Gibraltar, camino de Lisboa, la Junta otra vez pidió al nuevo gobernador, el teniente general Bland, que le permitiese quedarse en Gibraltar, pero el P. Fontcuberta había sido acusado de predicar contra los anglicanos, y el permiso fue denegado.

El P. Fontcuberta no se quedó mucho tiempo en Portugal y volvió a Menorca, pues el 6 de marzo de 1766, el teniente-gobernador Johnston, escribió al Dr. Gabriel Roig, Paborde y Vicario General de Menorca quejándose del comportamiento del P. Fontcuberta, a quien tachaba de «súbdito revoltoso». Los pormenores de las quejas no se incluyeron en la copia de los papeles que se enviaron a Londres, pero posiblemente continuó predicando contra los anglicanos (17).

La Junta de Ancianos de Gibraltar presentó una petición a Fray Tomás para que nombrara al P. Febrer vicario general, pero el obispo no estuvo de acuerdo. Entre tanto, las alegaciones de conducta impropia del nuevo párroco, especialmente con las mujeres, fueron tan persistentes que el obispo le convenció para que dimitiera de su cargo. Regresó a Maó en marzo del 1752 (18).

Le sucedió otro franciscano, el P. Francisco Hinojosa que no era menorquín. Este personaje no agradó al obispo de Cádiz y le alejó de su cargo, utilizando una estrategia simple. Hizo arreglos con el comandante del Campo de Gibraltar para que le detuviera mientras el cura estaba de visita en España en noviembre de 1770. El teniente-gobernador de Gibraltar, el coronel Robert

---

(16) Caruana, op. cit. 19; Antón Solé op. cit. 32-34.

(17) Public Records Office, Londres, correspondencia con Menorca, CO.174:1 f.184.

(18) Caruana, op. cit. 19-20; Antón Solé op. cit. 38, 40; Lieutenant-colonel Thomas James, *The History of the Herculean Straits*. London 1771, vol. 2, 295.

Boyd, reclamó que le soltaran pero no lo consiguió (19). El obispo inmediatamente nombró a otro franciscano, el P. Pedro Bejerano que había ayudado en la parroquia durante 20 años, pero Boyd no estuvo de acuerdo con el nombramiento y le expulsó de Gibraltar. Seguidamente, empezó las diligencias para traer a otro sacerdote de Menorca (20).

El P. Rafael Messa llegó el 6 de enero de 1771 e inmediatamente escribió al obispo notificándole que se había hecho cargo de la parroquia; y remitiendo sus *reverendas* le pidió la debida autorización (21). Ésta le fue enviada en pocos días, y el P. Messa atendió a las necesidades espirituales de sus feligreses durante unos años (22).

El 10 de marzo de 1773, el P. Francisco Messa, fraile agustino del convento de Ntra. Señora del Socorro de Ciutadella, escribió al obispo de Cádiz, explicando que había venido a Gibraltar para acudir junto al lecho de enfermo de su hermano Don Rafael de Messa, pero que éste había muerto antes de su llegada. El gobernador había dado órdenes al P. Reymundo (el sacerdote genovés que asistía a su hermano) que le entregara a él las llaves de la iglesia y pedía que se le nombrara vicario general (23). Al mes siguiente el obispo le escribió enviándole instrucciones de cómo funcionaba y se regía la parroquia (24). A esto el P. Messa le contestó en una carta en la cual le informaba de una conversación que había sostenido con Boyd, en la que el teniente-gobernador le había dicho que después de lo ocurrido con el P. Hinojosa, tenía órdenes de Londres de admitir solamente como párrocos a súbditos británicos (25). Después de esto, el obispo no tuvo más remedio que nombrar al P. Messa, y dado que la parroquia tenía problemas financieros, Boyd le dio al párroco una pensión del gobierno de 100 doblones al año (26).

En octubre de 1774, el P. Messa recibió una demanda de Don Joseph de Rossas, comisario del Santo Oficio que residía en Los Barrios, para realizar una entrevista en la frontera con objeto de entregarle unos papeles que le enviaba el tribunal de la Santa Inquisición de Sevilla. Temiendo sufrir la misma suerte que su antecesor Hinojosa, Messa le pasó la carta a Boyd, quien le informó por escrito que él no admitía la jurisdicción de dicho tribunal en los dominios británicos, y cualquiera que pretendiese ejercer tal jurisdicción sería

---

(19) Bethencourt, op. cit. 79; Caruana, op. cit. 23; Antón Solé op. cit. 48-50 [196, 202-204, 208-210].

(20) Bethencourt, op. cit. 79; Antón Solé, op. cit. 49-50 [205, 206].

(21) Bethencourt, op. cit. 79; Antón Solé, op. cit. 50.

(22) Antón Solé, *ibid.* 51-55.

(23) Antón Solé, op. cit. 56 [254].

(24) *Ibid.* [256].

(25) *Ibid.* [257]; Caruana, op. cit. 196-198.

(26) Caruana, op. cit. 25.

tratado como espía, aunque estaba dispuesto a otorgar al P. Rossas permiso para visitar Gibraltar en carácter privado. Esta visita se llevó a cabo cuando el viernes 10 de julio de 1778 se le concedió permiso de entrada a «Don Joseph de Rossas presbítero con un criado por dos o tres días» (27).

Cuando el P. Messa demandó al prefecto de la Santa Congregación de *Propaganda Fide* una extensión de sus poderes, el obispo escribió a Roma explicando que no había querido confirmar el nombramiento del P. Messa, pero había consentido hacerlo para evitar grandes inconveniencias y para consolar a los fieles (28). No obstante, el obispo seguía descontento con el trabajo del P. Messa y en diciembre de 1777 escribió al conde de Floridablanca (secretario de estado de la corona de España) lamentando el triste estado de la iglesia en Gibraltar (29).

Posiblemente a raíz de esta queja, el párroco empezó a recibir visitas de clérigos de España que pasaban a Gibraltar a asistirle. El lunes 13 de abril de 1778, se le concedió permiso al P. Bernardo Caspir para entrar en Gibraltar por 15 días con pasaporte del comandante del Campo de Gibraltar «para asistir a las funciones de la iglesia de la próxima Semana Santa» y como no se permitía introducir víveres por la frontera terrestre, el general español le permitía llevar «un Borreguillo y dos Gallinas de regalo» (30). Pero cuando un joven fraile franciscano, sobrino del párroco, que se encontraba en San Roque, entró en Gibraltar a visitar a su tío, el Gobernador Eliott escribió al margen «Permitido, pero prohibido absolutamente de officiar» y tuvo que conseguir permiso especial del gobernador antes de visitar la ermita de Nuestra Señora de Europa, que quedaba fuera del pueblo. Regresó a San Roque el 6 de julio (31).

El gran asedio que comenzó el 21 de junio de 1779 cortó todas las comunicaciones con España. En 1781, el P. Messa escribió en catalán, la relación de sus experiencias durante el sitio hasta dicha fecha, y lo hizo en el libro de registros de entierros de niños. Monseñor Caruana tradujo esta obra al inglés y la publicó como apéndice a su historia de la iglesia católica en Gibraltar, *Rock under a Cloud* (32).

---

(27) Antón Solé, op. cit. 56-57 [258]; Archivos del gobierno de Gibraltar, calendario de ocurrencias en 1778.

(28) Antón Solé, op. cit. 57 [262] carta de Fray Tomás del Valle al Cardenal Castelli, 6 noviembre de 1774.

(29) Ibid. [270].

(30) Archivos del gobierno de Gibraltar, calendario de ocurrencias de 1778.

(31) Ibid.

(32) Op. cit. apéndice 1, 145-153.

Esta narración ofrece una exposición conmovedora de los sufrimientos del pueblo de Gibraltar y de las privaciones que sufrió durante tres años de asedio, así como del terrible bombardeo que comenzó en abril de 1781 y duró hasta el fin del año 1782. Durante esos meses las casas del pueblo fueron arrasadas y la iglesia fue destruida. Pero el P. Messa pudo salvar la mayor parte de los tesoros del templo y trasladarlos (con mucha dificultad y corriendo notables peligros) a la parte sur del Peñón, distanciado de las baterías españolas. Allí vivió durante más de dos años en un campamento con aquellos ciudadanos que no se fueron de Gibraltar, atendiendo a sus necesidades espirituales en una capilla provisional que edificó con sus propias manos.

Después del asedio, lo único que quedaba de la iglesia eran las cuatro paredes y las bóvedas del techo del altar mayor y de dos de las capillas; pasaron muchos años antes de que la iglesia fuera completamente restaurada (33). Los sufrimientos que soportaron los habitantes de Gibraltar durante el asedio causaron en el pueblo gran resentimiento contra España. El P. Messa no reanudó sus relaciones con el obispo de Cádiz que habían sido interrumpidas por el sitio. Esto enfureció a D. Bautista de Juan Cervera, sucesor de Fr. Tomás del Valle (34), y sus quejas contra el P. Messa indiscutiblemente surgían de la falta de obediencia que el obispo consideraba le era debida. Pero como consecuencia de los sufrimientos pasados los gibraltareños abrigaban un fuerte resentimiento contra todo lo que tenía que ver con España y la ruptura con las autoridades eclesiásticas se hizo permanente.

Indiscutiblemente, muchas de las críticas hacia los párrocos de Gibraltar de Fray Tomás del Valle se debían a la actitud independiente de éstos motivada por su posición aislada, aunque en algunos pocos casos estas críticas estaban justificadas.

Sus experiencias durante el asedio dejaron al P. Messa viejo, agotado y enfermo; y para aumentar sus sufrimientos, fue detenido a petición de la Junta de Ancianos hasta que puso en sus manos todos los tesoros de la iglesia que él había salvado durante el asedio aun a riesgo de su vida. Murió en 1792 cuando tenía 64 años de edad (35). Su sucesor fue un sacerdote genovés nombrado por decreto del Papa Pío VI. A partir de ese momento la iglesia católica en Gibraltar dependería directamente de Roma, independizándose completamente de España (36).

---

(33) Caruana, op. cit. 30.

(34) Antón Solé, op. cit. 63 [273-278].

(35) Caruana, op. cit. 31; Archivos del gobierno de Gibraltar, censo de 1791.

(36) Caruana, op. cit. 32.

LOS JUDÍOS

En su monografía sobre *La colonia griega*, F. Hernández Sanz escribió:

«A la afluencia de tantos extranjeros que, desde el principio de la ocupación inglesa, vinieron a establecerse en Mahón, con el afán de lucro, hubieron de agregarse dos factores importantes para el impulso de nuestro comercio y de nuestras industrias: el elemento hebraico y el elemento griego». (37)

Hernández Sanz exageró, sin duda, la importancia de ambos elementos. Calculó que el número de griegos en la isla ascendió a unos 2.000 (38), aunque estudiosos modernos dudan que su número rebasara una tercera parte de esta cifra (39). Sin embargo, ambas colonias tuvieron que hacerse notar en una isla tan pequeña como Menorca por ser extranjeros y tener costumbres diferentes. Los judíos fueron posiblemente el elemento más llamativo en tiempos en que el Santo Oficio todavía tenía actividad en suelo español, aunque la colonia judía de Menorca, probablemente, nunca rebasase los 100 individuos en número total.

Pedro Riudavets, también les dio más importancia de la que podían haber tenido (40) cuando escribió:

«A la afluencia de tantos extranjeros, agregóse el elemento hebraico que, dado al comercio y a la industria, contribuía poderosamente al movimiento mercantil de la isla».

El interés que ofrece la comunidad judía para el presente estudio es el de proporcionar un ejemplo de migración que, en la mayor parte, era en dirección contraria a la que hemos estudiado hasta ahora. Los primeros judíos que llegaron a Menorca fueron comerciantes de Liorna, tenían muchos lazos con Marruecos y Algeria y ya se habían establecido previamente en Gibraltar. En el año 1781 (poco antes de ser expulsados) la mayoría de los judíos de la isla eran o bien nacidos en Gibraltar o bien poseían estrechos lazos con esta ciudad.

En el siglo XVIII, los judíos (de origen marroquí en su mayoría) formaban una tercera parte de la población civil de Gibraltar (41); pues allí la situación era muy diferente a la de Menorca. La fortaleza gibraltareña estaba asentada

(37) F. Hernández Sanz, «La colonia griega en Mahón». *Revista de Menorca* 1925, 330.

(38) Hernández Sanz, op.cit. 342.

(39) Información de Dr. Anthony Seymour.

(40) Pedro Riudavets y Tudury, *Historia de la isla de Menorca*. Al Thor, Menorca, 1983, vol. II 1285.

(41) Véase Benady, op. cit. La mayoría de los judíos en Gibraltar eran de Marruecos aunque unos pocos llegaron de Algeria, que también proveía ganado vacuno.

sobre un peñón árido y casi todos los víveres tenían que ser importados. Debido a la guerra y al bloqueo español, el puerto más adecuado para atender las necesidades de Gibraltar era Tetuán en Marruecos, y el comercio externo de ese puerto estaba casi exclusivamente en manos de judíos (42). Como casi toda la población española había abandonado sus casas en el pueblo en 1704 para no prestar juramento de fidelidad al archiduque (43), la fortaleza también necesitaba mano de obra, mozos de cuerda, barqueros y artesanos, y muchos judíos vinieron a realizar esos trabajos (44). El número de judíos se calculó en 300 en el año 1711, los cuales habían fundado una sinagoga. Por este motivo el artículo 10 del tratado de Utrecht firmado en 1713, que estaba dedicado a las condiciones de la cesión de Gibraltar, estipulaba:

«y Su Majestad Británica, a instancia del Rey Católico consiente y conviene en que no se permita por motivo alguno que judíos y moros habiten ni tengan domicilio en la dicha ciudad de Gibraltar».

En el año 1717 los judíos fueron expulsados de Gibraltar de acuerdo con las condiciones impuestas en Utrecht y esto trajo en consecuencia la ruptura de relaciones entre Inglaterra y Marruecos, pero a partir de aquel momento la plaza se podía abastecer desde España.

Las relaciones amistosas entre España e Inglaterra no perduraron y al año siguiente estalló la guerra de Alberoni por lo que las hostilidades se reanudaron. Gibraltar se encontró ahora aislado tanto de España como de Marruecos y los ingleses tuvieron que tomar medidas para restaurar sus relaciones con este país, lo cual conllevó la vuelta de los judíos a Gibraltar. Los tratados de Viena firmados en 1725 entre Felipe V y su antiguo adversario, ahora emperador de Austria, hicieron ver a las autoridades inglesas en Gibraltar la importancia de mantener el cordón umbilical con Marruecos. El bloqueo terrestre total por parte de España, que siguió al corto asedio de 1727, convirtió en vitales las comunicaciones con Marruecos y la posición de los judíos en el Peñón fue asegurada no obstante las capitulaciones de Utrecht.

En Menorca la situación era diferente. La presencia de judíos era pequeña y no se puso en relieve en Utrecht: por eso el artículo XI que trataba sobre la cesión de Menorca no llevaba las mismas condiciones específicas que se propusieron para Gibraltar. No obstante, con el tiempo llegaron algunos comerciantes judíos y el teniente-gobernador Kane les protegió contra las protestas

(42) Véase T.M. Benady «Les communautés du nord du Maroc» en *Les Juifs d'Espagne: histoire d'une diaspora, 1492-1992*. Editions Liane Levi, Paris, 1992, 541-546.

(43) I.S. Leadam, *A Political History of Great Britain, vol. IX, 1702-1760*. Longmans, Green, Londres, 1909, 60 n.1.

(44) Benady, op. cit. 95, 96, 99, 102-103.

del clero y del pueblo de Menorca pues esperaba que contribuirían al auge del comercio de la isla (45).

Los primeros judíos que sabemos llegaron a la isla fueron comerciantes de Italia. En el año 1720, Naftali Busnach, consignó, «4 balle de lana de Menorca» desde Maó a Abraham Busnach en Liorna en el bergantín inglés *Giovanna* (Joan?), (46) pero tres años más tarde se trasladó a Algeria en donde fundó una dinastía comercial importante (47). Su nieto (que también se llamaba Naftali) fue socio de la firma Bacri y Busnach que a finales del siglo XVIII obtuvo el monopolio de la exportación de trigo de ese puerto (48). Hacia la década de los cuarenta Abraham Busnach se encontraba en Valeta, Malta, donde tenía un almacén que servía de centro para los comerciantes hebreos que visitaban la isla. Los registros de la Inquisición de Malta mencionan que fue visitado por Moisés Busnach, el hijo de Naftali (49). Aunque la familia Busnach no se estableció permanentemente en Menorca, mantuvo sus vínculos con la isla y en el año 1780 el encargado del negocio en Maó era el joven Abraham Hay Busnach, de 20 años, que era dueño del barco *Hermosa Raquel* (50).

La lista de extranjeros que tenían propiedades en Puerto Mahón preparada por Hernández Sanz (51) nos da los nombres de otros judíos que se establecieron en la isla. El censo de Gibraltar de 1791, por su parte, nos proporciona los nombres de judíos que en años anteriores se habían establecido en Menorca.

Es probable que la razón principal que impulsó a los judíos a establecerse en Menorca fuera la oportunidad de proveer de víveres a las fuerzas inglesas. Menorca producía gran parte de los víveres frescos que se necesitaban (los salados llegaban de Inglaterra e Irlanda) y en tiempos normales también se podían importar de la costa italiana sin que la intervención de los comerciantes judíos fuera necesaria. Sin embargo, en las ocasiones en que una escuadra naval numerosa se estacionaba en Maó, es probable que se tuviera que recurrir a África del norte para el suministro de carne fresca. Y los comerciantes

(45) Desmond Gregory, *The Illusory Prize*. Associated University Presses, Cranbury NJ, 1989, 102, 190, 245 n60.

(46) Sandra Fornitano Neri, *Le Navi Inglesi a Livorno nella prima meta del «700»*. Tesis de la Universidad de Pisa, 1979, 751-752.

(47) H.Z. Hirschberg, *A History of the Jews in North Africa*. E.J. Brill, Leiden, 1981, vol. II, 29.

(48) Hirschberg op. cit. vol. II, 30.

(49) Derck Davis, «The Jewish Cemetery at Kalkara, Malta». *The Jewish Historical Society of England, Transactions XXVII*. Londres, 1984, 148.

(50) Hirschberg, op. cit. vol. II, 29.

(51) Hernández Sanz, op. cit. 401-402.

judíos que tenían contactos con Marruecos y Algeria llegaron para importar ganado vacuno de aquellos países y con el tiempo se establecieron permanentemente en el puerto de Maó. Es difícil fijar una fecha exacta a esta inmigración pero probablemente ocurrió en la década de los 30 y los inmigrantes aumentaron en número durante los años de la guerra de sucesión austriaca (1739-1748). Parece clara la existencia de un núcleo bien establecido cuando los franceses invadieron la isla en 1756.

Durante el asedio de San Felipe por los franceses, se encontraban quince judíos en el fuerte. Once de ellos fueron clasificados como combatientes y es posible que los otros cuatro fueran miembros de sus familias. Es posible también que en esos años hubiera pocos comerciantes judíos en Maó y que algunos todavía no hubieran traído a sus familias. Después de rendirse la guarnición inglesa, todos los judíos y otros extranjeros fueron llevados a bordo de los transportes que salieron para Gibraltar en julio de 1756 con la guarnición rendida. Algunos judíos evidentemente volvieron con la escuadra cuando los ingleses ocuparon la isla de nuevo de acuerdo con las condiciones del Tratado de París en 1763.

Parece que el número de judíos aumentó entonces, pues en el año 1766 decidieron construir una sinagoga en la calle de Ntra. Sra. de Gracia, para reemplazar la habitación en una casa privada que habían utilizado hasta ese momento (52). Hubo una reacción inmediata en el pueblo de Maó y los Jurats escribieron al Vicario General de Menorca:

«No obstant las representacions fetas a su Ex.a... havem obtingut noticia que la Nacio Ebreá ha lograt de sa Magd. Britanica (q.D.G.) la permicio de tenír Iglesia publica per fer la sua Sinagoga y dames funcions Ebreas, en la Iglesia que per est efecte en Mesos passais fabricaren en el Carrer de Ntra. Sra. de Gracia; lo que hauen proposat a Nre. ordinari Consell ha determinat el matex, lo comunicassen y participassen a V.Md.Mt.Illre. para que nos affavoris en donarnos sus bons avisos delo que en esta materia se pot obrar, per resguart de Ntra. Religio, y Mayor benefici de tots.» (53).

Se presentaron quejas al coronel James Johnston, que a la sazón era el teniente-gobernador, y este ordenó que se cerrara la nueva sinagoga pues los Jurats le aseguraban que se edificó en contra de las condiciones impuestas en Utrecht. Cuando esta noticia se supo, el clero de Maó empezó a predicar con-

(52) Hernández Sanz, op. cit. 373; Richard D. Barnett, «The Correspondence of the Mahamad of the Spanish and Portuguese Congregations of London during the Seventeenth and Eighteenth Centuries». *Jewish Historical Society of England Transactions XX*. Londres 1964, 14.

(53) Hernández Sanz, op. cit. apéndice 1, 373.

tra la presencia de los judíos, exhortando a los fieles para que no mantuvieran ninguna relación ni comercio con ellos (54).

Los judíos de Maó escribieron a «la nación de judíos portugueses», en Londres, para que intercedieran en este asunto ante el gobierno británico y allí se preparó una petición. La respuesta a ésta del duque de Richmond, uno de los secretarios de estado, fue que se les concedería permiso para utilizar el nuevo edificio pero que debían pedir licencia al teniente-gobernador, ahora no les sería negada. Los síndicos de la sinagoga de Londres, escribieron a Menorca dando la noticia a sus correligionarios, advirtiéndoles que había habido quejas sobre su conducta y que se cuidaran de dar ocasión para ello en el futuro. Que tuvieran cuidado de no participar en negocios, por muy atractivos que fuesen, en contra del bien público, y que no exportasen moneda en tiempo de carestía. También les advertían que el recortar las monedas era un crimen, no solamente contra el estado, sino también contra su religión y los mandatos del Talmud (55). Los judíos ocuparon su nuevo edificio pero la oposición no cesó. El 21 de abril de 1767, Johnston escribió a Dr. Roig, el Paborde y Vicario General, quejándose de la conducta del párroco de Maó, quien

«amenaza con penas severas a aquellos que conviven con los judíos, y les niega absolución, dejándoles entender que no se les permite a los católicos mantener contactos con los judíos; y como ejemplo está su modo de proceder contra un joven que vive en la casa del Sr. Canzino. Yo no puedo creer, que esta forma de proceder tan irregular, lo hace con el consejo y consentimiento de vd., pues mantener estas relaciones no está en contra del libre ejercicio de la religión Católica Romana permitida por Su Majestad, espero que vd. podrá parar las libertades que se están tomando, pues, por contra, no podré evitar de dar asistencia en el futuro, para asegurar que los judíos que se han asentado en Menorca con permiso de mi Soberano reciban las necesidades que la sociedad humana considera indispensable. Dios le guarde muchos años».

La situación evidentemente se calmó y la presencia judía fue aceptada por el pueblo de Menorca, aunque a regañadientes.

Cuando Menorca fue invadida por el duque de Crillon en 1781, una de las primeras medidas que tomó fue la de expulsar a los centenares de griegos y

(54) Barnett, op. cit. 35; CO. 174:1 f.157.

(55) Barnett, op. cit. 36. La carta no especificaba las acusaciones contra los judíos de Menorca, pero los abusos que se podían cometer se detallan en los reglamentos de Bland para el gobierno de Gibraltar (British Library, Lansdowne Ms 1034 ff. 79-80) y eran el sustituir el *fluss* moruno por el ochavo español, que era de más valor, y recortar las monedas de oro.

judíos que se habían asentado en la isla, y que fueron transportados a Marsella en cuatro buques (56). Se dijo que habían sido deportadas unas quinientas personas y esto ha dado una idea exagerada del número de judíos que a la sazón estaban asentados en Maó, la mayoría de los expulsados eran griegos. Es probable que el número de judíos no excediera de una cuarta parte de esta cifra, incluyendo a los gibraltareños que llegaron en un convoy de Gibraltar, en abril de 1782, buscando refugio. El número de los judíos que se asentó en Maó probablemente no pasó de un centenar.

Los judíos que vivían en Menorca

Es posible preparar una lista de casi todos los judíos asentados en Menorca en 1781 basándonos en informaciones procedentes de varias fuentes. En primer lugar existe una lista de propietarios de casas que Hernández Sanz reproduce en *La colonia griega* (57). Según ella sabemos que los hacendados judíos más importantes eran la familia Cansino.

Isaque Cansino tenía una casa en el Camí des Castell, y Moyses de Salvador Cansino (su hermano) tenía una en la Costa de Deià. Joshua (Salvador) Cansino, el padre, poseía dos almacenes en la Costa de Baixamar. En el año 1749 Salvador había sido confirmado por el tribunal de Gibraltar como heredero de su suegro, Isaac del Mar de una casa que había comprado en 1738 (58). El tribunal anotó que la transacción se hacía a través de un apoderado porque Salvador residía entonces en Menorca. Sabemos además que este último tenía más casas en Gibraltar —cuatro en total (en la Parada, Irish Town, College Lane y Convent Lane) (59). Pudo haber residido en Menorca hasta 1781 y después debió ser deportado a Marsella, pues consta que hizo una donación para la compra de un cementerio en esa ciudad en diciembre de 1783 (60). En enero de 1784 se encontraba en Gibraltar con toda su familia —un total de once personas (61)—.

Moyses de Salvador Cansino se casó en Maó en 1751 con Rachel hija de David Abudarham de Gibraltar (62). El censo de Gibraltar del año 1791 de-

(56) Cecil Roth, «Jews in Minorca under British Rule». *Orient and Occident*. Ed. B. Schindler, Londres, 1936, 496.

(57) *Revista de Menorca*. 1925, documento núm. 20, 400-402.

(58) Archivos del gobierno de Gibraltar, *General Bland's Court of Enquiry into Property Grants at Gibraltar*. 1749, f. 120.

(59) Censo de 1777.

(60) *Revue des Etudes Juives*. vol. 14, 1887, 302.

(61) Archivos del gobierno de Gibraltar, lista de judíos en el pueblo, 16 de enero de 1784.

(62) *Encyclopaedia Judaica*. Keter Publishing, Jerusalén 1971, X, 940 ilustración 2; censo de Gibraltar de 1791.

muestra que ella (ya viuda) vivía en la plaza con su hijo Isaac y dos hijas más pequeñas, todos nacidos en Menorca. Moses Cansino, el abuelo de Moyses, había comprado una propiedad en Gibraltar del coronel Hargrave en 1721 (63).

La familia vivió en el presidio de Orán durante los siglos XVI y XVII pero fue expulsada en 1669 con los demás judíos. Desde el año 1554, o antes, hasta 1666, miembros de la familia Cansino fueron intérpretes de árabe de la Corona de España. Jacob ben Haim Cansino (interprete real desde 1636 hasta su muerte en 1666) vivió en Madrid por unos años después del 1625 y sirvió de asesor al conde-duque de Olivares, quien le concedió una anualidad. Tradujo del hebreo el libro, *Extremos y grandezas de Constantinopla* (una descripción de esa ciudad) escrita por Moises Almosnino y que fue impreso en Madrid en 1638. Otros miembros de la familia sirvieron de oficiales en el ejército español (64). La familia Cansino se asentó en Liorna después de 1669 pero continuó manteniendo lazos estrechos con Marruecos (65).

El nombre Cansino ya no se encuentra en Gibraltar pues la familia se trasladó a Inglaterra, pero todavía hay descendientes de los Cansinos, incluyendo Sir Joshua Hassan, que fue *Chief Minister* por muchos años.

Manuel Delmar, hijo de David del Mar, tenía una propiedad en el camino de Gracia y pertenecía a otra familia asentada en Liorna y Marruecos; mantenía vínculos familiares con la familia Busnach (66). Como ya se ha mencionado, Isaac del Mar compró una propiedad en Gibraltar en 1738, la cual legó a su yerno Joshua (Salvador) Cansino al morir. No se conoce la relación exacta entre David e Isaac, pero el apellido no es muy común, y lo más probable es que pertenecieran a la misma familia. Según Cecil Roth, David llegó a Menorca procedente de Liorna en el año 1745 (67). Manuel consiguió permiso de residencia en Gibraltar en 1776 y después de la expulsión de Menorca se asentó allí con su familia (68).

Zacarías Galfon que tenía una casa en Arravaleta era el agente adjunto del Dey de Algeria (69).

La referencia a la propiedad de «la Muger den Jaco Ebreo», probablemente

(63) Benady, op. cit. 94.

(64) Jonathan Israel, «The Jews of Spanish North Africa, 1600-1669». *Jewish Historical Society of England Transactions*. XXVI 83; Abraham I. Laredo, *Les noms des juifs du Maroc*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto B. Arias Montano, Madrid, 1978, 1076-1077; J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares*. Yale University Press, 1986, 300-301.

(65) CO.91:5, carta de Jacob de Salvador Cansino desde Meknés del 11 de abril de 1715, cuando estaba negociando el rescate de prisioneros ingleses.

(66) Laredo, op. cit. 706; *Encyclopaedia Judaica*. IV 1536.

(67) Roth, op. cit. 494.

(68) List of Jews in Town 1784.

(69) Hirschberg, op. cit. II 29.

se refiera a una familia de judíos del norte de Europa que no llevaban apellidos en el siglo XVIII.

Se encuentran más nombres de judíos en la lista de 1781 entre los propietarios de acciones del jabeque *Success* (70). Además del nombre de Emanuel del Mar, aparece el Sr. Salomón Coen, quien probablemente era el Solomon Cohen nacido en Marruecos en 1734 que residió en Gibraltar muchos años. Otros propietarios de acciones, fueron el Sr. Jacob Conqui, perteneciente a una familia de Amsterdam que se había establecido en Gibraltar años antes, y la Sra. Raquel Uziel, que tenía un nombre bastante corriente en Gibraltar aunque no hay ninguna evidencia que tuviera vínculos con esa plaza.

El censo de Gibraltar de 1791, por otra parte, nos ofrece otros nombres de judíos que llegaron de Menorca:

Isaac Abudarham, nació en Marruecos en 1729, su mujer era de Gibraltar y sus cuatro hijos nacieron en Menorca entre 1773 y 1778.

Estrella Atal, viuda, había nacido en Gibraltar en 1741 y tenía dos hijos nacidos en Menorca en los años 1756 y 1765; Abm. de Jacob Alevy era un comerciante nacido en Menorca en 1758 que había asentado su residencia en Gibraltar antes del 1779. (Según parece, por las fechas de nacimiento, no todos los judíos fueron expulsados de Menorca por los franceses en 1756).

Solomon Bensimra era sastre nacido en Menorca en 1771.

Sarah Botibol era una viuda nacida en Menorca en 1746 y tenía dos hijos nacidos en la isla (uno era zapatero) y una hija nacida en Gibraltar después del año 1782.

Otra viuda, Perla Cohen, había nacido en Londres donde se casó con Joseph Cohen en 1762. Su hija mayor nació en Londres en 1763 pero tenía tres hijos (que trabajaban de tabaqueros) nacidos en Menorca entre 1764 y 1770.

Judah Delmar, tendero, nació en Menorca en 1769.

El comerciante, Moses Mesquis, había llegado recientemente a Gibraltar pero su mujer, Meriam, nació en Menorca en 1773.

Todos los judíos fueron expulsados de Menorca en 1782, pero los suministradores de las fuerzas armadas británicas volvieron cuando la isla fue ocupada otra vez por los ingleses entre 1798 y 1801. Todavía existe el pasaporte emitido a Menahem Benady en Gibraltar para Menorca, el 19 de agosto de 1799 (71). En ese momento la isla estaba atestada de tropas inglesas y evidentemente había mucha falta de víveres frescos que se tenían que importar del norte de África, pues la costa italiana estaba en manos de los franceses. Menahem Benady era contratista del ejército inglés. En 1815 se estableció en Malta donde murió en 1825 (72).

(70) F. Hernández Sanz, «Un corsario menorquín». *Revista de Menorca*. XIX, 1924, 73.

(71) En manos de Sr. M.S. Benady de Gibraltar.

(72) Davis, op. cit. 163-165.

¿MENORCA RUSA?

FRANCISCO JAVIER RODRÍGUEZ DE FONSECA (*)

Todos sabemos que Menorca no es rusa. Pero lo que casi nadie sabe es que, hace ahora 214 años, pudo haberlo sido. A finales de 1779, Sir James Harris, embajador británico en San Petersburgo, ofreció la isla de Menorca a la emperatriz Catalina II (Catalina «La Grande»), a cambio de su apoyo frente a su competidor marítimo, Holanda.

¿Se imaginan Menorca rusa? ¿Se imaginan las repercusiones que hubiera tenido, y que a buen seguro seguiría teniendo, en la estrategia mundial?

Uno de los pensadores que más ha influido en el último siglo y medio, el alemán Karl Marx, escribió una obra, hoy caída en el olvido, titulada *La Diplomacia secreta* (1), donde recoge y glosa una serie de documentos diplomáticos de finales del siglo XVIII, centrándose especialmente en las relaciones ruso-británicas. Es en esa obra donde encontramos la fuente de nuestro asunto.

Remontémonos al año de gracia de 1779. Mientras reinaba en España el hacendoso Carlos III y el hombre fuerte del país era don José Moñino y Re-

---

(*) Licenciado en Sociología y escritor. Madrid.

(1) En el año 1857, «The Free Press» (London) publicó por entregas este trabajo de Karl Marx (1818-1883). La edición española titulada *La Diplomacia secreta* fue publicada por El Taller de Sociología en Madrid en 1979, preparada por la Banda de Moebius y con traducción de Marta Mújica. La edición española está basada en la preparada por Lester Hutchinson y editada por Lawrence & Wishart en Londres en 1969, con el título de *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*. Esta obra, a causa de sus frecuentes alusiones rusóforas, fue excluida de la edición de las obras completas de Marx en época de Stalin.

dondo, más conocido como Conde de Floridablanca (2), a la sazón secretario de Estado, Menorca, por segunda vez en el siglo, estaba en poder de los británicos (3). Pero dejemos este lado de la historia y vayámonos al otro, a la Rusia de los Zares.

Por aquellos años estaba al frente del vasto Imperio Ruso la emperatriz Catalina II (4), mujer voluble, inteligente y resuelta. Los constantes problemas con los turcos en la frontera sur, llevaron a Rusia a mantener una estrecha

---

(2) Don José Moñino y Redondo (1728-1808) inició su carrera política bajo el reinado de Carlos III. Fue nombrado Fiscal Segundo del Consejo de Castilla en 1766 y embajador en Roma en 1772, donde, a raíz de conseguir del Papa Clemente XIV la extinción de la Compañía de Jesús, se ganó el título de Conde de Floridablanca, con el que ha pasado a la historia. De 1776 a 1785 fue secretario de Estado, siendo uno de sus principales éxitos la recuperación de Menorca en 1782 y la posterior firma de la ventajosa Paz de Versalles (1783).

(3) La isla de Menorca cayó por primera vez en poder de los británicos en septiembre de 1708 como consecuencia de la Guerra de Sucesión de España, al morir sin descendencia Carlos II (1700) y disputarse el trono los Habsburgo, apoyados por los británicos, y los Borbones. La escuadra del General Leake fue quien la capturó y James Stanhope, comandante en jefe de la Armada británica en España, obtuvo por ello, para él y todos sus descendientes, el título de Vizconde de Mahón. Por el Tratado de Utrecht (1713) el rey de España, Felipe V, reconoció la dominación británica sobre la isla. Esta primera ocupación duró hasta 1756, año en que fue tomada para Francia por el Duque de Richelieu. En el año 1763, de acuerdo con la Paz de París, Francia tuvo que cederla de nuevo a los ingleses, a raíz de una serie de descalabros coloniales. Finalmente, en el año 1781, el general británico Murray fue derrotado por las tropas franco-españolas comandadas por Crillon. Tras unos años de inestabilidad, en que la isla volvió a caer en manos inglesas, Menorca se incorporó definitivamente a España por la Paz de Amiens (1802). Los británicos, durante su ocupación, cambiaron la capitalidad de la isla, trasladándola de Ciutadella a Maó. La *Enciclopedia Británica* (Tomo 8, pág. 169) dice refiriéndose al puerto de Maó: «espléndido puerto natural», «el mejor puerto de las Baleares» y añade, «fue muy apreciado por su valor estratégico en las guerras del siglo XVIII».

(4) Sophie Friederike Auguste, princesa de Anhalt-Zerbst (1729-1796) nació en Stettin (Prusia). A los quince años llegó a Rusia para casarse con su primo el Gran Duque Pedro, también alemán aunque nieto de Pedro El Grande, presunto heredero del trono ruso. La princesa se hizo ortodoxa, cambió su nombre por el de Gran Duquesa Catalina Alekseyevna y se casó con el Gran Duque en 1745. Después de casi diecisiete años de matrimonio fracasado, su marido, con el nombre de Pedro III, subió al trono en enero de 1762, pero sus prontas torpezas llevaron a Catalina a dar un golpe de estado, haciéndose con el poder en ese mismo año con el nombre de Catalina II y obligando a abdicar a su marido, que murió poco después en extrañas circunstancias. Al igual que otros grandes estadistas de su siglo mezcló la autocracia más implacable con la apertura a las ideas ilustradas. Llevó a cabo importantes reformas en la organización del estado, abolió la tortura judicial, pero también promulgó la Carta de la Nobleza, donde refrendó jurídicamente sus privilegios. En otro orden de cosas, consiguió desalojar a los turcos de las riberas norte del Mar Negro y se hizo con los territorios lituanos habitados por rusos. Realizó también una importante obra de colonización, especialmente con campesinos alemanes, en el Volga y en Crimea. Sufrió una importante sublevación de los cosacos.

Mapa inglés de Menorca, de 1763.

alianza con el Imperio Austríaco, haciendo ambos de muro de Occidente frente al Imperio Otomano. Prusia, hegemónica entre los estados alemanes, ejercía también su influencia en la corte de Catalina II, especialmente a través del reformista Conde Panin, ministro de Asuntos Exteriores. Holanda, la gran enemiga marítima de la Corona Británica por aquel entonces, era también aliada de Rusia.

Partiendo de esta compleja situación, los británicos querían llegar a un acuerdo con Holanda y para ello pusieron en marcha una serie de iniciativas diplomáticas que pasaban por conseguir que Rusia aceptara el papel de mediadora. En el fondo, aunque la intención declarada era que Rusia ejerciera sus buenos oficios de intermediaria con Holanda, a lo que se aspiraba era a

que Rusia se pusiera del lado inglés. Con esta finalidad Sir James Harris (5), embajador de la Corona Británica en San Petersburgo, se puso manos a la obra.

LOS COMIENZOS DE LA NEGOCIACIÓN

Según cuenta el embajador a su secretario de Estado, a su llegada a la Corte de Catalina II el panorama no era muy alentador. Escribe: «Lejos de cualquier inclinación hacia Inglaterra, sus simpatías se dirigían enteramente a los franceses» (6) (recordemos que por aquel entonces Francia y España eran enemigas de Inglaterra). Por si esto fuera poco también informa de que «El Rey de Prusia se dedicaba a ejercer su influencia contra nosotros» (7) y en esa labor, y ésta fue la pesadilla del embajador inglés, «le ayudaba poderosamente» (8) el ya mencionado Nikita Petrovich, Conde de Panin (1721-1789) y ministro de Asuntos Exteriores de Rusia.

Sir James Harris nos ahorra sus penalidades y confiesa que todas sus negociaciones con el Conde Panin para favorecer una alianza ruso-británica, desde febrero de 1778 hasta julio de 1779, «fueron infructuosas» (9), y añade con tono lastimero: «Todas las concesiones que ofrecí para obtenerla resultaron vanas. Siempre oponía nuevas dificultades y tenía preparados nuevos obstáculos. Durante todo ese tiempo mi aparente confianza en él tuvo consecuencias gravemente perniciosas. Se valía de ellas para transmitir a la emperatriz informes que falseaban mi lenguaje y mis opiniones, modificándolas a su gusto.

---

(5) Sir James Harris, Conde de Malmesbury (1746-1820), fue embajador en Rusia desde 1777 a 1782.

(6) *La Diplomacia secreta*, Karl Marx, pág. 17. El documento principal en que basamos este trabajo es una carta enviada por Sir James Harris a Thomas Robinson, segundo Barón de Grant-ham (1738-1786) y secretario de Estado (1782-1783). La carta está fechada en San Petersburgo el 27 de agosto de 1782 y en ella Sir James Harris resume a su superior todo su período de embajador en Rusia, con motivo de acabar su mandato. Entre otras cosas, y dándole una importancia especial, hace referencia al asunto del ofrecimiento de la isla de Menorca a la emperatriz de Rusia. La carta está reproducida en el libro de Karl Marx citado. Como cosa curiosa y significativa, diremos que la carta en cuestión lleva en la parte anterior la inscripción secreta de «Privado». Precisamente es un Vizconde de Mahón, Philip Henry Stanhope (1805-1875) (ver nota 3), quien en su *Historia de Inglaterra desde la Paz de Utrecht hasta la Paz de Versailles* (1836-1854) nos dice que la inscripción «Privado» significaba en el siglo XVIII que el documento en cuestión debía ser ocultado al rey por el ministro a quien iba dirigido.

(7) *Idem*, pág. 17.

(8) *Idem*, pág. 17.

(9) *Idem*, pág. 17.

Carlos III.

George III, pintado por Peter Eduard Stroehling, 1807.

Asimismo, me ocultaba celosamente las opiniones y sentimientos de la emperatriz hacia mí. Según la descripción de Inglaterra que transmitía a la emperatriz, nuestra actitud era obstinada, autoritaria y reservada. Y ella, a juzgar por sus referencias, se sentía enojada, disgustada e indiferente ante nuestros intereses» (10).

---

(10) *Idem*, págs. 17-18.

Catalina II, detalle de un retrato de A. Roslin.

Tan mal estaban las cosas que Sir James Harris tuvo que dirigirse al príncipe Grigori Alexandrovitch Potemkin (1739-1791), favorito de la emperatriz, y gracias a su mediación consiguió una cita a solas con ella. El lugar fue Peterhoff, la residencia imperial cercana a San Petersburgo. Sir James, rozando ahora los umbrales de la euforia, escribe: «La entrevista fue tan afortunada que no sólo conseguí borrar todas las malas impresiones que poseía a nuestro respecto, sino que aclaré nuestra auténtica situación y que los intereses de

Rusia e Inglaterra eran inseparables, con lo que adoptó la decidida resolución de ayudarnos. Tal resolución me fue expresamente comunicada por ella» (11). Este entusiasmo, creo que algo ingenuo, poco le duró pues cuando se corrió la voz de esa entrevista «el primero en saberlo fue el Conde Panin, convirtiéndose en mi enemigo más acérrimo e implacable» (12). Y otra vez el esforzado embajador se vio en las garras del malvado Conde Panin, que «No sólo se dedicó a estorbar mis negociaciones públicas con falsedades y utilizando indebidamente su influencia, sino que empleó los medios más bajos y vengativos que el rencor pudiera sugerirle para desprestigiarme» (13).

EL OFRECIMIENTO DE MENORCA

En su relato de su período como embajador en Rusia dirigido a su actual secretario de Estado, Sir James Harris resume sus logros de la misión que aquí nos ocupa con estas palabras: «durante el transcurso de mi misión he conseguido por dos veces más que la emperatriz estuviera a punto de considerarse en lo sucesivo nuestra declarada partidaria, y en ambas ocasiones mis esperanzas se basaban en promesas obtenidas de sus propios labios» (14).

Cuando más cerca estuvo de conseguir sus propósitos fue al ocurrírsele la idea de ofrecer a Catalina II la isla de Menorca, flamante posesión británica en el Mediterráneo. Sir James Harris le contó su idea al entonces jefe del Gabinete británico, Lord North, el cual la aceptó y se hizo el ofrecimiento de Menorca a los rusos, entre finales de 1779 y principios de 1780. «Sugerí la idea de la cesión de Menorca a la emperatriz, ya que era evidente que con la paz nos veríamos obligados a hacer sacrificios y me pareció más inteligente ofrecérsela a nuestros amigos que a nuestros enemigos» (15). Pero ¿qué les pareció a los ingleses este ofrecimiento?

En 1714 la Corona Británica había pasado a manos del Elector de Hannover, después de un complejo proceso sucesorio. La predominante dedicación de los primeros reyes de la Casa de Hannover (Jorge I y Jorge II) a sus territorios continentales, hizo que la Cámara de los Comunes y el pueblo en general considerara como «extranjeros» a los ocupantes de la Corona. Hasta tal punto llegaba este sentimiento, que cuando en 1775, reinando Jorge III, el Almirantazgo decidió reemplazar las tropas británicas de las guarniciones de Gi-

---

(11) Idem, págs. 18-19.

(12) Idem, pág. 19.

(13) Idem, pág. 19.

(14) Idem, pág. 19.

(15) Idem, págs. 20-21.

El conde Panin, retrato de 1777.

braltar y Maó, debido a tener que ir a reprimir la revolución americana, por tropas de la Casa de Hannover (la casa del Rey), Lord Canendish condenó en la Cámara fuertemente «el hecho de que se confiaran fortalezas tan importantes como Gibraltar y Mahón a extranjeros» (16). A lo largo del debate que

---

(16) Idem, pág. 152.

suscitó esta sustitución de tropas se recalcó una y otra vez el carácter de «puntos clave del Mediterráneo» (17) que tenían esas dos plazas fuertes.

El embajador, a más de dos años de distancia de los hechos relatados, le confiesa a su secretario de Estado que sus intenciones no podían ser mejores: «mi deseo y mi intención era que ella (la emperatriz) fuera la única mediadora, sin añadir a nadie más» (18) y añade, descubriendo el auténtico objetivo, «yo tenía poderosas razones para imaginar que sería una mediadora amistosa e incluso parcial» (19). ¿Cuáles eran sus poderosas razones? Sir James Harris cuenta en la carta que «sabía que su vanidad se vería sumamente halagada por esta distinción y era muy consciente de que una vez que (la emperatriz) hubiera comenzado (la mediación), continuaría e inevitablemente se consideraría implicada a nuestro favor, sobre todo cuando saliera a la luz y saldría el hecho de que le habíamos gratificado con Menorca» (20).

EL FRACASO DE LA NEGOCIACIÓN

La propuesta de cesión de Menorca fue muy bien acogida por Catalina II y recordemos que el embajador nos dice que sus esperanzas se basaban «en promesas obtenidas de sus propios labios». Pero, como ya le había ocurrido en situaciones anteriores, sus planes fracasaron. Al parecer la emperatriz fue muy receptiva en un principio, pero cuando las negociaciones se hicieron oficiales todo cambió. «Todavía sigo sin averiguar por qué fracasó aquel proyecto. Que yo sepa la Emperatriz nunca se había inclinado tan claramente ante ningún tipo de medida como lo hizo con ésta antes de que yo tuviera plenos poderes para negociar y mucho mayor fue mi estupor cuando llegaron éstos y ví que retrocedía y abandonaba su objetivo. Personalmente lo achaqué a la profunda aversión que profesaba a nuestro Ministerio, así como a su total falta de confianza en él; pero posteriormente me sentí mucho más dispuesto a creer que había consultado con el Emperador de Austria sobre la cuestión y que éste no solamente la persuadió para que declinara el ofrecimiento, sino que además traicionó el secreto contándoselo a Francia y de este modo se hizo público. No puedo justificar de otra forma este súbito cambio de opinión de la Emperatriz, sobre todo teniendo en cuenta que el respaldo del Príncipe Potemkin (no importa lo que hiciera en otras transacciones), en esta ocasión era cordial y sincero, y puedo afirmar, tanto por lo que ví entonces como por

---

(17) *Idem*, pág. 152.

(18) *Idem*, pág. 22.

(19) *Idem*, pág. 22.

(20) *Idem*, pág. 22.

James Stanhope, detalle de un retrato al oleo atribuido a J. van Diest, c. 1718. National Portrait Gallery, London.

lo que después he sabido, que daba tanta importancia como yo al éxito de la negociación» (21).

Ya casi al final de su carta el embajador concluye: «La propuesta referente a Menorca constituyó mi último esfuerzo para inducir a la Emperatriz a apoyarnos. Había agotado mis fuerzas y mis recursos; la libertad con la que me expresé en mi última entrevista con ella, aunque fue respetuosa, le disgustó y desde ese período hasta el cambio de la última Administración, me he visto reducido a actuar a la defensiva...» (22).

---

(21) Idem, págs. 21-22.

(22) Idem, pág. 23.

OPINIONES DEL EMBAJADOR INGLÉS SOBRE LA EMPERATRIZ CATALINA II

La carta termina con una serie de interesantes observaciones sobre Catalina II «La Grande», que considero interesante reproducir. El embajador dice en su carta secreta que «La Emperatriz se guía por sus pasiones y no por la razón y los argumentos; que sus prejuicios son muy fuertes, adquiridos con gran facilidad y, una vez fijados, se hacen inamovibles; por el contrario no existe un camino seguro para conseguir que su opinión sea favorable, e incluso una vez conseguida, está sujeta a perpetuas fluctuaciones y puede ser influida por los incidentes más triviales; que hasta que no se vea completamente embarcada en un plan, no se posee ninguna garantía de su ejecución; ahora bien, una vez que ésto sucede nunca se vuelve atrás y puede ser llevado hasta sus últimas consecuencias, cualquiera que sea su alcance...» (23). Es evidente que Sir James Harris no logró «embarcar» a la emperatriz en ningún plan y que por eso, a pesar de conseguir que su opinión fuera favorable, fue un juguete en manos de las «perpetuas fluctuaciones» de Catalina.

FIN DE LA HISTORIA

¿Cómo acabó la historia de la mediación rusa frente a Holanda? Marx nos lo cuenta con su acostumbrado sarcasmo: «La mediación rusa demostró ser tan poderosa que el 2 de septiembre de 1783, justo un día antes de la firma de tratados definitivos con América, Francia y España (La Paz de Versalles) (24), Holanda condescendió a acceder a conversaciones de paz y esto no como consecuencia de la mediación rusa, sino a través de la influencia de Francia» (25).

Como puede apreciarse la solución vino de donde menos podía esperarse, y así, una vez más, la historia nos demuestra que discurre como si de un juego

---

(23) Idem, págs. 24-25.

(24) Carlos III y el Conde de Floridablanca, con la pretensión de recuperar la plaza fuerte de Gibraltar, quisieron actuar de intermediarios en los conflictos coloniales que tenían Francia y Gran Bretaña en América del Norte. Al no conseguir su objetivo, Carlos III declaró la guerra a los ingleses y puso cerco a Gibraltar (1779). Aunque no se consiguió tomar el peñón, sí se logró, con ayuda de los franceses, recuperar Menorca (1782, ver nota 3). Un año después se firmó la Paz de Versalles por la que España recuperaba La Florida (América del Norte) y Menorca.

(25) Idem, pág. 153.

de azar se tratara. Un juego de azar donde las más afinadas estrategias son incapaces de asegurar que el futuro se avendrá con los escenarios previstos, un juego en el que todos juegan con las cartas marcadas y, quizá por eso, es difícil saber su final.

Todo pudo haber sido, el gin podría haberse tornado en vodka y la salsa mahonesa, ingrediente fundamental de la ensaladilla rusa, quizá no hubiera pasado a la historia, relegada por la salsa tártara u otra parecida. Quizá los lugares más bellos de la isla estarían ahora poblados por lujosas dachas, donde la Nomenklatura de los tiempos de la URSS pasaría los meses de verano, quizá el puerto de Maó se hubiera convertido en la principal base de submarinos nucleares del sur de Europa, quizá alguien hubiera apodado a la isla «La Cuba del Mediterráneo», pero lo que es seguro es que Menorca no es rusa, aunque pudo haberlo sido.

LES BARALLES DE PAPER DELS GASISTES I ELECTRICISTES (*)

MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS (**)

Amics ateneïstes, bon vespre.

Per la benevolència de la Junta i per l'amabilitat de la companyia GESA, em trobau avui ocupant la tribuna de la nostra entitat per donar-vos les entresenyas d'un episodi sorprenent, i crec que engrescador, de la història de la ciutat de Maó. És aquella aventura empresarial de la introducció de l'electricitat, i que jo he titulat «Les baralles de paper dels gasistes i electricistes», atès el decurs dels esdeveniments que he resseguit a través de la premsa de l'època. Sols l'hemerografia m'ha servit aquí de base documental.

He de ser-vos franc: no pretenia, inicialment, preparar una conferència en el sentit més ortodox de la paraula. Més aviat pensava que allò més endevinat era oferir una xerrada amable, entretinguda, de les guerres entre gasistes i electricistes en el Maó de 1892. I tot açò en la creença —ara m'adon que equivocada— que una tal evocació, cent anys després, no conservava altra transcendència que la gràcia d'un seguit d'anècdotes, d'insults, d'honors ofesos... escoltats per una generació —la nostra— avesada a conviure amb la revolució tecnològica; una generació que, en qualsevol cas, té ben aclarit que la pugna entre els dos bàndols sols mereixia un únic final. Avui no tenim dubtes del costat on eren la raó i el futur, i, per tant, podríem sentir-nos empesos de bon començament a creure en un triomf just i lògic de l'electricitat per damunt de qualsevol altre sistema d'energia. Així, feta la presumpció del cas,

---

(*) Conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó el dia 17 de desembre de 1992.

(**) Llicenciat en Ciències de la Informació. Secretari primer de l'Ateneu de Maó.

hauríem de pressuposar que el comportament dels gasistes era alguna cosa inoportuna, extemporània; i, tot plegat, un episodi per al somriure, al bell mig d'una evocació centenària.

Tot açò rumiava jo poc abans de posar-me a la feina, quan encara no havia encetat la recerca. Més tard, immers en la tasca encomanada, vaig descobrir què n'era, d'ingenu i d'ignorant, perquè al capdavall de les anècdotes, i per entre els bastidors del gran sainet que es va formar, s'hi amaga un capítol molt més seriós i important. El procés d'electrificació de Maó posa de relleu l'existència d'una forta pugna pel domini comercial exercit pels grups econòmics de pressió i per les faccions polítiques, com a punta de llança dels primers envers l'hegemonia social a Maó. Després de gairebé dos mesos d'un llarg i lent repàs hemerogràfic que abasta un decenni (1883-93), no tenc ja cap dubte que, en parlar de la rivalitat gas-electricitat, estem al davant d'una clara lluita pel control del poder econòmic. Només de forma secundària aquelles formidables baralles són un debat tècnic, políticament neutral, o fred, sobre l'adopció d'un nou sistema d'enllumenat i d'energia per a la comunitat maonesa.

El rerafons —vos ho puc ben assegurar— no va ser cap sainet, ni molt manco una enfilada d'anècdotes de l'antigor, protagonitzades pels nostres besavis, eventualment provincians i orgullosos, del segle passat.

Anem per parts. Quin origen té la guerra «gas *versus* electricitat»? És senzill. Resulta que les autoritats municipals s'havien plantejat d'escometre la renovació del vell enllumenat públic de la ciutat, fent-se sensibles d'un estat d'opinió que anava en augment a tot arreu: entre obrers i patrons, rics i pobres, funcionaris o transeünts, però tanmateix encalentit per les personalitats influents de la ciutat. Fins llavors, els carrers de Maó s'il·luminaven amb fanals de petroli, un sistema antic, d'escassa qualitat i que oferia un servei carregat de defectes. Era un endarreriment domèsticament i empresarialment. A l'interior de les cases les famílies havien de recórrer als «llums d'encrullles», sistema molt més arcaic encara, ja que utilitzava oli. En els comerços i les indústries, els maonesos no podien accedir a noves etapes de desenvolupament i productivitat. Cal recordar que Maó presentava als anys 90 del segle dinovè una estructura industrial primerenca (tallers de sabates, petits negocis basats en la mecanització i, com a buc insígnia, «La Industrial Mahonesa» de teixits, principalment). Doncs bé, aquesta estructura no podia afrontar la plena transformació productiva cap al sistema industrial (és a dir, el sistema capitalista de producció) sense haver resolt primer la qüestió de la font energètica. Aquesta és, per tant, la cruïlla històrica i econòmica en què s'insereix l'episodi del «gas *versus* electricitat», però no explica, tanmateix, les raons de l'enfrontament. Açò altre maldaré d'exposar-ho tot seguit.

La solució al problema de l'energia s'hauria resolt a casa nostra adoptant el sistema del gas, si no arriba a comparèixer, inesperadament, la figura d'un maonès que, en solitari, es va «despenjar» amb unes estrafoles i capdavanteres teories elèctriques. Aquesta persona era Francesc Andreu i Femenias, un jovencell de 23 anys que, en aquestes hores al·ludides, ni tan sols residia a Menorca. Estem a l'any 1883. Andreu Femenias vivia a Madrid, ja que es trobava en edat estudiantil. El debat públic sobre la renovació de l'enllumenat no feia cap esment al sistema. Les autoritats i els homes d'influència consideraven que només el gas era aplicable a Maó per raons demogràfiques i de despesa pública. Coneixien, és clar, les aplicacions de l'electricitat, però creien que Maó no podia encara aconseguir-la, i que quedava reservada per a les grans capitals. A més, cal remarcar que aquest sistema no era perfecte i que, fins i tot, circulava popularment una rumorologia quasi diabòlica sobre ella, de manera que la gent il·letrada en tenia por.

En conseqüència, la preparació, diguem-ne civil, del projecte acceptava «a priori» que s'havia d'escollir el gas. El repte, per tant, sols era un: estudiar la seva viabilitat.

L'any 1883 era alcalde de Maó Joan Joaquim Rodríguez i Femenias, en representació dels republicans. Rodríguez, a més de ser la primera autoritat local, era un convençut del gas, fins al punt de comprometre's particularment en el negoci, com veurem més tard. Des de l'alcaldia va promoure el procés. El 19 d'octubre un grup de prohoms mantingueren una reunió privada; l'alcalde hi era present a títol particular. L'encontre tingué lloc al domicili de Joan Taltavull i García, al carrer de la Infanta. L'acord va ser engegar el projecte, tot formant una comissió promotora de cinc membres. Al capdavant hi havia l'amfitrió, Joan Taltavull, acompanyat del baró de Binimuslem, Nicolau Fàbregues i Sintes, Andreu Corantí i Carreras i Bartomeu Escudero i Manent. Fins aquí, tot transcorria a plena satisfacció. La premsa —que esdevindria el proper camp de batalla— encara era un mar en calma i ho va saludar així: «No dudamos que el vecindario de esta ciudad no se mostrará reacio en aceptar la expresada mejora». Les sorpreses, però, vindrien més tard. De fet, el primer llampegueix creuà el cel de Maó tot coincidint amb la segona reunió de la comissió promotora.

Evidenciant el caràcter semioficial, s'aplegaren els membres, no al domicili de Joan Taltavull, sinó a les Cases Consistorials el fosquet del 9 de novembre, el mateix dia que *El Bien Público* i *El Liberal* havien publicat una carta de Francesc Andreu remesa des de la capital d'Espanya. La signava amb ell un company —tal vegada d'estudis— que nomia Joan Al·lès. La polèmica havia esclatat. No tenia encara trets de virulència, però ningú no podia ja aturar-la. Ben segur que els prohoms no s'espantaren gens. Potser pensaven que aquell escrit, obra d'un jove allunyat de l'illa, no representava cap perill

F.F. Andreu i Femenias (1860-1929).

J.J. Rodríguez Femenias, un dels promotors capdavaners de la societat del gas.

per als seus plans. La rivalitat, però, acabava de néixer amb aquests paraules, extretes de la carta: «(...) hoy que ustedes ventilan si debe instalarse en Mahón el alumbrado por gas o la electricidad (...), nosotros empleamos nuestras fuerzas en defensa de la causa que más nos complace: en defensa de la electricidad». Déu n'hi do la tossudesca que hi aplicaria!

Mentrestant, la reunió dalt la Sala donava una passa més. «Reinó en la reunión —diu *El Liberal*— el más decidido espíritu en favor del proyecto, y se acordó nombrar comisiones para que pasen a domicilio a recoger las circulares distribuidas a estos vecinos al objeto de conocer el número de luces por qué se han suscrito». El resultat va ser desencisador, perquè la resposta popular només va ser secundada a 204 cases, amb una previsió de 600 llums, quan les estimacions òptimes de rendibilitat requerien de l'ordre de 1500 llums. Pel seu costat, Andreu i Al·lès continuaven enviant cartes a la premsa en contra del projecte gasista. Insinuaren també que potser s'havia comès un abús, puix que l'enquesta s'havia realitzat mitjançant una circular de la societat del gas encapçalada com «Alcaldía de Mahón». A més, deixaren entreveure que tal volta «haya sido pagada con fondos municipales. ¿Es equitativo que un pueblo costee la propaganda a una sociedad constituida para saber si el negocio que se intenta tiene o no probabilidades de éxito?». La pregunta retòrica estava enverinada. Després d'una creuada de cartes a favor i en contra, la societat gasista anunciava, el 29 de novembre, la suspensió del projecte *sine die*.

De moment, els diaris políticament rivals encara no havien polemitzat per l'assumpte de l'enllumenat. De fet, tant *El Liberal* (republicà i gasista) com *El Bien Público* (conservador i electricista) assistiren expectants al dilema gas-electricitat. No s'havien format encara opinió, i els ressorts dels grups socials que els controlaven no s'havien desfermat. Així doncs, cap dels dos gosava combatre un sistema o altre. Més aviat se'ls miraven com dues possibilitats potencials d'una iniciativa que, al marge del gas o l'electricitat, suposava una porta oberta al progrés que ambdós defensaven com a principis fonamentals de llurs tasques periodístiques. Només amb aquesta explicació entenem exactament el següent comentari d'*El Bien Público*, arran del comunicat de comiat de la societat del gas: «Toda mejora atraerá siempre nuestro concurso y, por lo tanto, si llega a realizarse el alumbrado por la luz eléctrica, no hemos de escascar tampoco nuestro aplauso a los que con plausible celo también intentan ensayar aquel sistema en esta ciudad».

Tenim, doncs, els gasistes desincentivats per la baixa resposta del públic, però no sols per açò. «Las circunstancias, críticas por demás, por que atraviesa nuestra población y la propaganda que se ha hecho en contra del gas y en favor de la electricidad (...) aconsejan diferirlo por algún tiempo. En su consecuencia, ha resuelto la comisión suspender por ahora sus trabajos a fin de ver si cesan aquellas circunstancias, y dar lugar al propio tiempo a los señores

MUCHO CALOR
Desaparece la incomodidad que ocasiona la temperatura estival
o los
VENTILADORES ELECTRICOS
Brisa agradable, y regulable a voluntad
El alquiler y fluido de un ventilador para todo el verano
oche solo cuesta la friolera de:
25 pesetas por ventiladores de 240 mm. de diametro
30 pesetas por ventiladores de 300 mm. de diametro

¡Paso á la maquinaria española!
MIGUEL ESCUDER
FABRICANTE DE MOTORES MOVIDOS POR EL GAS
desde medio hasta 16 caballos

Publicitat d'estris elèctrics i motors de gas, publicada respectivament per *El Bien Público* y *El Liberal*.

electricistas para que puedan llevar a la práctica sus teorías, constituyendo una sociedad que se encargue del planteamiento del alumbrado eléctrico, como estaba esta comisión dispuesta a constituir la para establecer el alumbrado por gas; en cuyo caso podrán contar dichos señores, desde el primer momento, con todo nuestro apoyo moral y con que será abandonado por completo nuestro propósito de introducir el referido sistema de alumbrado».

El repte llançat a Andreu de constituir una societat promotora no li era practicable en absolut. De moment, sols s'estalonava en la fe i la vehemència dels seus criteris i conviccions. Empresarialment no tenia res. Havia guanyat, però, la primera batalla: avortar l'intent dels gasistes. En una carta anònima signada per «un suscriptor», el 23 de desembre de 1883, s'acusava Andreu «de hacer de perro del hortelano», és a dir, d'obstaculitzar els plans dels gasistes sense posar en pràctica a canvi els projectes electricistes. S'editaren diverses cartes abans de cloure's aquesta primera etapa de la guerra. El subscriptor al·ludit finia la polèmica amb aquest consell: «Déjense los jóvenes estudiantes de convertirse en maestros, que lo que les piden, lo que se desea, no son lecciones ni conferencias de electricidad, sino luces, luces buenas, baratas y fáciles».

Les parts, no obstant açò, no quedaren barallades... encara. Després de la primera etapa de la polèmica, Rodríguez Femenias va oferir a l'electricista

Andreu el seu suport i la seva cooperació per establir la llum elèctrica sempre i quan li pogués demostrar amb un pressupost a la vista que la instal·lació era factible a Maó; i el cost, acceptable per a la comunitat. Anys després, Andreu tiraria en cara a Rodríguez que, malgrat haver-li lliurat un pressupost de la casa Edison de París, mai no va complir la seva paraula.

La polèmica, tot seguit, s'adormiria fins al 1885. Aquest any revifà de bell nou, amb els mateixos trets, si fa no fa, que fins aquí hem explicat. El grup promotor treu del calaix els projectes tècnic i empresarial, però un cop més xocarien amb l'oposició caparruda d'Andreu. L'any 1885 ocupava l'alcaldia un altre candidat republicà, Sebastià Vinent i de Mesa, i n'era el primer tinent el propi Rodríguez Femenias. És de creure que aquest va aprofitar el retorn a l'Ajuntament per a reactivar el projecte que tant el satisfia i que no pogué realitzar l'any 83.

No hi ha grans esdeveniments ni circumstàncies singulars que justifiquin una explicació detallada dels termes amb els quals es va entaular la segona part de la batalla gasista-electricista durant el 1885. Per tant, entrarem en l'episodi final —el més terrible i dur—, desenvolupat entre finals de 1890 i 1893. Abans de continuar, però, em permetreu de fer una consideració general que posi ordre a les idees mestres del tema que ocupa la nostra conferència.

Si partim de la base jurídica que la llibertat d'empresa i d'indústria estava plenament reconeguda i regulada a l'Espanya de llavors, per què es barallaven els gasistes i els electricistes? No podien conviure en legítima concurrència i competència? És clar que sí, però resulta que al darrere d'aquestes iniciatives comercials hi havia l'interès per aconseguir la concessió administrativa municipal de l'enllumenat públic. L'Ajuntament pretenia concedir-la a aquella proposta —fos gasista o electricista— més avantatjosa per a la ciutat i la hisenda local. A la vegada, constituïa el «client» principal, capaç de garantir per ell mateix l'èxit de l'empresa i la seva consolidació i rendibilitat. Dit més clarament, els desitjos d'un bàndol i l'altre estaven subjectes a l'obtenció del servei públic de l'enllumenat. En conseqüència, hem de tenir molt clar que la guerra no incidia tant en el fet d'assajar privadament un negoci de subministrament d'energia pel sistema del gas o l'electricitat, com en l'interès desesperat de treballar per a l'Ajuntament en aquest servei. Així exposades les petites subtilitats del cas, comprenem perfectament els diversos comentaris de la premsa d'un color i altre que elogiaven els intents d'experimentar el gas i l'electricitat a Maó, cosa que era vista com una demostració palesa d'amor al progrés social. Però aquesta bona disposició inicial cap al gas i l'electricitat es va traspalsar radicalment durant la tercera fase de la polèmica, entre 1890 i 1893.

Igual que en les fases de 1883 i 1885, la reobertura de la polèmica l'any 1890 va venir impulsada sota la presidència d'un alcalde republicà, Damià

Joan Taltavull García (1861-1931).

Moysi i Albertí. El 7 d'octubre de 1890 la corporació va decidir donar les primeres passes formals per fer la millora de l'enllumenat. Obrí un termini de dos mesos —prorrogat a quatre— per rebre propostes per a qualsevol sistema conegut. Tres van ser les lliurades, donades a conèixer el 13 de gener de 1891. Dues eren gasistes i una electricista. Les primeres van ser presentades pel maonès resident a Barcelona Francesc Aurigemma Triay i per Joan Taltavull García, en nom del grup promotor de Rodríguez Femenias. La tercera —una proposició electricista en solitari— pertanyia als enginyers industrials de Madrid Josep Alcover Sallent i Ramon Cases Cirera, la participació dels quals en aquesta crida municipal venia animada per Andreu en persona. Amb prou prudència, les propostes romandrien sobre la taula durant quinze dies per poder estudiar-les acuradament.

El 15 de gener la corporació cregué del cas sol·licitar informació tècnica «para obrar con buen conocimiento» —diuen els diaris— a deu capitals espanyoles i una d'estrangera (Lieja, Bèlgica). Pocs ajuntaments contestaren, emperò respostes com les de Barcelona, València, Madrid i Lieja aconsellaren l'electricitat. En conseqüència, el 24 de febrer de 1892 el plenari municipal votà per 19 vots favorables i 1 en contra —emès per Agustí Landino i Vives— tirar endavant la reforma de l'enllumenat mitjançant el sistema elèctric. Açò implicava, doncs, barrar les portes als interessos gasistes... i, clar, en aquest moment Maó veié incendiar-se Roma.

Mentrestant, Andreu Femenias feia estona que s'esmolava amb una intensa campanya d'informació i d'apologia sobre l'electricitat, a base d'articles llarguíssims amb un cert científisme. De moment, la batalla no era encara sagnant als diaris; més aviat es mantenia en uns termes de racionalitat i netedat. De fet, el 13 de febrer *El Liberal* havia inaugurat una secció divulgativa de l'electricitat que, optimistament, era anunciada amb un comentari de Redacció titulat «Fiat Lux». «Podremos decirlo en breve», pregonava el paper republicà i, sense cap por, oferia les seves columnes a Andreu Femenias, per tal que escrivís una sèrie sobre el futur de l'enllumenat a Maó, «en la que trataremos de exponer el actual estado de la electricidad como medio de alumbrado y su factibilidad de adaptarse a Maó. Es indudable que la electricidad ha progresado muchísimo en breves años, y por lo tanto, prometen ser interesantes las noticias que referente al asunto publicamos en dicha sección, que estará a cargo del electricista Sr. Andreu».

L'aparent neutralitat d'*El Liberal* no duraria massa dies. Radicalment capgirà la seva estratègia editorial en assabanter-se que l'Ajuntament havia acordat acceptar només proposicions electricistes i rebutjar el gas. Òbviament, aquest canvi estrepitós —segons el meu parer— vingué imposat per Rodríguez Femenias.

Rodríguez Femenias tenia moltes raons per actuar així. Era un dels promotors capdavanters de la societat del gas (de fet, la presidiria) i un dels principals teoritzadors de la idoneïtat del sistema per a Maó; a més hi tenia compromeses 10.000 pessetes de la seva fortuna i, en qualitat de gerent del Banc de Maó, havia implicat l'entitat financera en el projecte: quan la societat es constituí, el banc hi posà 80.000 pessetes.

Però si no n'hi havia prou amb aquestes raons, Rodríguez Femenias tenia també la força per influir en el canvi del diari: n'era un dels redactors més respectats, atesa la seva categoria de polemista i la seva cultura; era president del comitè d'Unió Republicana (elegit el 15 de juny de 1890), una facció política que tenia en *El Liberal* el seu òrgan d'opinió i informació. I si tot açò no ho trobau prou, val a dir, concloentment, que era l'administrador-propietari d'aquesta capçalera. No dubteu, doncs, que tot el comportament periodístic intransigent i radical que ara seguirà és fruit del poder d'influència de Rodríguez Femenias sobre el diari que ell controlava.

De moment, *El Liberal* va decidir cloure la secció «Fiat Lux» i crear-ne una altra, al voltant de la qual «debemos advertir a nuestros lectores que 'El Liberal' no patrocina ninguna de las opiniones que se hayan emitido o se emitan en los escritos que se inserten en esta sección». Era el 26 de febrer. Aquest compromís no duraria gaire, perquè el 7 de març Andreu Femenias va rebre un vet inapel·lable, després de creuar-se les primeres cartes. (Hem d'advertir que en aquestes hores Rodríguez Femenias signava amb la inicial R., mentre que el capdavanter electricista ho feia amb el nom sencer).

La tesi del gasista R. era acusar l'Ajuntament pel fet que, en acordar l'enllumenat elèctric, «ha sido informal e inconsecuente» i que aquest acord «es perjudicial a los intereses generales de Mahón». Andreu, naturalment, defensava el criteri contrari, tot afirmant l'estalvi econòmic que presentava el seu sistema, la millora de la intensitat lumínica i l'augment del nombre de llums que funcionarien als principals carrers de la ciutat.

R. (que era Rodríguez) s'havia burlat de l'«elevada sabiduría científica» dels regidors municipals. Pel seu costat, Andreu va intentar desemmascarar Rodríguez («Si el Sr. R. es el R. que suponemos») ironitzant sobre la defensa dels interessos generals de Maó, que segons ell, eren en realitat els interessos privats del Sr. R.

Com a resultat del primer combat directe, cos a cos Andreu-Rodríguez, *El Liberal* va establir el vet als articles d'Andreu, amb la peregrina i feble raó que els escrits de l'electricista sortien simultàniament a *El Liberal* i *El Bien Público*. El director del republicà, Miquel Seguí i Mir, hagué de justificar-ho així: «Me es (...) imposible, en una polémica iniciada y sostenida en el periódico de mi dirección, admitir escritos que han visto la luz en otra publicación, máxime cuando a esta publicación no puede acudir por razones especialísimas

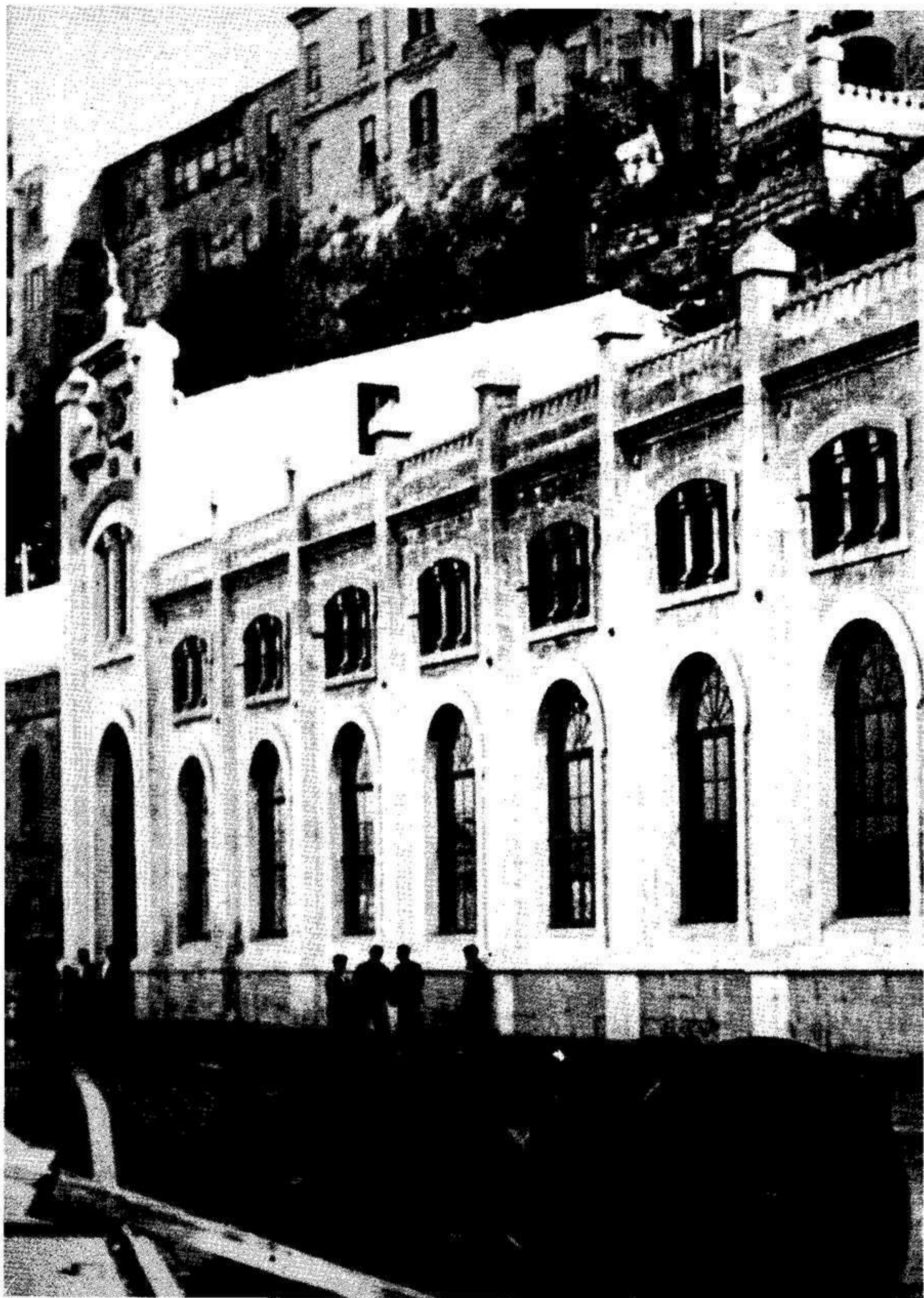
su contrincante de V. Esto no obsta para que se ponga a su disposición la Sección Libre de *El Liberal* para todos aquellos artículos que escriba V. exclusivamente para este periódico».

Aquest comportament era un contrasentit flagrant, perquè la polèmica, fins llavors s'havia mantingut en els dos diaris alhora. Però és ben clar que el vet va ser una exigència de Rodríguez Femenias. Andreu, doncs, va fer imprimir a despesa seva una pàgina amb l'article vetat. Era el 7 de març i l'encomanà a la impremta on es feia *El Liberal*, als obradors de Bernat Fàbregues. «¿Es que el Sr. R. me cree tan cándido que por efecto de sus *habilidades* haya yo de convertir una polémica absolutamente ajena a la política en lucha de los dos periódicos que representan los partidos republicano y conservador?». Aquesta apreciació era molt assenyada, perquè Andreu havia intentat no polititzar l'assumpte, sobretot tenint en compte que ell era un correligionari de les forces progressistes de l'època, i, per tant, pertanyia a les faccions polítiques que llavors s'arreglaven al voltant de les forces democràtiques anomenades, en general, republicanes.

Açò ens ha de fer veure que el debat sobre la renovació de l'enllumenat públic va ser obert en el si dels grups polítics democràtics i republicans, i que l'adscripció electricista del conservador *El Bien Público* va ser una pura coincidència tàctica.

Tot el mes de març es va viure amb fortíssima tormenta la baralla gasista-electricista. Gairebé cada dia apareixien a la premsa tres i quatre cartes, a favor i en contra. (Entre tant, l'Ajuntament, que ja havia optat per l'electricitat, treballava en la redacció del plec de condicions de la subhasta).

Val la pena extreure alguns detalls de les cartes publicades aquells dies de març. Taltavull revelava que els promotors del gas, poc abans de posar en marxa el tercer intent gasista, van mantenir una entrevista amb Andreu per demanar-li si ell encara pretenia la defensa de l'electricitat, atès que estudiaven la posada en marxa definitiva de la societat mercantil. Andreu contestà que ell sols insistiria en l'electricitat en el cas que algú sortís a Maó fent proposicions electricistes concretes, però que no faria com en els anys 83 i 85 una oposició teòrica. Animats, doncs, per aquelles paraules, l'assumpte de la renovació de l'enllumenat va ser duit a l'Ajuntament, aprofitant que la corporació era majoritàriament republicana, com republicà era també l'alcalde Damià Moysi. Amb gran sorpresa, però, els gasistes observaren com Andreu tornava a les seves postures de sempre. Andreu ho va justificar dient que no havia fet un acte d'oposició teòrica («de perro del hortelano»), sinó que havia complert exactament la seva paraula de no sortir a la palestra sense que algú no fes una proposició electricista, i que açò era el que havia succeït amb l'empresa madrilenya Alcover-Cases. Andreu se sentia amb el deure moral de donar-li suport. Ara bé, Taltavull, tot i reconèixer que li esqueia en dret, li va

«La Eléctrica Mahonesa» en el Port de Maó.

replicar que l'entrada a escena d'Alcover-Cases no es produí per iniciativa espontània, sinó perquè prèviament Andreu havia escrit a Madrid instigant Alcover-Cases a participar en el concurs obert per l'Ajuntament el 7 d'octubre de 1890. «Por eso viajó a Mahón el ingeniero Sr. Cases, siguiendo sus instrucciones», digué Taltavull.

En aquestes altures la disputa periodística és un autèntic embull d'acusacions i contraacusacions: R. que ataca Andreu, Andreu que ataca R., R. que defensa Rodríguez Femenias, Taltavull que fa costat a R., Taltavull que fa la contra a Andreu, etc. Tot plegat constitueix una formidable allau d'escrits que es creuen i tornen a creuar en una complexa xarxa d'opinions que maregen el lector més pacient i trempat. Us ho diu un que s'ho ha empassat tot en interminables vetllades d'insomni per trobar la clarícia a l'episodi.

I al bell mig d'aquestes escenes de la tragicomèdia gasista-electricista, no hi manquen dos elements una mica histriònics, talment com a bufons de cort, que participaven en la polèmica amagats darrera dels pseudònims de «Lucifilo» (amant de la llum) i «Antímelas» (contrari a l'obscuritat), que tenien per missió menyscabar la moral dels electricistes, ja que feien periòdica recopilació de qualsevol desgràcia o accident (incendis, electrocucions, etc.) que s'hagués produït per causa del sistema energètic que volia implantar Andreu Femenias.

Atès que un poble assenyat no pot assistir indiferent a una baralla pública sense donar al cas una lliçó de bona ironia, els maonesos van véncer el seu astorament traslladant la polèmica a l'escena. El 28 de febrer de 1891 podem llegir a la premsa: «Esta noche se estrenará en el teatro Principal la revista de actualidad '¿Gas o electricidad?'». No sabem res del seu contingut, ni de cap circumstància de la seva escenificació, però cal pensar que seria una veritable befa a l'espectacle que oferien les parts en conflicte. Fou reposada en el casino «El Consey» el 5 d'abril.

He trobat l'estrena d'una altra obra teatral titulada «Mahón entre dos luces», representada en «El Recreo» el 12 de febrer de 1892. Malgrat les ressenyes sobre aquesta, no podem afirmar que fos referida a la polèmica, perquè els cronistes només comentaren açò: «(...) se estrenó la chispeante revista cómico-lírica en un acto y cinco cuadros (...) La obra está plagada de innumerables chistes y de escenas sumamente cómicas (...). Al final tuvo que ser levantado el telón saludando el público a la compañía con una salva de aplausos».

En qualsevol cas, no és un disbarat atribuir aquesta inspiració teatral a la resposta popular dels maonesos per via de burla al debat «gas *versus* electricitat».

Reprenguem, però, el fil. El 17 de març, la comissió especial de l'Ajuntament lliurava al Ple els documents del seu treball: el plec de condicions de la

subhasta. A sol·licitud del regidor Josep Seguí Pons (un activíssim gasista, fidel sempre a les consignes de Rodríguez Femenias), l'aprovació del plec de bases va ser ajornada per fer abans unes consultes sobre les condicions facultatives i per tal que pogués ser examinat per tots els regidors. Havia demanat que també restàs a l'abast del públic, però el plenari ho rebutjà.

Durant aquest termini d'examen, va aparèixer un nou polemista, sota el pseudònim de «Mixto», que digué açò: «A mi abuelo, que hace muchos años dejó de existir, le oía decir con frecuencia que de la discusión sale la luz, pero o mucho me equivoco o me está pareciendo que aquel refrán debió morir con mi pobre abuelito, pues de la entablada polémica entre gasistas y electricistas va a resucitar la obscuridad, o sea, quedarnos con el actual alumbrado de petróleo. La discusión —afegia— ha tomado ya más carácter de una lucha de personas que de discusión técnica o económica». Atès que es declarava amic de tots dos combatents, proposa una transacció honorosa: combinar el doble sistema elèctric i de gas. Ningú no li feia cas, però tanmateix no seria la darrera vegada que es parlàs d'aquesta solució. «Antímelas», que era un gasista, l'estalonà.

El Plec era aprovat el 24 d'abril amb unes esmenes defensades pel regidor Josep Seguí.

No vull cansar-vos, per la qual cosa eludiré el resum de les condicions econòmico-administratives de la subhasta. Sols em permetreu un detall accidental, però significatiu per a la nostra generació: Josep Seguí havia requerit l'obligació de fer unes conduccions subterrànies, en tost d'aèries. No li ho van acceptar. Cent anys després encara tenim aquesta reclamació pendent.

Com tantes i tantes vegades, la iniciativa privada va ser molt més àgil i resolutiva que no pas la màquina burocràtica i les pugnes polítiques. És així com he d'explicar-vos que, mentre dalt la Sala i en els nuclis periodístics la polèmica era encara ben viva i no s'albiraven solucions immediates, dos fabricants de sabates de la casa «Sintes y Bagur» firmaven un contracte el 12 de maig de 1891 amb l'empresa «Dietlin y Gotz», de Barcelona, per tal d'instal·lar l'enllumenat elèctric al taller de calçat. Un representant d'aquesta empresa elèctrica, acompanyat de l'enginyer Lluís Montades i Rovira, era a l'illa per recollir informació sobre les bases de la subhasta; desplaçament que permeté —com veiem— tancar l'esmentat contracte privat. El 22 de setembre del mateix any la premsa glosà així la inauguració: «Los ensayos de luz eléctrica incandescente verificados en los talleres de calzado de los señores Sintes y Bagur han obtenido un resultado bastante satisfactorio, mereciendo generales aplausos del numeroso público que había acudido a presenciar la inauguración del nuevo sistema de alumbrado que dichos señores han implantado en su espacioso establecimiento, y a quienes cabe la satisfacción de haber sido

los introductores en esta ciudad de una de las más bellas conquistas del ingenio humano».

Aquest detall el posam de relleu per dues raons. Primer, per fer avinent el comportament tan distint i net del sector privat enfront del sector públic. I segon, perquè desfà la creença tradicional que fins al dia d'avui ha mantingut que les primeres proves d'electricitat s'havien verificat l'agost de 1892 al comerç de Pere Papelcudi, situat al carrer Nou, uns dies abans de la inauguració oficial i festívola de la companyia «La Eléctrica Mahonesa» de Francesc Andreu.

Els darrers mesos de 1891 electricistes i gasistes ocuparen les seves hores definint les característiques mercantils de llurs respectives societats. Les baralles personals havien, doncs, minvat. Als promotors gasistes sembla que no els mancava coratge, perquè, tot i saber que el seu sistema havia restat exclòs per optar al servei de l'enllumenat públic, continuaven cap endavant com si res. Ja sabem que no aconseguirien establir la llum per gas a la ciutat, però la nova dimensió terrible que donarien a la batalla tot seguit esdevindria d'allò més forta i, analitzar-ho amb ulls històrics, d'allò més interessant també, perquè és la justificació de la tesi d'aquesta conferència, relativa a la pugna pel domini econòmic de Maó. No precipitem, però, els esdeveniments.

Molt resumidament recordaré els trets —ja prou divulgats durant el centenari que commemoram— de les societats mercantils. Amb pocs dies de diferència es constituïren «La Eléctrica Mahonesa» i la «Sociedad General de Alumbrado». La primera es fundà el 6 de gener de 1892 en règim comanditari. Giraria sota la raó social «Francisco F. Andreu y Cía.». El propi Andreu en fou designat gerent, assessorat per una Junta Inspectora, renovable cada dos anys per meitats, integrada per Nicolau Tudurí i Pons, Emili Sturla i Saura, Joan J. Vidal i Mir, Guillem Gonyalons i Vidal i Bartomeu Pons i Mascaró. La societat tenia un capital fundacional de 100.000 pessetes, repartides en 200 accions de 500 pessetes cadascuna.

Els contrincants constituïren la «Sociedad General de Alumbrado» dos dies després, el 8 de gener, amb caràcter de societat anònima. Disposava d'un capital fundacional de 250.000 pessetes, dividit en 500 accions de 500 pessetes. La primera Junta Directiva, un cop escripturada i formalitzada la societat davant el notari Francesc Mercadal, van integrar-la Joan Taltavull i García, Francesc Teruel, Miquel Estela, Joan Rodríguez i Femenias, Baltasar Tudurí, Miquel Llopis i Francesc Ruiz Verd. El gerent designat va ser Joan F. Taltavull i Galens, fill de Taltavull García, i el cap industrial, Pau Ruiz Verd.

Talment com si una i altra societat imitassin les passes de la rival en una mena de carrera d'obstacles, el 18 de gener salpà cap a Barcelona Francesc Andreu, camí de Girona, per contractar la compra de les màquines de l'Elèctrica. En nom de la societat del gas, el 2 de febrer marxaven fora de l'illa Pau

Ruiz Verd i Baltasar Tudurí, amb l'encomana de comprar el gasòmetre. Andreu tornaria el 19 de febrer, un cop feta la contractació de tot el material a la casa subministradora «Planas, Flaquer y Cía.», mentre que Joan Taltavull i Galens signava la compra el 19 de febrer amb la casa «Julius G. Neville» de Liverpool.

Simultàniament, ambdues societats havien adquirit els immobles de les futures fàbriques. «La Eléctrica Mahonesa» va comprar-lo a Joan Orfila i Pons, advocat, líder del partit conservador de Maó i que després seria batlle amb un comportament determinat per als interessos electricistes. Ja sabeu que aquella propietat era situada a baixamar, al moll de Ponent. La societat del gas s'ubicà al moll de Llevant, en uns vells magatzems del baró de Binimuslem, Fernando Rodríguez de la Encina i Valparda. (Si recordau, aquest nom ens havia aparegut a la llista de promotors del gas l'any 1883).

Cal assenyalar que la societat del gas continuà el projecte, tot reorientant tanmateix els seus serveis després de perdre l'opció de l'enllumenat públic. Veurem tot d'una com posarien totes les dificultats legals a l'hora de concedir la subhasta als electricistes, però, entretant, s'anunciaven a la població recordant als veïns que el 20 d'agost podrien utilitzar el gas, no sols per a l'enllumenat d'habitatges particulars, oficines, botigues i tallers, sinó també per a la calefacció, les cuines i el planxat, a més de motor per a indústries. Aquestes disponibilitats domèstiques, més enllà de l'enllumenat, constituïen l'oferta més atractiva del sistema, i que els electricistes no podien servir encara.

A partir d'aquí, els mesos següents foren dedicats a la tramitació dels permisos municipals per edificar les fàbriques, posar cables a la ciutat de Maó (en el cas de l'electricitat) i canalitzar sota terra les conduccions del gas. Però ben prest les baralles de paper es deixondirien de bell nou, amb ocasió del debat pressupostari de l'Ajuntament. Els comentaris d'*El Liberal* serien un primer avís de la pròxima campanya per entorpir la implantació elèctrica. Parlava, en l'edició del 9 d'abril, de la barator de l'enllumenat i deia el següent: «Pero el parecer no lo cree así la mayoría del Ayuntamiento, cuando después de consignar 6.500 pesetas para alumbrado, añade 4.000 pesetas más para renovación del alumbrado público. ¿Acaso el Ayuntamiento, en la crítica situación económica que atraviesa, cree llegado el caso de aumentar el alumbrado público? No lo dice el presupuesto, pero en verdad no se comprende un mayor gasto tan considerable en el artículo de alumbrado si el Ayuntamiento no aspira a aumentar el número de faroles públicos. Y si esos faroles no han de aumentarse, tampoco se comprende que sea necesario un crédito de 10.500 pesetas. No está el pueblo de Mahón en situación de elevar hoy considerablemente sus gastos para mejorar el alumbrado público, si ese mayor gravamen no puede cubrirse con los recursos ordinarios, y tiene que venir a elevar la

cifra exigible por reparto». (...). «No podemos comprender —sentenciava l'òrgan republicà— el lujo de alumbrado que se propone desplegar».

Feta aquesta crítica periodística, els gasistes passarien a l'acció de debò. Fixau-vos bé tot el que van tramir per destruir el desenvolupament de l'electricitat.

Per ordre cronològic, presentaren a l'Ajuntament una moció per establir provisionalment l'enllumenat mitjançant un sistema mixt gas-electricitat durant sis mesos, que demostrés quin era el millor. Açò hagués suposat reobrir el debat municipal i recular fins a l'octubre de 1890.

Després, els regidors gasistes plantejaren (i aquesta tàctica va fer trontollar l'Ajuntament) una moció per tal de declarar la incompatibilitat de l'alcalde Joan Orfila i Pons i els regidors Pere Ballester i Pons i Bartomeu Escudero i Manent per a exercir càrrecs públics, la qual cosa hauria invalidat tots els acords presos per la corporació en aquesta polèmica.

Finalment, van concebre una estratagema quasi mafiosa. A l'hora de la subhasta pública, hi feren participar un home de palla —Vicent Ruiz Verd, germà de Pau Ruiz Verd, cap de la Secció Industrial del Gas—, amb una oferta per davall dels nivells lògics de rendibilitat. I tot açò per garantir que guanyarien la subhasta que després no complirien. Mentrestant, s'asseguraven sis mesos de temps per consolidar la situació empresarial del gas, alhora que debilitaven les forces econòmiques de «La Eléctrica...», societat aquesta —recordau-ho— que disposava d'un capital social una vegada i mitja menor que la de Rodríguez Femenias.

El pla de bombardeig contra els electricistes s'acompanyava d'un falcat de recursos administratius, d'instàncies de protesta i de reclamacions, alguns de les quals arribaren fins i tot al despatx del governador civil de la província.

En el terreny periodístic, les baralles acabaren als tribunals de justícia. L'estiu de 1892 Rodríguez Femenias va interposar una querrela criminal contra Joan Seguí i Fuxà, director d'*El Bien Público* per injúries fetes a través del diari conservador. Un any després, el 5 de juny de 1893, el tribunal va fer públic el veredict. «Fallamos que debemos condenar y condenamos a D. Juan Seguí y Fuxá por el delito de injurias leves hechas por escrito y con publicidad, a 1 mes y 11 días de arresto mayor y multa de 125 pesetas, con las accesorias de suspensión de todo cargo y derecho de sufragio durante el tiempo de la condena». Seguí i Fuxà hagué de complir rigorosament la condemna tancat a la presó de l'1 de setembre al 24 d'octubre de 1893.

Però aquesta victòria relativa dels gasistes no va compensar en absolut la desfeta interna que ja patia la coalició de forces republicanes, que es van trencar, i es produí una escissió. Pere Ballester i Bartomeu Escudero abandonaren la disciplina del partit que comandava Rodríguez Femenias, i tragueren al carrer un periòdic setmanal d'opinió, el dominical *El Pueblo*. Aquesta nova cap-

çalera —indubtablement electricista— mantingué fortes disputes polítiques amb *El Liberal*, que volia desacreditar *El Pueblo* com a veritable òrgan del republicanisme.

Fixau-vos bé si ho van ser, de tremendes, les conseqüències de la polèmica.

He parlat prou estona. Acurçaré, per tant, les darreres explicacions. Em centraré en la pretensió de declarar incapacitats l'alcalde Orfila i els regidors Ballester i Escudero. L'argument dels republicans era dir que no tenien dret legal a ocupar els càrrecs perquè, en la vida privada, tots tres eren socis de la casa de negocis «Goñalons, Carreras y Cia.», encarregada, entre d'altres activitats lucratives, del cobrament de les contribucions territorial i industrial per compte de l'Ajuntament i també dels recàrrecs municipals. L'alcalde —el propi afectat— no va deixar que Josep Seguí defensàs la incoació de l'expedient, i va replicar davant el Ple que només demostrant la seva condició d'elector del municipi podia encetar un procés d'aquest tipus, segons la legislació vigent, i que aquesta condició seva no estava demostrada. Açò va ser una contramaniobra de l'alcalde per aturar l'enderossall. Dit clarament, li va llevar la paraula. Els ressons de la polèmica s'escoltaren a Palma.

Però, què era aquesta companyia «Goñalons y Carreras»? Era una entitat de negocis, entre ells el creditici, i, per tant, la competència del Banc de Maó que dirigia Rodríguez Femenias. La condició de socis de Ballester, Escudero i Orfila era molt anterior al càrrec municipal, de manera que la denúncia d'incapacitat només s'explica com una treta contra l'electricitat, l'existència de la qual amenaçava els interessos econòmics i comercials de la societat del gas.

Al marge de tota consideració ideològica i tècnica, la guerra dels gasistes era una guerra per no perdre posicions en el panorama econòmic de Maó. Volien el monopoli del sistema, la qual cosa hagués garantit l'èxit de l'operació mercantil. Atès que l'electricitat s'imposà com a sistema d'enllumenat públic, els gasistes feren un atac directe contra les societats i els negocis on hi havia electricistes, maldament fossin republicans, com són els casos de Ballester i Escudero. Però la pressió exercida va provocar la ruptura del moviment republicà, que fins aleshores era un moviment unitari, dins l'Espanya del tornisme polític Sagasta-Cánovas.

Aquesta lluita pels interessos econòmics va conèixer una derivació que no crec que fos casual. Durant l'any 1893 es va formar una empresa de transports marítims («La Menorquina»), en clara competència amb «La Sociedad Mahonesa de Vapores», que presidia el gasista Joan Taltavull i García i dins la qual tenien participació Rodríguez Femenias particularment i el Banc de Maó. Imaginau-vos la forma en què açò va representar afegir més llenya al foc. Sabeu quins noms integraven la societat? Entre d'altres, Joan Orfila, Pere Ballester i Bartomeu Escudero, tots ells capdavanters electricistes. Tot un repte contra els interessos comercials dels gasistes.

No és del cas ara molestar més la vostra atenció. Essent una conferència, no cal insistir en la idea.

Sols deman que escolteu aquestes reflexions d'*El Pueblo*, relatives a l'escissió del republicanisme, fetes el 8 de gener de 1893: «Si 'El Liberal' se hubiese mantenido ajeno a intereses que no son políticos, atacando en formas groseras y siempre injustificadas, a los correligionarios cuyo interés y amor al partido le eran muy notorios, 'El Pueblo' no existiría. Este humilde semanario es una protesta permanente del torcido rumbo que por alguien [és una al·lusió directa a la persona de Rodríguez Femenias] se ha tratado de imprimir al partido republicano menorquín. Es cierto que sus más asiduos redactores somos socios del Centro General de Negocios, como los más asiduos redactores de 'El Liberal' lo son del Banco de Mahón, de la compañía del gas y de la Sociedad Mahonesa de Vapores. Y aquí es donde duele. 'El Liberal', en aras de las sociedades a que pertenecen sus redactores, formadas, como el Centro de Negocios, por personas de distintas ideas políticas, se ha convertido en paladín contra El Centro de Negocios, y contra La Eléctrica Mahonesa, como no dudamos combatirá también (...) los intereses de la Compañía de Navegación 'La Menorquina'».

Com a prova que el transfuguisme no és un terme actual, vet aquí aquesta altra declaració d'*El Pueblo*: «Hemos sido tildados de tráfugas, de traidores, vendidos al partido conservador, sin causa alguna justificada, sólo porque nuestra actitud en asuntos y negocios que para nada tenían que relacionarse con la política, no fue del agrado de algún advenedizo en nuestras filas [segona al·lusió directa a Rodríguez] (...) que ha tenido la habilidad de erigirse en reyezuelo para destrozar la unión que a todos nos era tan preciada».

A aquest extrem de gravetat, doncs, va conduir el procés de millora de l'enllumenat a Maó. Quan semblava que es volia aconseguir un veritable progrés social, es van tirar els plats pel cap de mala manera, amb tot tipus d'insults. A Rodríguez Femenias, els electricistes d'*El Bien Público* l'anomenaven «el pequeño zar democrático» o «el pequeño maquiavelo» o «el Curandero de la Democracia». Els gasistes atacaven Joan Orfila —el batlle que va inaugurar la fàbrica elèctrica— dient-li, en clau de burla: «Orfila aspira quizá al honor de que se le levante un día una estatua con una luz incandescente sobre su birrete de abogado».

Rodríguez Femenias anomenava Andreu «el pequeño Edison», mentre que *El Liberal* feia befa del gerent de l'elèctrica perquè durant la inauguració de la fàbrica el secretari de la companyia, Joan Vidal i Mir, havia comparat Andreu amb el Dr. Orfila: «(...) ya que Orfila no cuenta aún con una merecida estatua, pues que sus amigos eléctricos del Ayuntamiento procedan a erigir un mármol escultórico al Sr. Andreu, en el cual podría aparecer la figura del ge-

rente de la Eléctrica Mahonesa con un potente foco de arco voltaico en su mano derecha y con una abeja en la punta de la nariz».

Mal que bé, arribà el dia de l'adjudicació del servei. La subhasta es va fer simultàniament a Maó i Madrid el 14 de juliol de 1892. Aquí només hi va concórrer Vicent Ruiz Verd. I a Madrid, un tal Bonifacio González y Ladrón de Guevara i l'«Eléctrica Mahonesa». Ambdues coincidiren a fer una licitació al preu de 35 mil·lèssimes de pesseta per hora de llum. Oberta una immediata licitació oral durant deu minuts, el servei fou adjudicat a Bonifacio González al preu de 29,5 mil·lèssimes. Un preu rebentat intencionadament. (Quan l'enllumenat públic s'adjudicà definitivament el 16 de novembre de 1893, el preu serà de 38 mil·lèssimes).

Qui era Bonifacio González? Era el tenidor de llibres i comptable del comerç «Sucesores de Juan Barrié», casa representant a Madrid —escoltau-ho bé— de la «Sociedad Mahonesa de Vapores» i del Banc de Maó. Amb aquest clima enverinat, el 6 de setembre de 1892 es va inaugurar «La Eléctrica Mahonesa», però sense tenir encara la concessió de l'enllumenat públic.

Atenció a la següent dada: el 25 de novembre, l'Ajuntament acceptà el traspàs de l'arrendament de l'enllumenat que havia guanyat Bonifacio González en favor de Vicent Ruiz Verd, que, al capdavant, era el seu apoderat a Maó. Tota una tramoia calculada i obstrucccionista, ja que cap d'ells tenia veritable intenció d'instal·lar l'enllumenat elèctric a la ciutat, com ben prest es demostraria.

Entretant, arribam al desembre de 1892. El 12 dimitia l'alcalde Orfila, perquè a Madrid havia caigut el govern conservador de Cánovas del Castillo. Els republicans gasistes l'acomiadaren, anant fins a la porta de ca seva aquella vetllada. Allà li oferiren una forta xiulada. La concentració fou dissolta pel republicà electricista i alcalde accidental Pere Pons i Pons.

Perduda la concessió per incompliment dins el termini de sis mesos, i perdudes les 2.500 pessetes de fiança, els gasistes tanmateix no afluixaren. Mesos després van intentar, per tercera vegada, plantejar el debat inicial «gas *versus* electricitat». Estem a l'octubre de 1893. Els gasistes havien recuperat l'alcaldia en la persona de Damià Moysi, malgrat que els mancava la majoria en la qüestió interminable de la font energètica.

A través de la persona de Pere B. Valls s'intentà de reobrir de bell nou la guerra, demanant ara la instal·lació dels encenedors de gas incandescents Aüer. Tot i que la proposta es formalitzà davant la corporació municipal, una Reial Ordre del Ministeri de Governació va ordenar que fos anunciada la subhasta per l'electricitat.

Ara sí, Maó pogué cridar el «Fiat Lux» el 16 de novembre de 1893, deu anys després d'haver-se encetat la dura i embullada polèmica. Sols Francesc Andreu prengué part en la licitació, en solitari. La nit del 26 de desembre de

1893 —que hem de considerar cabdal en la història del progrés tecnològic de la ciutat— es va inaugurar oficialment l'enllumenat públic elèctric.

«Merece plácemes el Ayuntamiento —comentà *El Bien Público*— por haber dotado a Mahón de tan importante mejora sin gravar la hacienda municipal; y nosotros se los tributamos muy sinceros. (...). Al señor Andreu, a cuya poderosa iniciativa y constantes esfuerzos debe esta ciudad la luz eléctrica, le diremos únicamente: ¡Adelante! Las personas imparciales, sensatas y amantes de su país le acompañan gozosas en su triunfo y le aplauden con entusiasmo, haciendo así justicia a sus indiscutibles méritos y a su probado amor a Mahón. ¡Adelante!».

Els gasistes no pogueren pair-ho gens, i l'endemà (27 de desembre) encara donaren una mostra mal averany d'empipament. En el decurs d'un Ple municipal, i mentre es discutia una proposició de l'electricista republicà Pere Pons i Pons d'introduir el nou sistema elèctric a les Cases Consistorials, el batlle Damia Moysi ordenà aixecar la sessió i interrompé el debat amb males maneres. «Ya se ve; en algo había de demostrar el Sr. Moysi que es fusionista de la cepa de los Taltavull y Rodríguez —criticà *El Bien Público*—, y de alguna manera había de pagar a ciertas gentes el favor que le dispensaron al influir para que se le diera la vara de alcalde de Mahón, que nunca podría haber soñado en empuñar».

Els gasistes havien perdut la guerra, la tremenda guerra de deu anys. Ara, cent després, hem d'afirmar que el triomf de Francesc Andreu i Femenias va ser quelcom extraordinari per a la ciutat i els seus habitants. Permeté d'introduir, abans que ningú a les Illes Balears, el gran descobriment —el gran miracle— del segle XIX. L'electricitat ha esdevingut la pedra mestra sobre la qual s'ha fonamentat l'immens edifici del progrés de Maó; la pedra que féu possible la tecnificació de l'aparell econòmic i industrial; i la pedra que va obrir de bat a bat les portes a la tecnologia actual —l'electrònica—, filla en segona generació de l'electricitat. Ningú no podria explicar el progrés actual sense fer esment a l'electricitat. En conseqüència, la de Maó tampoc s'entén sense valorar primer l'obra d'Andreu i Femenias.

Que la declaració de Fill Il·lustre de la ciutat que a hores d'ara es deu haver votat a l'Ajuntament de Maó sia enhorabona. S'ho mereix, i jo voldria haver-ho fet avinent davant tots vostès.

MIQUEL CARRERAS I MARÇAL PASCUCHI, TESTIMONI D'UNA FIDELITAT (*)

JOSEP MARIA QUINTANA (**)

Senyores i senyors:

Fins l'estiu passat no havia tingut contactes amb l'obra de Miquel Carreras, obra que no conec ni molt menys, però de la qual he tingut referència tot llegint els *Conceptes i Dites de Martí Rialp*, llibre que em féu arribar el venerable jurista sabadellenc Lluís Casals, i la miscel·lània d'homenatge intitolada *Miquel Carreras ciutadania i pensament* que va proporcionar-me el senyor Ramon Vall, membres de la fundació Bosch i Cardellach que ens acull aquest vespre.

Com acab de dir, jo no coneixia l'obra de Miquel Carreras però en tenia notícia des que me n'havia parlat Marçal Pascuchi a una llarga conversa que tinguérem quan ens vam conèixer l'any 1975. Arran d'aquella trobada, Marçal i jo iniciàrem una profunda amistat que duraria fins a la seva mort ocorreguda a Buenos Aires, la seva residència d'hivern, el mes de febrer de l'any 1983, ara fa nou anys.

Record que vaig visitar-lo quan jo estava escrivint un assaig que publicà posteriorment l'Editorial Moll de Mallorca amb el títol de *Els menorquins i l'autonomia*. Posat en aquest afer, calia llavors conèixer aquell intel·lectual menut, pausat, clarivident, que fou l'ànima d'un grup d'universitaris menorquins que, durant els anys vint, van iniciar a Menorca un moviment

---

(*) Conferència pronunciada, el 3 de juny de 1992, a la Sala de Conferències de la Caixa de Sabadell dins els actes d'*Homenatge a Miquel Carreras Costajussà*, organitzats per la Fundació Bosch i Cardellach en ocasió del cinquantè aniversari de la seva mort. Agraïm al Sr. J.M. Quintana que hagi permès la publicació, a la *Revista de Menorca*, d'aquesta interessant aportació al coneixement de Marçal Pascuchi.

(**) Advocat. Registrador de la propietat a Ciutadella.

del punt de vista cultural, aquest grup publicà un butlletí escrit íntegrament en llengua catalana, *Nostra Parla*, i es féu una magnífica exposició del llibre català a Maó.

Marçal Pascuchi va viure intensament tot el moviment polític i cultural de la República dirigint el servei d'estudis i documentació de la Generalitat de Catalunya, com tindrem ocasió de veure. L'any 1938 sortí cap a l'exili, primer a Caracas, on guanyà anys més tard una càtedra de Sociologia a la Universitat; càtedra que abandonà finalment per traslladar-se a Buenos Aires, on, convidat per un altre exiliat menorquí, Faustí Sintès, passà a dirigir el servei d'estudis i de publicacions de la CHADE (Compañía Hispano Argentina de Electricidad), de la qual era president Francesc Cambó, companyia que posteriorment fou nacionalitzada pel govern de Perón, el qual li imposà el nom de CADE, traient-li, doncs, tota referència a la hac d'hispana.

Sociologia, documentació i relacions sòcio-laborals constituïren el camp fonamental de treball de Pascuchi, de qui cal destacar, a més de diverses obres específiques en la seva especialitat com *Política de Salarios*, publicada per l'Editorial Sudamericana de Buenos Aires l'any 1957, i *Índice sistemático de política social*, publicat per SEGBA (Servicios Eléctricos del Gran Buenos Aires, S.A.), l'any 1971, un important nombre d'articles periodístics, un assaig sobre Josep Miquel Guàrdia, l'insigne metge i intel·lectual alaiorenc format i resident a París, que publicà a la *Revista de Catalunya* en els anys vint, així com també la correspondència d'aquest amb els prohoms de la Renaixença que publicà a la *Revista de Menorca* l'any 1983 sota el títol de *Josep Miquel Guàrdia i la Renaixença catalana*. Cal dir també que Pascuchi va escriure un altre assaig, encara inèdit, però que caldria publicar, intítulat *Esbós d'una psicologia de castellans i catalans*, on aboca toda la seva condició de sociòleg perspicaç.

Pascuchi tornà a Espanya a principis dels anys setanta i compaginà la seva vida entre els dos continents: passava l'hivern a Buenos Aires i l'estiu a Maó, a la seva finca de Binissaida, això fins que la mort el sorprengué l'hivern de 1983, com ja he dit.

D'ençà que vaig conèixer Marçal Pascuchi, sorgí entre nosaltres una amistat que jo no he repetit amb cap altra persona, una amistat que va traduir-se en llargues converses sobre el nostre passat i també sobre el nostre futur, converses que vaig transcriure pulcrament i que avui us intentaré de transmetre —fins i tot respectant el seu discurs en primera persona—, converses que he pogut enriquir posteriorment en conèixer l'epistolari que amb ell mantingué Miquel Carreras i Costajussà (1).

(1) Pel que fa a les converses mantingudes, amb Marçal Pascuchi, vegeu J.M. QUINTANA, «Marçal Pascuchi, de la conversió a l'exili», *Revista de Menorca* (1984), 499-514. Quant a l'epistolari esmentat, vegeu *Escrips de Miquel Carreras Costajussà* (III, IV, V, VI, VII), *Epistolari* (I, II, III, IV, V), Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach (Sabadell, 1971). [Nota de la Redacció].

Cada estiu passava llargues hores amb Pascuchi. A ell consultava totes les meves decisions, fonamentalment en el camp cultural i polític. Marçal m'encoratjava, em corregia, em donava el seu consell. A meitats de gener de 1983 vaig rebre la seva darrera carta. Es trobava malalt i una operació de cataractes li dificultava la lectura. Volia saber notícies de Menorca, de l'Ateneu —que aleshores jo dirigia—, de la nostra activitat política... A finals de febrer li vaig enviar un paquet amb el darrer número de la *Revista de Menorca* on Marçal publicava precisament l'assaig sobre Miquel Guàrdia del qual ja us he parlat. A més a més, li adjuntava una carta molt llarga on jo li exposava totes les meves inquietuds, amb la sinceritat d'aquell qui buida el seu cor a un amic que el comprèn, l'escolta i l'estima. No va poder llegir res de tot això, puix el paquet arribà a Buenos Aires dos dies després del seu traspàs. En Marçal havia partit tan sigil·losament com li agradava de viure.

Feta aquesta introducció, cal que us parli ara d'una època molt concreta, aquella que agafa del 1922 fins al 1938. En efecte, l'octubre del 1922 Marçal Pascuchi va a Barcelona, complerts tot just els divuit anys, per a iniciar les carreres de lletres i dret. És l'any que coneix Miquel Carreras, de la seva mateixa edat, que també inicia aquell octubre els seus estudis universitaris. L'any 1938 és, en canvi, un any molt més amarg que el primer, és l'any en què Marçal Pascuchi s'exilia d'Espanya i també l'any en què el seu amic Miquel Carreras cau assassinat en algun lloc ignot del país.

Al començament, doncs, del curs 1922-23, Marçal Pascuchi se'n va a Barcelona com un pagerol. Era com tots els al·lots menorquins d'aquella època que havien après la cultura castellana traduïda pels catedràtics o ajudants interins-gratuïts que els explicaven les lliçons de batxillerat.

La meva arribada a Barcelona era —diu Pascuchi— la d'un batxiller brillant, però que ignorava en absolut que la nostra llengua, la nostra forma de parlar, pogués traduir-se en lletra impresa. No havia vist, no recordava haver vist mai, ni haver llegit, ni cercat, coses fetes en menorquí. Vaig anar a parar a can Cardona, que era un parent meu d'enfora (els cognoms de Marçal eren, precisament, Pascuchi i Cardona) i em vaig trobar amb Rafel Cardona i Martí, fill del creador del sistema de taquigrafia Martí, un home que havia estat regidor, crec que lerrouxista. Només feia dos o tres dies que havia arribat a Barcelona quan ens vàrem trobar. Tot i que —com he dit— la meva ignorància respecte del catalanisme i la cultura catalana era absoluta, em va rebre dient: «Com que avui és diumenge, aprofitarem perquè vegis un espectacle que t'agradarà». I en lloc de portar-me al cine o a passejar per Montjuïc, em va dur al Palau de la Música Catalana. Era el començament del curs 1922-23 i es feia l'homenatge a la senyera. Jo, ni sabia què era la senyera ni havia sentit parlar mai de l'Orfeó Català. La veritat és que, quan vaig sortir del Palau, plorava, em queien les llàgrimes d'emoció, i aquell

Miquel Carreras Costajussà.

Marçal Pascuchi i Cardona.

dia vaig quedar convertit en un catalanista. Ningú no em va fer cap discurs, ningú no em va fer proselitisme, de ningú —ni d'en Cardona— vaig rebre lliçons, va ser un cop de salpasser que em van donar els catalans de l'Orfeó, cantant cançons catalanes i acabant amb el cant dels Segadors.

És una cosa difícil d'explicar perquè és purament un estat emotiu, però un estat emotiu que va traduir-se immediatament en una posició intel·lectual.

Aquesta mena de caiguda en el camí de Damasc que experimentà Pascuchi escoltant l'Orfeó implicà, naturalment, un canvi radical en les seves orientacions culturals. En Cardona Martí, el seu parent, era soci de *Nostra Parla* a Barcelona i, en veure aquesta bona disposició i també aquesta mena d'engrescament ingenu, però sincer, va acompanyar Pascuchi als locals de la revista. El seu president era Nicolau d'Olwer i el secretari era Negre i Valet. Aquell mateix dia va quedar inscrit com a soci i, des d'aquell precís moment, va sorgir en Marçal el propòsit decisiu i fermíssim de provar de fer *Nostra Parla* a Menorca. No hi havia història, no hi havia antecedents, no hi havia res més que això: una conversió. Era un estat passional que va traduir-se en una necessitat d'estudiar i treballar. A partir d'aquell moment Pascuchi escriu sempre en català i aprèn la llengua com s'ha d'aprendre: llegint, escrivint, corregint-se a si mateix. Tant és així que des d'aquella setmana (el dilluns era dia de «carta»), els seus pares no van rebre mai més un escrit seu en castellà. No hi va haver transició, no hi va haver espera, ni tampoc una formació escalonada. Això provocà un cert esglai de la família que ho va acceptar, però, sense problemes.

Aquell any Pascuchi féu el primer curs, l'anomenat «curs d'ampliació», que era comú a Dret i a les tres branques de Filosofia i Lletres, i en arribar l'estiu va tornar a Menorca amb la idea feta: Calia publicar *Nostra Parla* a Maó. De fet, el primer número del butlletí va publicar-se l'agost de 1923, és a dir, a penes dos mesos després de tornar a Menorca per passar les vacances d'estiu. Col·laboraren amb Pascuchi un grup de joves intel·lectuals que han tingut un pes considerable a la nostra illa: Joan Hernández Mora, advocat i catedràtic d'institut; Josep Maria Jansà, científic; Arnau Socias, catedràtic d'Universitat; Agustí Domènech, metge; i Antoni Pons Monjo, advocat i llicenciat en Filosofia i Lletres. Obtingué així mateix l'ajut de persones més grans, com Joan Mir i Mir, escriptor i assagista; Pere Ballester, advocat, i també Ferran Soldevila, que aleshores era bibliotecari de la Biblioteca Pública de Maó.

En Soldevila, molt simpàtic, molt bondadós i molt comprensiu —explica Pascuchi— amb aquella mica d'ironia d'home bo, intel·ligent i que estava molt per damunt de noltros, tant per la seva edat com per la seva preparació intel·lectual (noltros érem uns «pi-

piolis d'Universitat») em va ajudar un poc, sense adoptar, emperò, un posat protector, tot i que a mi em semblava que s'enreia una mica de noltros. En realitat no s'enreia, però ell s'adonava que hi havia en la nostra actitud i en el nostre treball més bona fe que encert, i efectivament crec que tenia raó. Uns anys més tard —jo no he vist la col·lecció des que el 1938 la vaig cremar en sortir d'Espanya— a mi mateix em feia una mica de pena veure la ingenuïtat i la poca consistència de les coses que vam fer. En Soldevila, en realitat, va ésser molt benèvol amb noltros.

El butlletí acabà d'esllanguiment, per manca de col·laboradors i de doblers. També cal esmentar una altra raó: la seva tasca coincidí amb l'adveniment de la Dictadura de Primo de Rivera. Pascuchi retornà a Barcelona el curs següent, Hernández Mora —que ja havia acabat la carrera i residia a Menorca— va decidir de separar-se'n i, a més a més, des de la delegació del govern es proferien amenaces contínues respecte d'aquella innòcua activitat cultural que era, però, oficialment mal vista. Massa dificultats per a mantenir el projecte.

Com he dit, Pascuchi fa el primer curs a Barcelona l'any 1922-23, i és dins d'aquest mateix curs que aquell al·lot jove, entusiasta, que surt del Palau de la Música amb una llàgrima als ulls i l'ànima enfortida, té la sort de trobar-se amb un grup d'amics excepcionalment bo, un grup de caps clars, de persones generoses, d'homes cabals, idealistes tots ells i catalanistes de debò. A més, la majoria eren fills de famílies d'arrelada tradició catalana. D'aquest grup cal recordar, especialment, alguns noms: Miquel Carreras, escriptor; Josep Vergés, llatísta; Enric Bagué, historiador; Joan Petit, lingüista; Pilar Escofet, escriptora; i Xavier de Salas, historiador de l'art; un grup que Pascuchi estimà molt i que va ser decisiu per a la seva formació definitiva.

El grup —diu Pascuchi— presentava les seves pròpies característiques. Vergés, Bagué, Petit i jo érem quatre catalanistes. Quan fèiem el rotlle gran, que incloïa Pilar Escofet i Xavier de Salas, llavors parlàvem de literatura. Ells em van fer llegir Azorín, Valle Inclán, Pío Baroja... Record que, quan vaig llegir les quatre Sonatas de Valle Inclán, em va semblar que no hi havia res millor que allò.

(...) Amb el grup d'amics parlàvem de tot, procuràvem divertir-nos conversant. Les nostres devocions eren les nostres ocupacions. De política en parlàvem poc, però teníem les idees clares. Noltros érem catalanistes, evidentment, però no érem «La Lliga». Noltros érem «Acció Catalana». La nostra lectura era «La Publicitat».

(...) Miquel Carreras no hi era mai a les converses del grup gran. Mai no sortia amb ells, anava amb mi exclusivament. Formava grup a part, és més, era un home a part. Miquel Carreras i Costajussà era un cas estrany, no d'insolidaritat, certament, sinó de soledat.

Potser il·lustrin aquesta apreciació de Pascuchi les pròpies paraules que Miquel Carreres li escriu el dia 1 de juliol de 1925:

M'hauria plagut trobar el meu «doble» sense les meves febleses.

Amb el qual m'hagués pogut comunicar formant un cicle tancat; amb el qual poder fer camins junts; amb el qual col·laborar en tot i per tot, col·laborar en el treball i conviure. Iniciar-me amb ell en les disciplines més abstractes, i amb ell conrear les més ingènues concrecions de la realitat.

Veig que és impossible. Un home d'aquests, que hagués avançat paral·lel a mi, m'hauria plagut i m'hauria fet agradable la vida. Almenys hauríem tingut una mitja felicitat lluitant per a substituir-nos en les alegries de cadascú, i també en els treballs, i reunint-nos per a les alegries i treballs comuns.

Aquest amic, que hauria d'ésser com jo, però més fort en tots els aspectes de força, des de la física a la moral i social, que és la primera força avui dia, hauria estat el meu ideal.

Em dono compte que pateixo metafòricament d'una hipertròfia de cor que fa que perdi en totes les amistats, que em doni sense armes als que van cuirassats i que doni mitjans als competidors. Fats de la vida!

A manca d'aquell «doble» ideal que tothom deu trobar dintre seu, però no a fora, tu ets el més intel·ligent, cordial i lleial amic que he trobat. Penso que podrem, per bé de tots, perseverar molt temps en aquesta amistat.

En Miquel Carreras —ens diu Pascuchi— era un introspectiu en grau extrem. Vivia a Sabadell i jo l'acompanyava cada dia, carrer Pelayo avall, fins a l'estació dels ferrocarrils de Catalunya. De vegades perdia el tren i n'havia d'agafar un altre. Sempre vaig sentir una gran complaença d'escoltar-lo, però no vaig descobrir que ell em tenia una estimació especial fins que vaig rebre la seva primera carta. Una carta diluvial. Jo li havia escrit una targeta felicitant-lo pel seu sant. Aquesta li va arribar quan se celebrava la festa major de Sabadell i ell, home solitari, aparentment insolidari, havia estat per primera vegada acompanyat per una noia, una cosina seva d'un poblet del Vallès. La seva carta va ser aquell devessall d'engrescament d'un home que intenta explicar-se a si mateix per què havia estat tan content en dies tan tristos com són els d'una festa major de poble per un al·lot com ell.

De l'amistat amb Pascuchi, Miquel Carreras en dóna testimoni a moltes cartes. Ens basta de llegir aquestes paraules seves escrites el dia 14 de setembre de l'any 1924:

Et confessaré, sincerament, que la meva coneixença amb tu quasi la miro com una etapa de la meva vida, si no és imprudent senyalar etapes en edat juvenil.

Perquè, de veritat, no havia trobat mai un tremp com el teu, que fos tan comprensiu i tan espontani i tan gentilment contingut i tan ingènuament comportat.

QUADERNS D'ARXIU DE LA FUNDACIÓ BOSCH I CARDELLACH

ESCRITS DE
MIQUEL CARRERAS COSTAJUSSÀ

III

EPISTOLARI (I)

SABADELL, 1971

De l'engrescament juvenívol en parla, precisament, la carta escrita el dia 6 d'agost de 1923, la primera publicada a l'*Epistolari*. Val la pena de llegir-ne uns fragments:

És el dia 6 d'agost, el que fa quatre de la nostra Festa Major.

El dissabte, dia 4, vaig rebre la teva postal i em vaig sincerament delectar escorcollant les etapes del camí que havia fet i la seva rapidesa. L'escrivies l'1; sortia el 2 de Maó; el 3 arribava a Barcelona; el matí del 4 era ja entre les meves mans i em sacsejava alegrement l'esperit, que el tenia molt abatut.

Perquè tu no saps el que per un caràcter com el meu, retret, obscur i tímid (que es plau a fotisquejar coses humils), tu no saps el que és la Festa Major: goig de què no participes; alegria que no saps d'on ve; moviment que t'estranya, i al capdavall estupeix; lluïssor, pompa, multitud, multiplicitat i xivarri; alegres corrandes de noies que no fan cas de tu; gentades que t'ofeguen; el pas dels joves més alts i més àgils que tu, que tenen dels faunes la barroeria del pas crepitant i la pocasolta; sardanes a la plaça que et donen empentes i et repel·leixen; tenores malincòniques, a l'orquestra, que juguen amb tu i ara et fan posar trist i ara t'enardeixen, i t'enganyen fent-te pensar en un heroisme llunyà i en un cavall de batalla sobre el fum del combat i amb la pietat en el brandar de l'espasa.

(...).

Jo doncs a l'acostar-se la Festa Major havia ja, despitat, suplicat una eterna ruixada dels núvols...

El dia 3, el vaig sofrir encara; el dia 4, el fel ja se'm coagulava al coll. Però el dia 4 vaig rebre dues coses que em van revifar i esmaltar la vida, com un cop de salpaser: la teva carta, una; i la meva cosina, una altra.

La meva cosina ve de les serres del noble Vallès, del mas dels meus oncles on jo tinc l'arrel de més preu.

Més jove que jo, té una carn abundant i esplendent, i la seva cara és d'aquestes que jo nomeno, per dir-ho d'una manera, *còsmiques*, i són belleses egrègies que no es fan pel gust dels homes, sinó que el geni de la raça les prepara segons normes d'art com si trobés, en aquella sobirana ordinació, un suprem equilibri en el seu etern fer, un descans en el seu tràfec genial i agressiu, i una flor i un mirall d'admiració, de límit, de constitució i de consciència.

(...)

Però jo, gravaré a l'escarpa en la pedra somorta de la meva vida, aquestes dates 4, 5, 6 d'agost en què per primera vegada vaig operar sobre dona i parlar tot un dia amb la meva cosina.

Això sí, que és altesa i és goig; això sí que és juvenil vida; això sí que és llençar el cor amb fona com als joves convé, i espreme'l a mà!

Vaig contestar aquella primera carta —m'explicava Pascuchi— procurant posar-me a la seva altura (certament que no vaig aconseguir-ho mai!) i ell em tornà a escriure. D'aquí va sorgir aquest epistolari que ha publicat la Fundació Bosch i Cardellach de Saba-

dell, després de fer un treball ingent per a desxifrar la seva endiablada lletra.

En Miquel Carreras escrivia com l'aigua que raja d'una font. Hi entrava Schopenhauer, hi entrava Hegel, hi entrava Catalunya! (...) També hi entraven els seus ideals de joventut, els seus dubtes de caràcter professional, però el que no hi entrava era la cal·ligrafia.

A la carta citada ara mateix, Miquel Carreras li exposa, en efecte, alguns d'aquests dubtes. Diu així:

A més d'aquesta hipocondria, un problema moral, el de l'acció o la contemplació, em preocupa. Finalment el debat de les carreres, en què les aspiracions més espontànies i declarades del meu cor anaven a la marítima, i les del meu tremp social a la militar, i de l'intel·lectual a la medicina; i cap, al Dret ni a la Filosofia. Però pel consell del meu oncle segon, poderós d'influència en la família, —però migradíssim, sospito, de benvolença— entro dins la carrera de Dret.

Marçal Pascuchi fou sempre un estudiant acurat, precís, brillant, gens dispers, que cursà la carrera de Dret en dos anys i mig, a la vegada que cursava normalment la de Filosofia i Lletres.

Mon pare era ebenista —ens diu Marçal— i no anava llarg de diners. Miquel Carreras va anar més lent, per indiferència, ja que no estava gens segur del que li interessava.

Aquesta constatació es veu molt clara a les cartes de Miquel Carreras. En efecte, a l'escripta entre el 16 i el 20 d'agost de 1924 li diu:

No em parlis, que m'irrita, de començar el curs. No em fa cap gràcia sinó que ho veig ple de tanta pols de quotidianitat estèril i de fastig oficiós, que m'ofega i malhumora.

I a una altra carta escrita el mes de febrer de 1925, com per excusar-se de la seva absència de la Universitat li escriu:

No t'estranyarà la meva absència de la Universitat. Tu saps els meus procediments d'aprendre, i la vida domèstica m'ha guanyat el cor.

A la del 17 de juny de 1925 confessa a Pascuchi que

He tret bé les altres assignatures, però no he examinat la Psicologia. No t'enfadi això.

Uns dies més tard, concretament el primer de juliol, torna a escriure-li esmenant-se ell mateix la plana. Li diu:

Jo ara tindrè molta feina. He vist que si seguia el meu sistema de badoquejar i de córrer per camps no acotats, mai acabaria. I ara he pensat de liquidar definitivament la carrera el més tard el gener, o matriculant-ho si de cas tot al setembre.

Però anys més tard, en una carta signada el 27 d'agost de 1927, li confessa el seu desassossec com a estudiant universitari:

I bé, ara puc dir-te que jo tinc la sensació que tota la meva estada a la Universitat ha estat sense profit i que tota la meva activitat d'allà, si l'absència és activitat, ha estat una desgràcia.

Les diferències de caràcter entre Carreras i Pascuchi, tot i que aquest no era tampoc una persona extrovertida, es manifesta molt clarament a la carta que li envia Carreras el 14 de setembre de 1925.

Tu fas les coses —li diu Carreras a Pascuchi— amb una intenció —geomètricament determinada i ben delimitada—, i fins et diré potser amb una mica d'egoisme que et serveix molt per cenyir-te la vida.

Ets així: tens una segona naturalesa d'home de negocis, o de saig acumulador de títols i aritmètic de cotitzacions, al costat d'una altra naturalesa poètica i molla i nebulosa, que és la que de bell antuvi hom et veu.

Recordo sobre això, que el Petit —ja que parles d'ell— va dir-me un dia, a requesta meva, que eres quelcom poeta, i arxiver.

És veritat, molta veritat, però en relativa part. Tu ets poeta, arxiver de primer full; però després ets un pràctic una mica atent.

Aquestes dues naturaleses qui sap si se't combinaran, i tindràs a l'últim, al costat d'una pràctica fructífera, una pràctica tota poètica i fruit de la teva iniciativa, una altra tota científica i enciclopèdica.

(...)

D'altres coses no en diré res. Per mi, sincerament, deixaria el Dret, o si el faig, el faig per inèrcia. ¿Què em pot donar, o què puc fer-hi? És més bell el negoci encara que infortunat, i la tècnica encara que esclava. Cert.

A més tinc vocació pel pràctic immediat, i l'útil i la divagació i això no es comparteix amb el Dret. T'ho torno a dir: em rebenta de fàstic, i si no fos per disposició de la família, l'hauria engegat més enllà de les boires.

Les meves mans —no riguis!— m'anuncien un devenir fecundíssim en entrebancs, obstacles i disgustos i malalties. Una vida, en el sentit pessimista, *homèrica*.

A una altra carta força interessant signada el 15 d'abril de 1927, Carreras dissectiona la personalitat dels illencs.

Vosaltres, els de les Illes, teniu el centre a Catalunya; però que l'anada a aquest centre us obligui a saltar en esperit sobre el mar o a passar-ne una per una les ones, us ha de fer una ànima més intrèpida, més ben conformada, despreocupada i musculada que a nosaltres que, dins el centre de la raça, en som apretats per l'angoixa i la manió passional de gent.

Sou catalans lliures de Catalunya. Jo crec que això ha de contribuir a formar-vos el caràcter, i que a tu te n'ha fet bona part.

Ja veus amic, com defecciono aquell orgull de comparació de la Catalunya continental que abans tenia, i el rescindeixo en benefici teu.

Potser un dia vindràs aureolat de glòria del mar oriental, i això, sigui com sigui, t'afavorirà als nostres ulls expectants i a la nostra admiració.

Quan després d'acabar els estudis, Marçal Pascuchi retorna a Menorca, fa el servei militar, ocupa una plaça interina de professor a l'Institut de Maó i comença a preparar oposicions a notaries, manté la seva correspondència amb Carreras, les cartes del qual fan referències constants als amics que Pascuchi havia deixat a Barcelona.

Arribats aquí, Pascuchi em féu una revelació que potser ens ajudarà a desfer l'entrellat d'una disputa que tingueren els dos amics i que no resol per si sola la lectura de les cartes publicades, alhora que ens explica alguns aspectes del caràcter de Miquel Carreras.

És en aquesta època —diu Pascuchi— que *ell va descobrir que jo tenia una correspondència assídua sobretot amb en Xavier de Salas i amb en Joan Petit. Amb na Pilar Escofet també, però no assídua, perquè ella, molt més intel·ligent que jo, em va tenir sempre amb una actitud de cert acovardiment. Jo no m'atrevia a parlar de segons què amb ella perquè hi havia sempre la possibilitat d'un posat irònic. Allò de «el pobre Pascuchi» m'espantava. En Miquel Carreras va saber de la nostra correspondència i li va entrar una mena de reacció estranya, malhumorada...*

Fou, em deia Pascuchi, com una gelosia pueril, explicable només pel seu tarannà especialíssim.

Aquesta és, al meu entendre, la clau que interpreta i ens explica al mateix temps el contingut d'una carta sense data i incompleta que es publica al final del quadern corresponent a 1925, carta però, que fou escrita possiblement dins l'any 1926 que és quan Pascuchi s'instal·la novament a Menorca.

Enfrontem les coses —li diu Carreras—. Jo tinc en amiatat una superioritat sobre tu i una inferioritat. T'he dit ja o et volia dir que jo era monògam en amiatat... Sóc superior a tu que has perdut el compte ja dels teus amics. Sóc inferior a tu en què la meua amiatat no és regulada, no és flexible... És massa salvatge, subjectiva, abundosa, potser finalment «molesta»... La meua amiatat té molt de subjectiva, té molt d'egoista satisfacció personal. Cerco alliberar-me de mi. M'agrada omplir qualsevol que se'm presenti; trasplantar-me, aquesta és la paraula. La teua amiatat és més sociable que la meua, va més a l'objecte, estima els homes segons mèrits i correspondències. Potser és menys impetuosa, però és múltiple, còmoda, enfortida de proves, i no molesta.

Jo em dono compte que sóc excessiu, que sóc molest, que tinc una generositat d'egoista, mentre tu ets adaptable, avinent, i tens potser una avarícia d'home afectuós, del teu afecte.

La crisi, però, durà poc. La carta del 27 de desembre de 1926 és clara i, en algun aspecte, il·lustrativa. Escriu Carreras:

He rebut la teua carta, contesta a les moltes cartes tàcites que t'he tramès durant el novembre i desembre.

Tu, sempre excessiu, parles de lliçó i coses amargues, que són les més llunyanes de les meves intencions.

Renoves aquell símil orogràfic, que diguéssim. Bah! T'equivoques. Has de creure que no ha passat setmana que jo no hagi pensat a escriure't, però per una d'aquelles extraordinàries inèrcies que ens prenen davant de les coses que sentim necessàries i urgents, no ho havia fet.

Vet aquí la clau de la severa i àcida lliçó que creus que et volia donar. Quant a la teua carta anterior, no cal dir-te que va alegrar-me i va clausurar perfectament aquell episodi de la nostra ruptura.

Amics, plenament amics. No cal dir més.

(...)

Veig amb pler que avances. T'hauries de felicitar d'haver obtingut, tan immediatament de la carrera, les places d'auxiliaria que tens. T'envejo la sort. I la teva feina jurídica. Almenys suposo que tens, a proporció de la teva edat, solucionat el problema econòmic. Em fa una certa gràcia, però ho trobo normal i enraonadíssim que prenguis part, i és probable que aviat hi siguis un personatge, en aquests comareigs socials que han d'esser típics d'una ciutat com Maó i moltes d'altres.

Sospito que si vols podràs arribar algun dia al cacicat, si t'hi quedessis. Tu diràs.

El retorn a Menorca no fou, però, plaent per a Marçal Pascuchi. Ens ho conta així:

*Vaig trobar l'illa com abans, tot i que jo vaig tornar amb una actitud de recel que em posà a la defensiva. Per diverses raons: una, perquè n'havia sortit una mica contrariat i ofès (amb aquestes paraules Pascuchi fa referència, naturalment al fracàs i l'isolament que li produí la fallida experiència d'editar *Nostra Parla* a Menorca); una altra, perquè, refugiat en el record dels anys a Barcelona i en la relació epistolar, no necessitava massa expansions socials. Van ésser uns anys en els quals jo m'assemblava al meu amic Miquel Carreras. No em veia amb ningú. Coincidí també que vaig començar les oposicions a notaries i, estudiant la llei hipotecària, no hi havia gaire marge per a dedicar-me a altres tipus de delícies.*

El cert és que, obcecat amb els articles tediosos de la Llei Hipotecària, Marçal Pascuchi s'esllanguia en la soledat d'una cambra a Maó. Suposo que la carta sense data que Miquel Carreras li envià i que jo situo a finals de 1928 o a principis de 1929, tampoc no li devia ajudar gaire.

Quant al que faig —escriu Carreras a Pascuchi—, és poquíssima cosa. He intentat incubar una mica la LL.H. i el C.C. (aquestes inicials tan maçòniques seran prou comprensibles per tu). Intents vans! M'agrada incubar coses que tinguin alegrement la closca en forma de pensaments o estímuls o sentiments, però això que en xifra t'he dit, són òvuls d'aquells tan estèrils... Ara cal que et pregunti, per reforçar la meva admiració envers tu: ¿És que tu les estudies amb gust aquestes coses, o amb pena, o insensiblement, o amb constància, o amb intermitència, o com? Sospito, i aquí radica la meva admiració, que les estudies amb gust i constància i que estàs fet ja un jurisconsult pandectari. Digues-me quelcom de les teves experiències en aquest estudi, que m'il·lustraran. Havia pensat de proposar-te algun cas jurídic ben capciós perquè tu repetissis contra mi, per veure si estàvem tants a tants, però després he tingut una certa vergonya de demostrar, probablement, les meves debilitats. Alguna vegada, un dia, dos dies la setmana, m'aferro sobre aquells cossos, però per empenta que hi posi no arribo a trobar mai aquella mena d'impuls sexual que cal dedicar a les coses per arribar-hi a l'íntima comprensió. I veient que no responen, les deixo. Només puc trobar un excitant a aquesta feina, i és el pensar que això són àncores de la meva vida... No veig camins per aquí, pels cantons que miri... Sí, n'hi ha molts que te'ls podrien obrir, però a base de quanta estratègia d'adulació, i de subordinació i d'adaptació...

¡Massa per mi, ara com ara! Barreres a tot arreu: riu-te de les Apories que turmentaven Kant (suposo que conservaràs prou el teu grec filosòfic per a comprendre que «aporia» vol dir manca de camí). ¡Pitjors són aquestes!.

La crisi anímica que Pascuchi va viure tot aquest temps —els maonesos que el coneixien li deien «s'ànima en pena»— va complicar-se-li amb una malaltia corporal greu.

L'any 1929 —em deia Pascuchi— vaig tenir un paratífus maligne que va complicar-se bastant. Hi va haver una aparença de meningitis i, mentrestant, els anys passaven sense que les oposicions a notaries es convocassin. Aleshores, aquell mateix any 1929 vaig anar a Andorra a passar una temporada per consell mèdic. Realment estava cadavèric i em trobava molt deprimat. Foren quatre mesos de salut entre Andorra i Puigcerdà. Vivint allí vaig escriure als meus amics i la veritat és que ja només vaig tornar a Menorca per a fer l'equipatge.

Fruit d'aquesta correspondència tenim una carta de Miquel Carreras que dissectiona la personalitat esquizofrènica de Pascuchi en aquells moments. És una carta d'amic, una carta esplèndida.

Deploro la teva malaltia —li diu Carreras—. Jo tinc, en canvi, l'avantatge, estant habitualment malalt, de no estar-ne mai de solemnitat, ni arribar a cap extrem. Sospiro, més o menys, quines són les causes que negligeixes i que t'han portat la malaltia. Primera, massa estudis, o la preocupació massa insistent o urgent que havies d'estudiar molt, encara que no ho fessis. Segona, el teu vehement platonisme, que t'obliga a entrar en comerç sentimental amb totes les figures de dona que apareguin en el camp de la teva visió, i un comerç tan múltiple, comprenc que esgoti. Tercera, el que potser ara t'has dedicat de nou i massa a la literatura (si és que ara has compost els nous textos sobre en Guàrdia). Quarta, el que tu rigorosament no estàs fet per la vida insulsa que Maó et pot donar, i que violentant les condicions de l'espai, potser assisteixes de cor, massa, a la vida de Barcelona. Quinta, potser, que tu desitjaries aquesta vida de Barcelona, més que la que se't prepara i ja et té un peu al coll.

Aquestes cinc causes s'enclouen en menys, que són l'una la de massa sentimentalitat, l'altra, la de massa estudis, i l'altra potser que tu et trobes malament a Maó, i et trobes també malament en la proximitat de la teva nova professió... Potser, amb aquesta anàlisi, jo, com passa a tots els que analitzen, hauré comès el seu error típic, que consisteix a citar totes les causes probables i no esmentar i no atinar per res en l'única positiva i real. Si és així, riu-te de mi i no prenguis res a mal.

Aquesta i d'altres que no coneixem foren decisives per a Marçal. Ell així ens ho conta:

Mira, com que el metge m'havia espantat i, a més a més —ho puc dir amb la paraula apropiada— sentia fàstic ja per la llei hipotecària, enfarfegament de dret civil i indigestió de notaries, una temporada llarga de quietud enfora dels llibres de dret em va fer cavil·lar i arribar a la conclusió que aquell qui gaudia escrivint-se amb en Joan Petit o amb en Miquel Carreras no era un notari possible. No

em veia en aquell paper. Vaig comprendre que la decisió de fer notaries no corresponia a una vocació, sinó que responia a una indecisió. En efecte, acabada la carrera, el meu cunyat —cal dir que el seu cunyat, marit de la seva germana gran, farmacèutica, era Ramon Faus i Esteve—, opositor lúcid i que ja a la primera oposició obtení una notaria important, m'induí a preparar també oposicions. I jo, indecís, no vaig saber dir que no. L'any que jo feia el servei militar a Maó els meus companys —tret de Miquel Carreras, que no acabà els estudis fins el setembre de 1928— anaren a Madrid a fer el doctorat i, bons alumnes que eren, pogueren optar per una beca. Això provocà una desconnexió i, quan jo estava ja enfilat cap aquesta cosa obsessiva que és l'oposició a notaries, ells van fer la seva primera empenta de formació complementària: Pilar Escofet anà a Bonn; Xavier de Salas, a Viena; algú (Bagué o Vergés, no ho sé exactament) va anar a Londres i en Joan Petit record que partí cap a París. Mentrestant, jo vaig restar a Maó amb la Llei Hipotecària.

Comprendràs, per tant, que aquelles cartes escrites des de Puigcerdà, després de més de quatre anys de preparar oposicions, sense haver-me pogut presentar mai perquè no s'havien convocat, malalt i deprimat, em convenceren que jo no havia de ser notari. Vaig demanar consell als meus amics: «Què us sembla si em qued a Barcelona?». La contesta va ser unànime: «Gràcies a Déu que et desempallegues d'aquesta maleïda oposició! Vine d'immediat!». I ho vaig fer.

I aquí acaba la relació epistolar coneguda entre Pascuchi i Carreras i el testimoni directe o indirecte de la seva amistat que, això no obstant, em consta que continuà fins que la guerra civil dissipà les il·lusions d'un i la vida de l'altre. Permeteu-me, però, que, centrat ara en la figura de Marçal Pascuchi, us expliqui la seva trajectòria vital durant els 9 anys —entre el 1930 i el 1938— que visqué a Barcelona, perquè són francament interessants.

Afortunadament vaig poder començar la feina de professor a l'Institut Tècnic Eulàlia, al Passeig de la reina Elisenda; després als jesuïtes de Sarrià. Això era l'any 1930. Al cap d'un any, proclamada la República i constituïda la Generalitat de Catalunya, s'organitzà l'anomenat Consell de Cultura que va voler reemprendre les funcions del Consell de Cultura de la Mancomunitat. I una de les primeres coses que va fer va ésser fundar l'Institut-Escola del Parc de la Ciutadella. La Junta de Museus de Barcelona li va cedir un edifici preciós i en Serra Húnter, que era vicepresident del Consell, em va cridar. «Volem fer —em va dir— un Institut-Escola, l'inici del qual es farà amb quatre professors catalans que vénen de l'Instituto-Escuela de Madrid. Entre ells hi ha el qui en serà director, en Josep Estalella i Graells, els quals vénen per a treballar amb el cri-

teri de la Institución Libre de Enseñanza que va ésser la creadora de l'Instituto-Escuela de Madrid. A aquests quatre professors, que podríem qualificar de numeraris, catedràtics a l'escalafó de l'Estat i contractats per la Generalitat de Catalunya, hi afegirem un cos de professors que direm complementaris: uns tindran càtedra i els altres seran ajudants de càtedra. Jo el crido a vostè per una càtedra». L'Institut no s'inaugurà fins el febrer de l'any 1932, és a dir, ja avançat el curs acadèmic i en Serra Húnter, no sé si mal informat o perquè no va trobar ningú més, m'assignà la càtedra de Ciència Natural. Com que la tasca que s'iniciava a l'Institut-Escuela era realment apassionant, i n'Estalella era un home molt persuasiu, vaig acceptar l'oferta, però la primera pregunta que calia plantejar-se era la següent: Què és Ciència Natural? Vaig fer un primer curs que s'entroncava amb la psicologia experimental, però aviat vaig veure que tampoc un físic com n'Estalella sabia què era Ciència Natural. Cap dels meus companys em podia il·lustrar: uns eren catedràtics d'història, altres de llengua o de filosofia. Després vaig saber que en Joaquim Xirau fou l'inventor de la meva càtedra, però com que en Xirau era home de capelletes i jo havia estat triat per Serra Húnter, mai no m'atragué al seu grupet. Finalment, vaig decidir parlar clar a n'Estalella: «Mireu —vaig dir-li— això no va. Jo no sé si el Consell de Cultura s'ha equivocat respecte de les meves capacitats per a una matèria abstrusa, d'especialització dins la branca de filosofia, fins al punt que jo només he trobat un llibre d'un alemany que parli de la Ciència Natural entesa com a concepte filosòfic de la naturalesa o si l'assignatura no està ben encaminada en els plans d'ensenyament». I li vaig proposar una altra cosa: «Per què no introduïm aquí l'estudi de les Ciències socials?». «I què és això?» —va dir-me n'Estalella. «Els nord-americans —vaig contestar-li— han estat els peoners d'aquesta branca de la ciència i avui ja tenen fins i tot una Enciclopèdia de les Ciències socials. Hi ha matèries com l'economia, la política, la seguretat social, la sociologia, etc., que no són objecte d'estudi a cap universitat espanyola ni és pensable que ho siguin per ara. Cap aquí hem de dirigir els nostres esforços». Precisament en aquells moments Adolfo Posada, el recordat catedràtic de dret polític, havia creat a Oviedo una càtedra orientada en aquest sentit.

Estalella restà silenciós, però interessat, fins que em digué: «Pascuchi, com s'hauria d'organitzar aquesta càtedra?». «Els nostres alumnes —vaig contestar-li— llegeixen el diari, senten parlar d'economia, de finances, de diner, d'eleccions, de monarquia, de república... Aquí els ensenyem llatí, música, filosofia, història... però ningú no els ensenya res d'allò que he dit abans i que és del seu in-

terès, encara que no sempre se n'adonin; tant és així que gairebé ningú no contestaria amb certa seguretat a cap d'aquestes preguntes: Què és un Parlament? En què es diferencia un règim presidencialista d'un règim com el de la nostra República? Quina diferència hi ha entre economia i finances? Jo vull ensenyar-los tot això. El pla pot ésser el següent: farem un curs primer dedicat bàsicament a la terminologia. Jo agafaré un diari i allí trobarem la paraula República, la paraula diner, inflació, etc., i en farem un totum revolutum, més o menys encadenat per mi, però seguint la curiositat dels alumnes. El segon curs serà d'economia i el tercer de ciència política». Així ho vam fer i record aquella experiència com una de les més gratificants de la meua vida. Acabat el tercer any es produí el 18 de juliol del 1936. L'Institut-Escola va continuar però jo vaig ésser mobilitzat.

Quan Marçal Pascuchi m'explicava totes aquestes coses assegut a una engronxadora de vímet als casats de Binissaida, jo l'escoltava en silenci. Ell parlava i parlava suaument, sense alteracions, amb llargues pauses entre una i altra oració. El seu verb càlid em subjugava i la seva trajectòria personal em cridava poderosament l'atenció. Acabava de citar l'inici de la guerra. I, en efecte, la República i la Guerra civil eren els dos últims episodis de la seva més immediata experiència històrica a Catalunya. Calia insistir en això.

L'any 1936, poc temps després d'ésser cridat a files —m'explica Pascuchi—, en Jaume Miravittles, que era president de l'Associació de Funcionaris de la Generalitat, em demanà un article per una revista que la Generalitat editava durant la guerra, dedicada a propaganda, que s'intitulava Catalunya, de la qual es feien edicions en diferents idiomes. Record que vaig publicar un article sobre l'ensenyament en el qual parlava de l'obra d'Huarte de San Juan, Examen de ingenios para las ciencias, publicada dins del segle XVI. Uns dies després de publicar aquest article, Miravittles em tornà cridar per dir-me, amb sorpresa meua, que el Conseller en Cap de la Generalitat, en Josep Tarradellas, l'havia llegit, que li havia agradat i que em volia conèixer. Concertada l'entrevista, Tarradellas em rebé i, d'entrada, va dir-me: «Miri, no sé què pensa vostè de com va la guerra. Tampoc no li ho pregunto. El crido perquè necessito que es constitueixi una oficina que es dirà com vostè vulgui i que tindrà com a objectiu la reconstrucció econòmica de postguerra. Hem d'estar preparats, ja que la guerra acabarà un dia o altre i és necessari que hi hagi algú que pensi què farem després». Tot i que jo, des del 18 de juliol ençà (l'entrevista amb en Tarradellas es produí cap el mes de març del 1937) era un pessimista convençut, vaig acceptar. De moment, em donà un despatx on ell solia refugiar-se i

m'assignà una secretària que jo mateix vaig escollir entre les alumnes de l'Institut-Escola.

En aquells primers mesos, en Tarradellas, que vivia una autèntica guerra civil diària amb els altres membres del govern de la Generalitat, m'encarregà un estudi sobre la municipalització dels serveis públics. Ell no s'explicava massa bé... vull dir que s'expressava com un polític, i cercava més un resultat concret que arribar al fons del tema. En Tarradellas em va dir textualment: «Pascuchi, els socialistes volen municipalitzar els serveis públics. Jo considero que això és un error. Vostè ha de demostrar que ho és, de tal manera que ells s'ho creguin». En aquells moments, però, el PSUC tenia ja prou força dins del Consell de la Generalitat per tal que les idees no prou ortodoxes mai no obtinguessin el suport del Consell, i la d'en Tarradellas, evidentment, no ho era. El Consell era, en realitat, un vertader galimaties mental que ajudaven a fer l'Esquerra Republicana (partit caòtic), Acció Catalana (partit molt ben organitzat però petit i mal vist per tots els altres) i tota la ressaca de sindicalistes, troskistes del POUM, etc., etc. El fet és que els meus raonaments no convenceren els membres del Consell. Josep Tarradellas no era, emperò, persona que es deixàs guanyar fàcilment, tant és així que tornà a posar fil a l'agulla i em digué: «Ara treballarem més seriosament. Li donaré un pis al carrer Muntaner, li enviaré un major-dom perquè li faci d'intendent, un grup d'economistes i tot el que faci falta». Així ho va fer i vull recordar aquí que entre aquests economistes hi havia Lluís Bertran, que després s'ha distingit molt, Ramon Esquerra, un home amb molt d'enteniment, catalanista i bon escriptor i alguns altres. L'oficina es digué Oficina d'estudis de reconstrucció econòmica de postguerra. La base era crear, a la vegada que es feien estudis, l'arxiu de la reconstrucció econòmica. Aquest arxiu el dirigí el bibliotecari de l'Institut-Escola i, per primera vegada, es féu amb el mètode d'ordenació racional. El primer llibre que férem fou un volum de tres-centes pàgines intítulat Municipalització de la propietat privada. Encarregat per Josep Tarradellas, era una diatriba ferotge en contra de la municipalització. Quan el vàrem tenir acabat, en Tarradellas em convidà a sopar. Al palau de la Generalitat ja no hi havia ningú. En Companys vivia a la Bonanova i en Tarradellas a la Rambla de Catalunya. Allí vaig poder comprovar que els capitosts de la Generalitat, fins i tot aquells dies de guerra, es feien servir el sopar per criats que portaven guants blancs i uniformes impol·luts. Llegírem a trossos el llibre i, fonamentalment, els punts que li interessaven més, fins que, sorprenentment, em va dir: «Pascuchi, això és massa llarg!». «Conseller —li vaig respondre— vós em demanàreu un llibre». «Sí —em con-

testà en Tarradellas—, però m'hi he repensat. El que jo ara necessito és el text d'un discurs. Vostè, per tant, haurà de resumir-me tot aquest treball en un discurs que no passi de deu folis». Així ho vaig fer. Dies més tard, en Tarradellas féu el discurs al Parlament de Catalunya tot atacant els projectes socialistes de municipalització. No cal dir que la pitada fou una de les més sorolloses que es recorden a la història d'aquell Parlament.

Durant els dos mesos següents, en Tarradellas no em demanà res més, però, això sí, enviava regularment els sous del personal i nosaltres aprofitàrem per a recollir tot el que s'havia escrit, de la primera guerra mundial ençà, sobre reconstrucció de la vivenda, sobre problemes dels desplaçats... Aquests foren els nostres darrers treballs. Uns mesos més tard em cridaren per a incorporar-me a files. Havia d'anar al front de l'Ebre, però jo, que era un home antiguer per naturalesa, convençut que la guerra era ja una cosa decidida, en veure'm ben perdut i absolutament compromès, vaig aconseguir ésser declarat inútil, primer, i finalment, el 1938, vaig obtenir un passaport per a sortir d'Espanya. Fou el començament d'un llarg exili que es va perllongar més de trenta anys.

Com ja us he dit, fa nou anys que Marçal Pascuchi, l'amic de Miquel Carreras, va partir en silenci i com de puntetes. De llavors ençà els arbres de Binissaida enyoren el seu jardiner i la cultura catalana a Menorca ha perdut un dels seus valors més notables.

Com Miquel Carreras (*Conceptes i dites de Martí Rialp*), jo també pens que sovint a la vida fem coneixences singulars i admirables: ocells meravellosos que s'aturen al nostre arbre i l'inflamen de llum. I és trist que els haguem de dir:

Vés-te'n, ocell meravellós, a la teva pàtria del sol, vés a donar joia a altres arbres, vés a refer el teu viure preciós, vés-te'n, abans que no t'arplegui la meva hivernada.

RESTAURACIÓ I AIXECAMENT DE LA TAULA DE BINISAFULLET (*)

FRANCESC ISBERT (**)

En les excavacions que es van dur a terme durant el primer trimestre de 1990 al jaciment talaiòtic de Binisafullet, al municipi de Sant Lluís, van aparèixer els elements que constitueixen una taula: una pilastra i el seu corresponent capitell. Aquestes grans pedres estaven semienterrades, caigudes fora de la seva posició original (foto 1). En un dels sectors de l'excavació va aparèixer, sobre la roca mare, una base diferenciada, on originàriament s'assentava la pilastra (foto 2) i que, en aquest cas, no està constituïda per la roca del sòl del jaciment. L'equip del Museu de Menorca, que duia a terme l'excavació, es posà en contacte amb l'Ajuntament per tal de plantejar l'aixecament i restauració del monument. En no tenir notícia de cap altra experiència similar i pels problemes que ens vam anar trobant al llarg de tot el procés, creim que és una bona oportunitat per donar a conèixer la metodologia que es va emprar en la restauració i el tractament.

Estat de conservació

Com la resta del jaciment on s'ubica, la taula es va trobar en un greu estat de degradació, sobretot la part nord del capitell, que era la que estava al descobert quan es va netejar el jaciment. Aquesta cara presentava zones bastant erosionades perquè la seva superfície, en esser relativament porosa, és molt fràgil, amb la qual cosa teníem el problema de la seva conservació, que és el

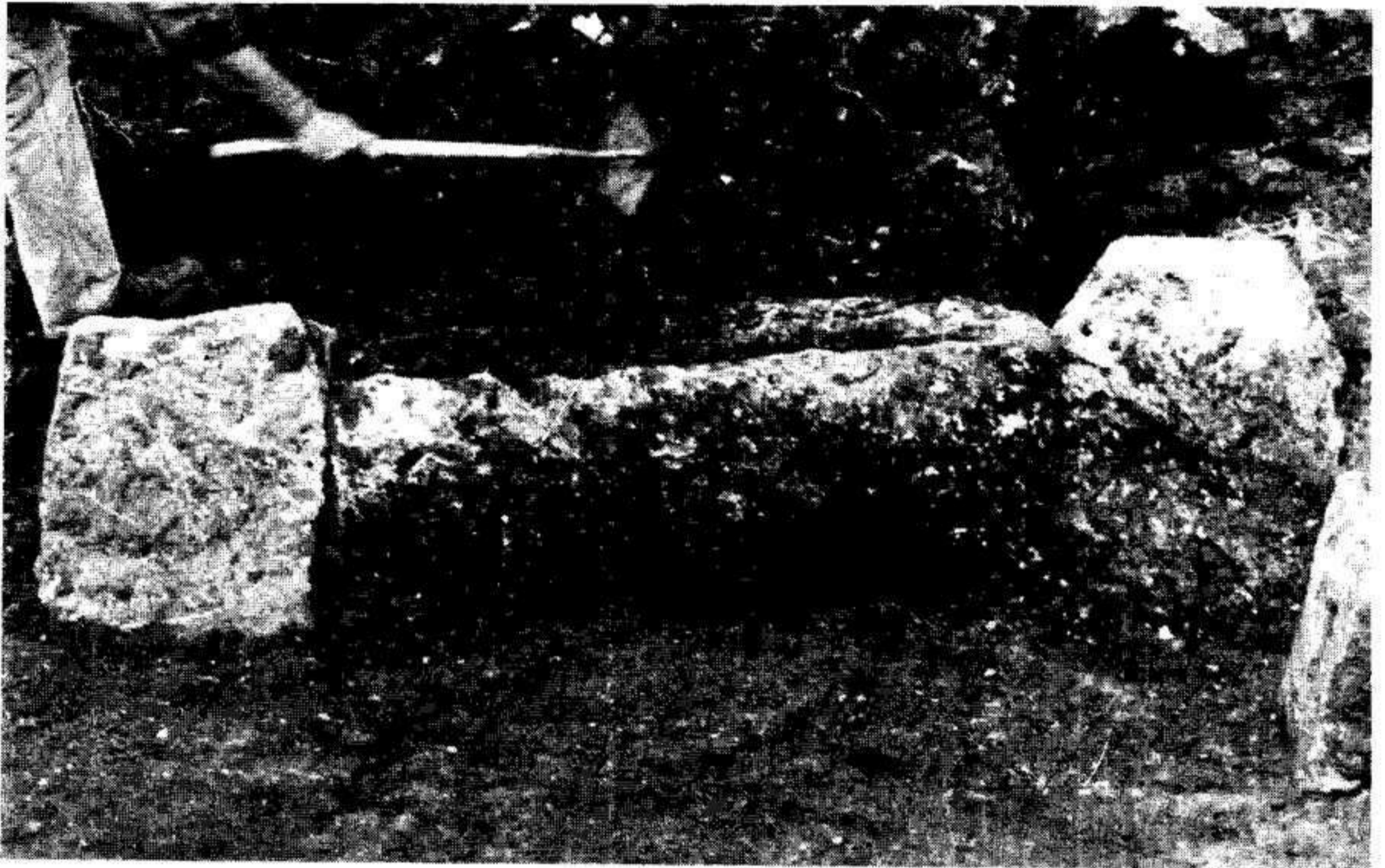

(*) Les fotografies que il·lustren aquest treball són de Joana M. Gual Cerdó i de Gustau Joan Benejam.

(**) Restaurador del Museu de Menorca.

1.- Conjunt de la taula caiguda *in situ*.

2.- Moment en què apareix la base.

mateix que el d'evitar la fragilitat de la seva superfície. La degradació d'un material no ve donada per una causa aïllada. Hi ha una sèrie de factors externs que actuen amb una major o menor intensitat damunt els materials i que influeixen en aquesta degradació.

Entre les causes de la degradació del capitell podem parlar d'un procés d'erosió hídrica i eòlica. El vent incideix directament damunt la pedra i transporta partícules que actuen d'una forma abrasiva, fent malbé les superfícies exposades o també deixant-les en superfície, la qual cosa pot provocar zones d'alteració química. Aquest és el cas de la concentració de sals, que podria esser augmentada pel transport de sal de l'aire marí, especialment la tramuntana, dominant a l'illa. L'aigua és amb molt l'element més potent entre els fenòmens de degradació, ja sigui per acció directa (dissolucions parcials o totals en el material i transport dels elements en dissolució i precipitació de sals) o indirectament, actuant com a mitjà de transport de contaminants. Actua de manera més nociva en roques com les arenisques, com és el cas de les pedres del conjunt, que són en general més poroses i així més sensibles a la seva acció. Per causa d'aquesta porositat, els clorurs fixats a la superfície es dissolven amb l'aigua de pluja, entren dins els porus i reprecipiten dins el seu interior. Quan els cristalls de sal hi són presents tendeixen a pujar a la superfície, on l'evaporació és més accentuada, i es concentren en punts concrets, fent una pressió tal que les pedres s'exfolien. En una primera inspecció ocular

s'observà la presència de cristalls a la superfície del capitell. Així, la cara nord del capitell es presentava molt degradada, amb entrants i sortints molt marcats que amb els anys havien estat ocupats per colònies vegetals, les quals amb les seves arrels contribuïen, encara més, a la degradació de la pedra. La part enterrada era tota bruta de terra aferrada; el mateix succeïa amb la pilastra i la base. La pilastra, si bé no tan degradada, presentava una certa quantitat de vegetals que s'havien incrustat en petites cavitats d'erosió.

Higiene general i consolidació del capitell

La possibilitat de contrarestar el deteriorament del capitell i la consolidació total de la pedra mitjançant un agent que pogués penetrar el més possible dins el material, i no sols a la superfície, especialment en les pedres exposades a la humitat i a les variacions ambientals de temperatura, ens va fer plantejar prendre mesures correctores.

En primer lloc, una neteja de la pedra. Una primera fase va ésser superficial, realitzada manualment, de manera suau i talment que afectàs el menys possible l'estat de la pedra. Es van eliminar les restes vegetals i de terra mitjançant raspalls de mà i una pistola d'aire comprimit. En aquesta fase, es va evitar en tot moment, la utilització d'elements químics, fins i tot d'aigua. La segona fase, més profunda per a l'extracció de les sals solubles, es realitzà mitjançant un altre procés, triant el mètode de la pasta de paper, amb vista al pes i les dimensions del capitell. Aquesta pasta es preparà al laboratori del Museu de Menorca, bullint paper en aigua destil·lada i batent el material fins a obtenir una pasta uniforme. Una volta refredada, es va portar a l'excavació i s'aplicà vigorosament sobre la pedra fins a formar una crosta d'alguns centímetres que cobria totalment el capitell. La manera d'actuar d'aquestes cataplasmes de paper és la següent: l'aigua destil·lada és absorbida a través dels porus del material; una vegada seca la cataplasma, serà el procés invers en absorbir aquesta l'aigua. Perquè fos efectiva per a l'eliminació de sals, la pasta de paper restà tres setmanes adherida a la pedra (foto 3), talment que, una vegada seca, es va treure fàcilment amb l'ajuda d'espàtules. Durant el procés la pedra va estar tapada amb un plàstic, per tal d'evitar la humitat de possibles pluges i serenes. També va caldre recórrer a una grua per tal de poder manejar la pedra.

Una vegada feta la neteja, fou necessari un tractament a fi d'evitar i minorar l'acció de l'aigua amb la immediata obturació dels porus i l'enduriment de la superfície reblanida de la pedra, amb un producte consolidant que no alterés ni a curt ni a llarg termini la tonalitat i reduís la seva capacitat de respiració. L'agent elegit va ésser el «tegovakon T», un compost orgànic a base

3.- Capitell cobert amb les cataplasmes de paper.

d'ester de silici i metilxiloxan que amb anterioritat havíem provat amb bon resultat damunt pedra calcària. Aquest producte és un sistema monocomponent amb efecte consolidant i hidrofugant, que recupera la capacitat sustentadora de la pedra i recompon l'estructura mineral de la mateixa; a la vegada redueix la difusió del vapor d'aigua als valors d'una pedra sana, de tal forma que la transpirabilitat de la part tractada pot equiparar-se a la de les zones no tractades. Les superfícies tractades conserven el seu aspecte natural. En base a les seves propietats i efectes, el tractament millor s'obté mitjançant l'aplicació en cortina sobre la superfície, fins a la saturació; i així es va fer en algunes parts del capitell. Però en altres, i més concretament a la cara nord, a causa dels forats de la pedra, es va haver de realitzar mitjançant pulverització procurant no nebulitzar massa el producte.

Reconstrucció i aixecament de la taula

Durant el procés de consolidació del capitell, i a mesura que anava avançant l'excavació, va aparèixer la base de la taula, a la cara superior de la qual una regata bastant estreta coincidia amb la base de la pilastra. Aquesta pedra en tenia dues de més petites, una a cada costat, totes falcades amb estelles de pedra a la part en contacte amb la roca. Per tal de garantir l'estabilitat del monument una vegada aixecat, es va creure oportú assegurar la part posterior de la base amb un cordó de formigó convenientment dissimulat.

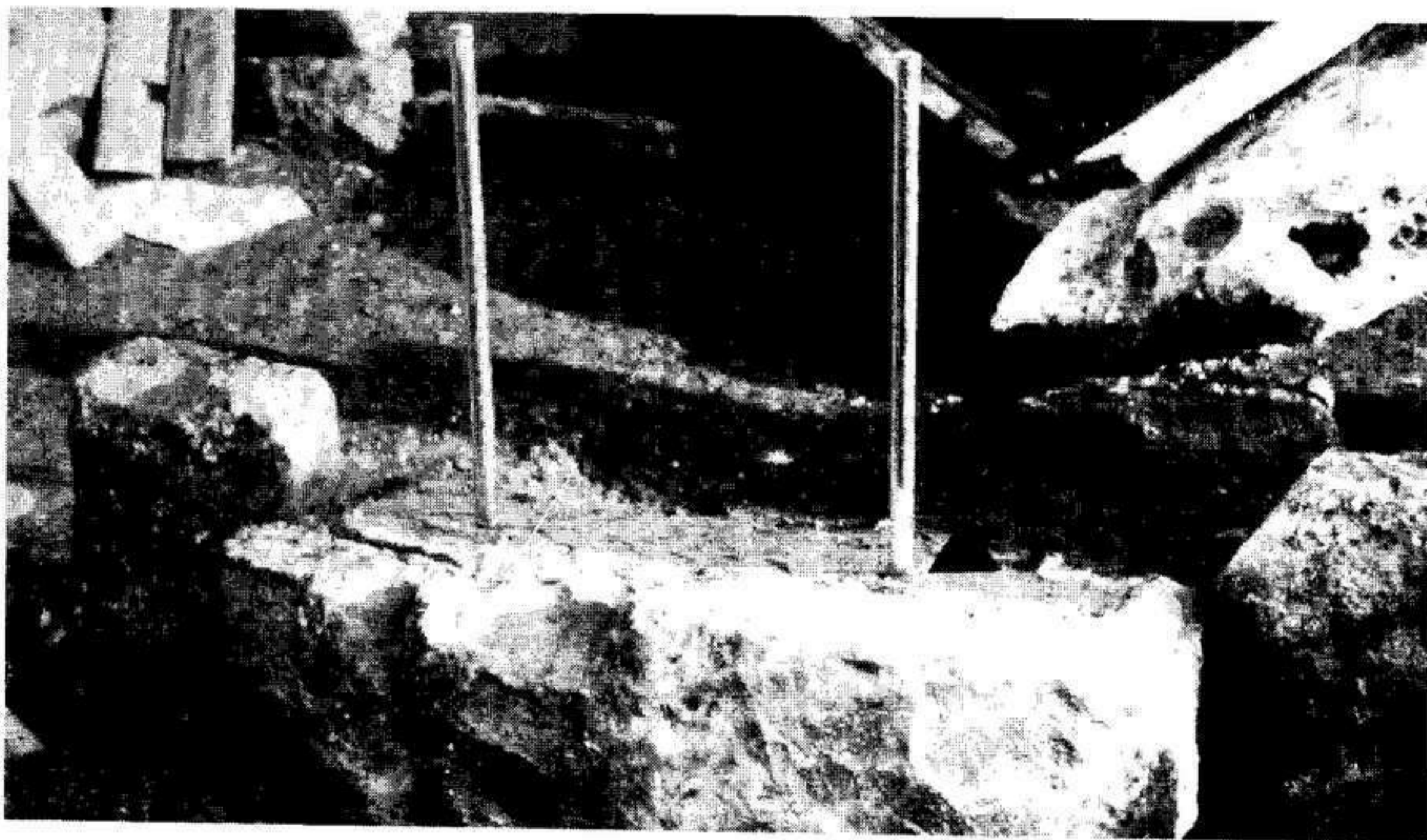
Una volta consolidada la base, estàvem en condicions d'intentar aixecar la taula.

4.- Marcant els forats.

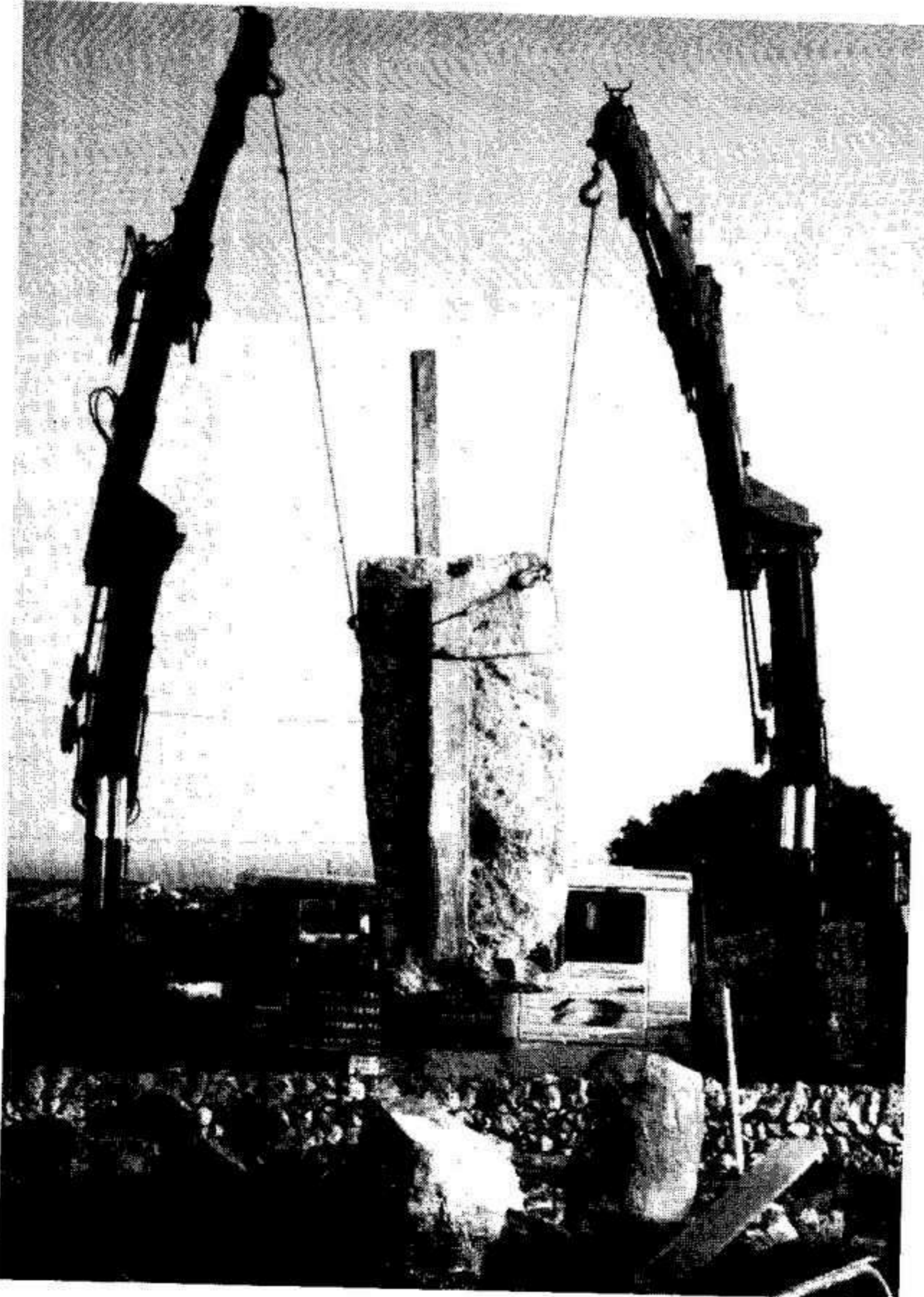

5.- Perforació mitjançant una sonda rotativa.

6.- Inserció dels espàrrecs d'acer inoxidable a la base.

Antigament, per a la construcció i reforçament d'elements monumentals s'empraven metalls, fonamentalment ferro, bronze, plom i amb menys freqüència el coure. Tenint en compte els nous aliatges trobats els últims anys i el fet d'haver d'ajuntar els elements del conjunt de la taula pensant en l'estètica de la restauració, es va optar per emprar metall, concretament uns espàrrecs d'acer inoxidable de 30 mm de diàmetre que garantissin l'estabilitat de la taula un cop aixecada. L'acer inoxidable elegit, el cromo-níquel, és el d'ús més freqüent per les seves immillorables característiques mecàniques, resistència a la corrosió en medis molt diversos i el que normalment es recomana per a l'ús restauratiu en monuments de valor artístic. Constitueix per les seves característiques una forma de consolidament ideal, tant per la seva eficàcia i rapidesa com per l'absència d'efectes secundaris damunt l'estructura, estèticament i estàticament. Per a la inserció d'aquests espàrrecs als punts de contacte entre la base i pilastra, i entre aquesta i el capitell, es van perforar les pedres amb forats de 35 mm de diàmetre, que tenien una llargària d'entre 40 i 70 cm. Aquesta tasca va resultar laboriosa i delicada: en primer lloc, per la desigual duresa de les pedres, que tenien grops més durs al seu interior; però, sobretot, perquè calia una absoluta coincidència dels forats de les pedres, talment que la pilastra quedàs ben centrada a les regates tant de la base com del capitell, que primitivament ajustaven les tres pedres. Abans de perforar es van marcar els forats amb unes plantilles de cartró que reproduïen amb exactitud les regates (foto 4). Els forats es feren mitjançant una sonda rotativa amb tre-

7.- Trasllat de la pilastra.

pant de diamant, accionat elèctricament, amb la qual es pot arribar més profunditat pel seu major poder de penetració (foto 5). Aquesta sonda dóna bons resultats sense provocar danys en l'estructura a restaurar. La base fou atravesada totalment fins arribar a la roca mare, per tal d'aconseguir una major cohesió interna del conjunt. Una volta fetes les perforacions es van implantar dos espàrrecs d'acer a la base (foto 6); i amb dues grues potents s'hi va portar la pilastra (foto 7), fent coincidir les barres d'acer de la base amb les perforacions inferiors de la pilastra (fotos 8 i 9), i es va reforçar el conjunt amb ciment-cola. Les dues pedres es van deixar uns quants dies estalonades amb taulons i una armada, a fi que el ciment granàs. El ciment-cola emprat és un material que posseeix altes resistències mecàniques, bon poder d'adherència i no presenta cap tendència a la retracció ni efecte nociu damunt els materials

8 i 9.- Ensamblatge de la pilastra i la base.

10.- Ensamblatge del capitell i la pilastra.

11.- Taula aixecada i restaurada.

que constitueixen els trossos enganxats. La col·locació del capitell es va fer de manera similar, amb la dificultat afegida d'haver de treballar sobre armades (foto 10).

Quan es va haver assegurat l'estabilitat de la taula, al cap de diversos dies, se la va alliberar dels seus estalons i es va procedir a dissimular les unions de les pedres. I, com a darrer pas, es procedí a consolidar el conjunt amb diverses capes del consolidant emprat en el capitell per evitar l'erosió de les pedres per la intempèrie.

Les dificultats que es van preveure foren superades i fou possible recuperar totalment un element important dins un conjunt que fins llavors era ignorat (foto 11). Per acabar, vull destacar que el bon enteniment entre els diversos membres de l'equip del Museu de Menorca, els operaris de les grues i els membres de l'Ajuntament va esser absoluta.

BIBLIOGRAFIA

- DOMÉNICO, Luis (1991) *Iniciación a las restauraciones pétreas*. Caja General de Ahorros de Granada. Granada.
- LAZZARINI, Lorenzo; LAURENZI, Marisa (1989) *La restauration de la pierre*. EGR.
- MINISTERIO DE CULTURA (1991) *Jornadas sobre la restauración y conservación de monumentos*, Madrid, 24 y 25 de abril de 1989. Ministerio de Cultura. Madrid.
- RCM (1990) *Guía de productos. Restauració-Conservació-Materials*. Barcelona.
- ROSSELLÓ-BORDOY, G. (1984) «Son Oms: el santuario talayótico, su traslado y reposición». Separata de *Mayurqa*, 20, 1980-1984. Palma de Mallorca.
- SERRA BELABRE, M. Lluïsa, ROSSELLÓ-BORDOY, G. (1971) «Excavación y restauración de la naveta meridional de Rafal Rubí (Alayor, Menorca)». Separata del *Noticario arqueológico hispánico* núm. XVI. Madrid.

APROXIMACIÓ ALS ELEMENTS VISUALS, ICONOGRÀFICS I ICONOLÒGICS EN EL SEXTERCÍ DE L'EMPERADOR ADRIÀ DE S'EMBARCADOR (S'ALAIRO, ES MERCADAL)

MIQUEL ANTONI PONS CARRERAS (*)

CARACTERÍSTIQUES DE LA MONEDA

Descripció: Sexterci de l'emperador Adrià

Material: Bronze

Diàmetre: 34-33 mm

Pes: 26,70 gr

Encunyació: Seca de Roma, any 117 dC

Localització: Museu de Menorca

Referències bibl.: MATTINGLY; SYDENHAM (1968). Vol. II, pàg. 406
MATTINGLY (1966). Vol. III, pàg. 399

Anvers: IMP. CAES. DIVI. TRA. PARTH. F(ili) DIVI. NER. NEP TRAIANO HADRIANO AUG.

Perfil dretà de l'efígie d'Adrià amb corona de llor, cinta creuada sobre els pectorals i capa subjecta a l'espatlla esquerra. Al voltant de la llegenda, un cercle de perles (Figura 1).

Revers: REV: PONT MAX. TR. POT. COS. A l'exerg: FORTRED. S.C.
Fortuna asseguda, mirant cap a la seva dreta, que aguanta una cornucòpia amb la mà esquerra i recolza la dreta sobre un timó. Al voltant de la llegenda, un cercle de perles. (Figura 2).

(*) Llicenciat en Història de l'Art. Professor de l'I.B. d'Alaior.

Figura 1 i 2. Anvers i revers del sexterci d'Adrià de s'Embarcador (s'Alairó, es Mercadal).

ANVERS: EL RETRAT NUMISMÀTIC DE L'EMPERADOR ADRIÀ

L'excel·lent conservació de la moneda (1), l'exacta identificació i cronologia, la depurada tècnica d'encunyació, els elements visuals, iconogràfics i iconològics que presenta, fan que el sexterci d'Adrià sigui una peça excepcional, fonamental en la investigació que duim a terme en el jaciment romà-imperial de s'Embarcador (s'Alairó, es Mercadal) (2).

El procés d'encunyació de moneda a través d'un fresc pompejà

Un testimoni gràfic de gran riquesa ens narra el procés i la tècnica de fabricació de moneda en l'antiguitat. Es tracta d'un fresc pompejà de l'anomenada «Domus Vettiorum», amb una cronologia que oscil·la entre l'any 80 aC i el 79 dC (3).

Com a il·lustració d'aquest fresc, es presenta un dibuix de Josep Bagur (Figura 3) que es llegeix d'esquerra a dreta, per bé que la lectura en l'obra origi-

-
- (1) Avui dipositada al Museu de Menorca, on el Servei de Restauració l'ha tractada per aturar-li l'anomenat «càncer del bronze», amb uns resultats força bons.
- (2) Vegeu l'article publicat a la *Revista de Menorca* corresponent al tercer trimestre, 1990, pàg. 355-359.
- (3) Vegeu el catàleg de la recent exposició «Moneda griega. La colección del Museo de la Casa de la Moneda». Madrid, 1991, pàg. 43, i el document gràfic dedicat a la pintura romana de la Casa dels Vetti de Pompeia: Die Kunst der Römer.

Figura 3. Dibuix representatiu a partir d'un fresc de la «Domus Vettiorum» (80 aC 79 dC), de Pompeia, que il·lustra el procés d'encunyació de moneda. Interpretació feta per Josep Bagur Corominas.

nal es fa dreta a esquerra. El conjunt es divideix en quatre escenes al·legòriques figurades en formes d'amorets alats d'edats diferents, un dells adoptant forma femenina. En l'obra original del fresc romà tot el fris continu està presidit per la figura de dos paons afrontats, al·lusius a la divinitat de Juno (Hera) (HALL, 1987, pàg. 191). Juno, sota l'epítet de Moneta («que adverteix o la que hace recordar», GRIMAL, 1989, pàg. 298) protegia l'encunyació de moneda entre els romans.

La primera escena mostra com un amoret femení vestit, amb una espècie de manxa entre les mans i dos tubs a la boca, bufa aire cap a l'interior d'un forn de foneria per obtenir els discos metàl·lics. A l'altra banda del forn, un amoret masculí jove, amb un davantal protector, controla i recull el metall calent.

En la segona escenificació veim un amoret més adult assegut i treballant en el seu taller. La feina que fa és la de comprovar les formes, gruixes i pesos —balances— dels discos metàl·lics. També és l'encarregat de preparar els encunys, i fer els motllos i el gravat en buit amb un burí.

Quan el disc metàl·lic està preparat (tercera escena), un amoret jove i nu, amb unes balances, es presenta davant un altre amoret adult assegut i cobert amb una tela des de la cintura fins als peus. És el que té la darrera decisió, el que dóna el vist-i-plau per a l'escena final que ja és l'encunyació, el cop de martell, per part de dos amorets joves i nus.

La visió: alguna cosa més que el fet físic de veure-hi

Segons la iconografia tradicional d'Adrià (any 117-138 dC) el present retrat és prou original (Figura 1). La coherència interna amb què està concebuda la imatge desprèn una força aguda i una elegància que sol ser inusual en els retrats numismàtics romans. Quan veure es transforma en comprendre; quan la visió és alguna cosa més que el fet físic de veure-hi; quan era i és necessari transmetre una idea utilitzant el camí de les imatges, aquesta se'ns presenta, avui, quasi dos mil anys després, amb la mateixa aprehensió immediata de significat: és l'emperador, i com a tal se l'ha visualitzat.

La preparació de l'encuny i l'acurat gravat en buit de la imatge fan possible que el producte final encunyat en relleu sigui quasi perfecte, encara que el disc metàl·lic es va trencar (presenta un trenc a la part esquerra de l'anvers i respectiu revers) quan va rebre el cop de martell. Josep Bagur interpreta l'escena del cop basant-se en el fresc de Pompeia (Figura 4) copsant, com si d'una instantània es tractés, el moment de l'encunyació. Un dels encunys, generalment el d'anvers, estava fixat a una enclusa, mentre que el del revers era mòbil i es dipositava per sobre el disc metàl·lic per tal de rebre els cops.

Figura 4. Representació inspirada en el mateix fresc pompeïà. Moment del cop de martell. Obra de Josep Bagur Corominas.

La depurada tècnica del gravat en buit i els recursos visuals emprats denoten una manera de veure i pensar, un perfecte equilibri, aconseguit gràcies a un càlcul subtil dels dos eixos bàsics que predominen en la percepció visual humana (horitzontalitat i verticalitat) per significar unitat compositiva reposada, singularitat, domini, simplicitat, en definitiva la màxima coherència i la mínima tensió. Es caracteritza, particularment, pel fet de mantenir un estricte perfil rostrenc, de cara prima i el bust de tres quarts; el front és estret, el nas llarg, recte i tallant, sense seguir la inclinació d'aquell; les galtes poc pronunciades i barbamec, o en tot cas amb una curtíssima barba poc apreciable a causa del desgast del bronze que dissipa les textures, contràriament a com es representa la imatge d'aquest emperador en altres retrats: amb les galtes rodones, poblada barba i mostatxos curts. Els cabells, curts i arrissats, estan cenyits per la corona imperial de llor (antigament es creia que el llor tenia propietats profilàctiques (HALL, 1987, pàg. 195), de la qual dues cintes penjades en composició d'arabesc cauen per darrera el clotell dinamitzant el jove i idealitzat perfil de l'emperador.

Des d'un punt de vista cultural, les cintes i corones amb les quals es premiaven els atletes guanyadors dels quatre jocs sagrats grecs, segons Sanson, simbolitzaven el concepte de l'esport com a sacrifici ritual de l'energia física

del cos oferta a la divinitat. Així, la cinta seria una relíquia remota dels antics caçadors que s'embolicaven amb la pell de l'animal que havien mort. (SANSON, citat per VANHOEVE, pàg. 16) (4).

L'interès anatòmic es fa evident en el tractament del coll, ample i vigorós, remarcant-se l'espatlla, la clavícula i la part superior del pectoral endrets. Porta una cinta en bandolera que creua els pectorals — («Balteo»): cíngol militar que utilitzaven els emperadors romans com a insígnia o distintiu— i un mantell en l'espatlla esquerra, el pal·li («Paladamento»), de forma rectangular i color púrpura, brodat en or, segons la moda imperant a l'Hèl·lade en els segles V i IV aC. El creador d'aquesta imatge presenta Adrià com un guerrer, a la manera de l'Amazonomàquia del fris d'Halicarnàs (Figura 5), o com també es pot veure en alguns personatges mitològics de les pintures ceràmiques (Figura 6). Tots els elements emprats estan destinats a donar-li una expressió de tranquil·litat i serenitat, si bé és cert que amb un perfil idealitzat, a la manera del classicisme de caire hel·lènic que caracteritza el principat d'Adrià. Es tracta d'un ideal estètic que concorda amb el més pur estil d'algunes estàtues gregues de la segona meitat del segle V aC. Pot servir d'exemple l'anomenat Bust d'Atenea Lèmnia (Figura 7). La confrontació visual d'ambdues imatges, tot i respectant les característiques particulars de cada una, ens fa evident una concordança amb un grau de relacions i de parentesc que delaten uns elements que són constants en el procés de canvi i continuïtat del temps històric. En aquest cas el retrat d'Adrià recupera la forma dels cabells i el seu cenyiment amb una corona, la cara prima i jove, la concepció del nas, i un exquisit interès pel tractament anatòmic de les parts. El resultat és un potent i senyorial perfil amb la seva expressió d'autoritat divina, però, també, de sentiment humà. El bust està tractat amb tanta atenció com el propi cap, segons un costum implantat durant el govern de Trajà (98-117). Els reganyols dels cabells guanyen en plasticitat i interès, i en els ulls es comença a gravar el contorn de l'iris i la nineta.

El filohel·lenisme d'Adrià arribà a tal punt que va ser el promotor, com a arquitecte, de nombrosos monuments destinats a embellir la ciutat d'Atenes. També reconstruí l'Olimpeion de la mateixa ciutat, temple corinti dedicat al culte de Zeus Olímpic, representat en una estàtua crisoclefantina, on fins i tot va depositar-hi diverses estàtues seves i es va fer, així, adorar juntament amb Zeus. Era un temple colossal, a l'estil de les tipologies hel·lenístiques i orientals, per demostrar que Atenes, ja morta políticament, seguia essent el simbòlic centre de la cultura clàssica (MAS, 1988, pàg. 26-27).

(4) Doris Vanhoeve és la comissària de l'exposició que s'està mostrant a Barcelona: «L'esport a la Grècia Antiga. La gènesi de l'olimpisme». 12 de maig - 9 d'agost de 1992. Centre Cultural de la Fundació «La Caixa».

Figura 5. Detall de l'Amazonomàquia del fris d'Halicarnàs. Atribuït a Timoteo, 350 aC. Londres, Museu Britànic.

Figura 6. Detall de la cràtera del calze de les Niòbides. Heracles. 460-450 aC. París, Museu del Louvre.

Figura 7. L'anomenat bust d'Atenea Lemnia. Còpia romana d'un original atribuït a Fídies. Bolònia, Museu Cívic.

En els baix-relleus helicoïdals historiatats que formen la Columna Trajana apareixen alguns probables retrats d'Adrià jove, que havia participat en les campanyes contra els dacis sota les ordres del seu tutor i pare adoptiu, l'emperador Trajà. Cap emperador, des de Nerva a Pius, va tenir un fill per a la successió; cada un d'ells es va veure forçat a utilitzar el sistema de l'adopció, en contrast amb el sistema dinàstic que utilitzaren els Flavis. Segons la *Història Augusta* (BLANCO FREIJEIRO, 1989, pàg. 58), Adrià des de molt jove es va deixar els cabells arrissats i la barba, aquesta per amagar els talls cicatrizedats de les ferides de guerra. Altres autors (JANSON, 1990, pàg. 283) s'estimen més creure que adoptà la moda hel·lenica de deixar-se créixer la barba com a signe exterior d'admiració cap a aquesta cultura; o ambdues coses, sobretot, per la influència de les teories romanes sobre la fisonomia, les quals donaven molta importància a la forma del tall del cabell com a dada indicativa del caràcter del retratat (HONOUR, FLEMING, 1986, pàg. 167). D'una manera o altra, les conseqüències foren que Adrià va ser el primer de rompre radicalment amb les convencions retratístiques anteriors, presentant-se al llarg del seu regnat amb els reganyols dels cabells ben acurats i una poblada barba tot seguint l'estètica hel·lènica.

La llegenda

Com es pot llegir a la inscripció que presenta el gran bronze en ambdues cares, la moneda fou encunyada al començament del govern d'Adrià, representat com a mandatari militar, com «imperator»: tot el poder polític es va concentrar en les seves mans; es va convertir en cap de l'exèrcit dotat d'«imperium» i assumí l'autoritat pròpia de les magistratures de l'època republicana. Fou proclamat sacerdot suprem, «Pontifex Maximus», amb potestat tribunícia, «tribunicia potestas», títol de caràcter vitalici d'ençà d'August, que feia impossible qualsevol oposició de la plebs. Accedí, també, al seu primer consolat que va exercir només l'any 117 dC. A la llegenda, també es fa referència al seu tutor i pare adoptiu, Trajà, divinitzat i dominador dels parts. També hi ha el nom del seu avi adoptiu, el diví Nerva (96-98 dC).

La qüestió del «divi»

Tant Trajà com Nerva porten el títol de déus, «divus», perquè foren divinitzats, cosa que significava la intervenció i l'acord del senat romà després de la mort i la crema del cos de l'emperador. La divinització, «consecratio», a la Roma imperial era producte d'un joc polític, es feia una valoració dels mèrits i les accions; era una mena d'homenatge públic i també un acte de propaganda (BICKERMAN, 1929, citat per ARCE, 1988, pàg. 124). Els emperadors divinitzats eren aquells que havien contentat el Senat durant els seus anys de govern. Segons diu Apià, historiador grec del segle II dC, es tractava d'un

costum del poble romà des de la divinització de Cèsar, honor que es concedia a cada emperador, sempre que no hagués governat tirànicament (ARCE, 1988, pàg. 125). La divinització es declarava després del funeral, «funus», que podia ser «publicum» o «imaginarium», segons que el cos de l'emperador estigués o no present, i significava un culte, un temple, sacerdots al servei del culte, celebracions commemoratives i honors...

En el cas d'Adrià, que és el que ara ens ocupa —el sexterci de s'Embarcador no porta, lògicament, referència del títol de «divus»—, sabem que fou divinitzat després de la seva mort, però no sense problemes, ja que l'emperador no mantenia bones relacions amb el Senat, que va obstaculitzar la concessió d'honors divins. Finalment la «pietas» del seu successor, Antoní Pius, va vèncer l'oposició del Senat i no solament féu possible l'acabament del «Mausoleum Hadriani» l'any 138 dC, sinó que també va aconseguir el trasllat de les cendres a la tomba que Adrià havia començat (ARCE, 1988, pàg. 90). L'escriptor atenès Plutarc (50-125), educador d'Adrià, quan parla sobre el ritus funerari de la incineració, «crematio», deixa ben clar que és la condició necessària per a la divinització, tant si es feia de cos present, «funus publicum», o simulada, «funus imaginarium», en el cas que l'emperador hagués mort fora de Roma. Si el cadàver no era present, es cremava la seva imatge en cera i es dipositava sobre la pira funerària. Plini diu que la «crematio» no era un hàbit funerari gaire antic a Roma, ja que inicialment se solien inhumar els cadàvers. El canvi es produí quan s'adonaren que les tombes dels guerrers morts en combat eren profanades i es desenterraven els seus cadàvers. La incineració era una forma d'evitar-ho. (SHCEID, 1984, i NOCK, 1972; ambdós citats per ARCE, 1988, pàg. 131-171).

REVERS: LA FORTUNA I L'ABUNDÀNCIA D'ADRIÀ

Pel que fa al revers de la moneda, presenta una al·legoria de la FORTUNA, deessa de l'Antiguitat (la Tyché hel·lena) que per a Roma, en un principi, simbolitzava el capritx, l'atzar i l'arbitrarietat, senyora del destí humà. L'assimilació amb la deessa egípcia Isis la convertí en deessa de la sort, la fecunditat i la prosperitat (CHEVALIER, GHEERBRANT pàg. 507).

Iconogràficament està representada com la figura d'una dona asseguda amb els seus atributs: el timó d'una nau i una cornucòpia. Té el perfil mirant cap a l'esquerra, i recolza la mà dreta sobre la creu que forma la part superior del timó (encara que no es pot apreciar prou clar en la moneda), que està situat als peus de la figura, estalonat segurament sobre un petit globus terraqui (STEVENSON, pàg. 396-397), que tampoc s'aprecia de manera clara. Així mateix, estalonat, es representa en una medalla d'Adrià, en l'anomenada For-

tuna Àuria que apareix en posició jacent. La Fortuna Pacífica de la medalla del successor d'Adrià, Antoni Pius, presenta la variant iconogràfica d'estar de peus amb el timó a la mà dreta i la cornucòpia en l'esquerra (RIPA, 1987, Vol-I pàg. 442-443). En època romana el timó era atribuït de la Fortuna i de l'Abundància. Horaci (referència de HALL, 1987, pàg. 143) ja deia que la Fortuna es tenia per la senyora de la mar i era temuda pels navegants, encara que el timó també fa referència a la Fortuna perquè governa el camí de la vida humana i simbolitza responsabilitat, autoritat suprema i prudència (CHEVALIER, GHEERBRANT, pàg. 997). S'atribueix la introducció del seu culte al rei Servi Tuli (GRIMAL, 1989, pàg. 207). Aquesta deessa era invocada amb molts noms diferents.

En el cas del sexterci d'Adrià, la invocació és, tal com figura a l'exerg, FORTRED, abreviació de FORTUNA REDUX, per tal de fer que els retorns dels viatges a casa fossin pròspers i favorables. Quan el príncep tornava de les seves visites de les llunyanes províncies de l'imperi s'acostumava, des d'August, a donar gràcies i oferir sacrificis a aquesta Fortuna. Adrià en féu molts, de viatges, va recórrer tot el seu imperi.

FORTRED està representada asseguda, la qual cosa denota que la fortuna de l'emperador era ferma i estable, recta i en constant progrés (STEVENSON, pàg. 397). La mateixa fermesa, estabilitat i progrés asseguraven i protegien la prosperitat romana, almenys durant el govern d'Adrià.

L'atribut de la cornucòpia, com de l'abundància, que descansa en el braç esquerre, presenta l'obertura superior plena de fruita i simbolitza la profusió gratuïta dels dons divins (CHEVALIER, CHEERBRANT, pàg. 347).

Segons les creences antigues, simbolitzava la potència i la fertilitat, qualitats que residien en les banyes de la cabra i del toro. La banya és signe manifest de l'abundància (RIPA, 1987, Vol-I, pàg. 53 i STEVENSON, pàg. 396).

Des dels inicis de l'expressió visual en el paleolític superior, les banyes han estat sempre un atribut que s'ha associat a les divinitats i forces superiors de la naturalesa i sovint originaven culte. Amb l'aparició dels imperis agraris i urbans del creixent fèrtil continuaren essent considerats com a atributs diferenciadors de les castes poderoses: estela del rei acadi Naram-Sim (2300-2200 aC); Shamash, divinitat suprema de Babilònia, representat en la part superior del codi d'Hammurabi (1728-1868 aC); o el Sol, màxima divinitat egípcia, anomenada Amon-Ra, iconogràficament representat amb el cap d'un xot. Un dels primers documents històrics de l'Antic Egipte, la paleta del rei Narmer, porta a la part superior dos caps de toro, i fins i tot el propi faraó unificador de l'Alt i Baix Egipte duu com atribut de poder una cua de toro. D'altra banda, el símbol sagrat del «labrys» o doble destrat de la cultura minoica o cretenca, es relaciona amb el culte al toro. Aquest mateix significat tindria l'altar en forma d'esquemàtiques banyes que es troba a la part meridional del

palau de Cnossos. No és casual que en aquest palau es desenvolupin les llegendes mitològiques, recollides pels autors clàssics, del minotaure o d'un dels treballs d'Heracles: la captura d'un toro viu de Creta.

També la cultura megalítica mediterrània presenta prou indicis del culte a aquest animal: la taula menorquina i el seu recinte, juntament amb les troballes arqueològiques de banyes de bronze, els temples maltesos, la cultura prenuràgica sarda amb les espectaculars exedres frontals de les «tombi di giganti» (esteles mortuòries dedicades als difunts), que formen un enorme banyam. Les «Domus de Janas» també presenten uns interessants signes màgico-rituals formant banyes tallades a les façanes de les tombes.

El govern imperial de l'època d'Adrià va produir l'abundància; aquesta fou possible gràcies a la pau, ja que neix de la pau (ALCIATO, 1985, pàg. 220). De fet, l'emperador va renunciar a les conquestes militars en benefici d'una política pacífica, de la consolidació interior, protegint l'Imperi dels atacs exteriors mitjançant fortificacions i diplomàcia. Visità les províncies romanes donant-los la igualtat de drets amb Itàlia. Pau, justícia i bon govern són virtuts que sovint s'associen amb l'emperador, igual que l'abundància, tal com encara es pot veure sobre la porta de la cel·la del temple d'Adrià, a Efès (MAS, J. 1988, pàg. 271). És un relleu sobre un frontó curvilini que representa una figura femenina en posició frontal, la qual surt d'una mena de calze de fulles d'acant, amb els braços oberts, en actitud de rebre i el tors nu; tot sobre un fons relivari molt carregat de frondosos elements vegetals.

BIBLIOGRAFIA

- ALCIATO: *Emblemas*, Edic. de Santiago Sebastián. (1985) Akal SA, Arte i Estética. Madrid.
- APIANO, B.C., II, 148, 618, citat per Arce, J.
- ARCE, J. (1988): *Funus Imperatorum. Los funerales de los emperadores romanos*. Alianza Editorial. Madrid.
- BICKERMAN, E. (1929): «Die Römische Kaiserapotheose». *Arch. für Religions Wissenschaft*. 27. Citat per Arce, J.
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1990): «Historia del Arte. Roma Imperial». *Historia-16*, núm. 13. Madrid.
- CATÀLEG DE L'EXPOSICIÓ, (1992): *L'esport a la Grècia Antiga. La gènesi de l'olimpisme*. Barcelona.
- CAYÓN R. JUAN, (1984): «Los sestercios del Imperio Romano». De Adriano a Faustina Madre. (Del 117 dC a 161 dC). Edit. Juan R. Cayón. Madrid.
- CHEVALIER, J.; CHEERBRANT (1986): *Diccionario de los símbolos*. Herder. Barcelona.

- DONDIS, D.A. (1990): *«La sintaxis de la imagen»* Gustavo Gili, S.A. Barcelona.
- EUTROPIO *Breviarios*, 8.7.3. Citat per Arce, J.
- GRIMAL, P. (1989): *Diccionario de mitología griega y romana*. Paidós Barcelona.
- HALL, J. (1987): *Diccionario de temas i símbolos artísticos*. Alianza Editorial. Madrid.
- HISTÒRIA AUGUSTA. *Vita Hadriani*. 26.1. Citat per Blanco Freijeiro.
- HONOUR, H.; FLEMING (1986): *Historia del Arte*. Reverté, Barcelona.
- JANSON, H.W. (1990): *Historia General del Arte. El Mundo Antiguo*. Vol. I, Alianza Forma. Madrid.
- MILICUA, J. (1986): *Historia Universal del Arte. La antigüedad clásica. Grecia, Roma y el mundo Mediterráneo*. Vol. II. Planeta. Barcelona.
- MAS, J. (1988): *Los grandes descubrimientos de la arqueología. La Grecia clásica helenística-romana*. Planeta-De Agostini. Barcelona.
- MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E.A. (1968): *The Roman Imperial Coinage* Vol. II. London.
- MATTINGLY, H. (1966): *A catalogue of the roman coins in the British Museum. The trustees of the British Museum, London, Vol. III, (Nerva to Hadrian)*.
- NOCK, A.D. (1972): *Cremation and burial in the Roman Empire Essays on religion and the Ancient World*. Oxford. Citat per Arce, J.
- PLINIO: *Historia Natural*, VII, 187.
- PLUTARCO: *Quaestiones Romanae*, 14.
- RAMIREZ, F.C. (1991): *Catàleg de l'exposició «Moneda griega. La colección del Museo Casa de la Moneda»*. Madrid.
- RIPA, C. (1987): *Iconologia*, Vol. I. *Arte y Estética*. Akal. Madrid.
- SANSONE, D. (1988): *Greek Athletics and the Genesis of Sport*. Berkeley.
- SCHEID, J. (1984): *«Contraria facere: Renversements et déplacement dans les rites funéraires»*. *Archeologia Storia Antica*. Instit. Univ. Orientale, Nápoles. Citado por Arce, J.
- STEVENSON, S.W. (1982): *A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*. B.A. Seaby. London.
- Sèrie videogràfica, (1989): *Las grandes épocas del arte europeo. «Die kunst der Römer»*.

ARQUEOLOGIA INDUSTRIAL A MAÓ

MARIA ISABEL BENNÀSAR FÈLIX (*)

ANTONI PUERTAS PUYOL (**)

INTRODUCCIÓ

Entenem per *arqueologia industrial* l'estudi basat en les restes físiques dels sistemes industrials anteriors; una branca d'investigació interdisciplinària (història, economia, arquitectura, etc.) que pot servir per a aprofundir en el coneixement de la història de la ciutat i arribar a comprendre la profunda modificació de la ciutat a causa de la revolució industrial, a partir de l'estudi d'uns elements arquitectònics disposats dins la trama urbana.

L'inici de la industrialització de Maó es pot datar amb l'aparició, l'any 1856, de la primera organització de fàbrica moderna: *La Industrial Mahonesa*; sense oblidar la revalorització del port, al s. XVIII, com a motor d'aquest inici industrial.

L'abast d'aquest estudi arribarà fins a la paralització industrial a conseqüència de la Guerra Civil espanyola, que va significar el posterior inici de noves activitats amb uns plantejaments ja lligats al sistema de producció actual.

1. DADES DE L'EVOLUCIÓ ECONÒMICA DE MENORCA (1802-1936)

El canvi de capitalitat de l'illa a la ciutat de Maó produït l'any 1722 representà l'inici d'un procés d'obertura i creixement de la ciutat. Les diferents

---

(*) Arquitecte.

(**) Professor de Batxillerat.

conquestes i reconquestes de l'illa, amb la progressiva obertura comercial, el desenvolupament de la marina mercant i de la construcció naval són els punts claus a partir dels quals es produeix el pas de Menorca al món modern, un procés de transició del feudalisme a un capitalisme incipient.

El s. XVIII es caracteritza per l'aparició d'una burgesia comercial i per la primera acumulació de capital. La producció agro-pecuària deixa de ser l'única font de riquesa i s'equilibra la balança econòmica, fins aleshores deficitària, gràcies al rendiment de les noves activitats comercials.

Amb l'aparició de nous oficis es potencia la creació d'una indústria manufacturera basada en el taller artesà.

Aquest procés d'enriquiment finalitzà sobtadament amb el restabliment definitiu de la sobirania espanyola (1802) i l'adopció de mesures restrictives del comerç exterior. Això, juntament amb la introducció de la navegació a vapor, provoca un estancament de l'economia menorquina.

Com a reacció es prefigura una indústria de tall precapitalista: s'incorporen conceptes innovadors a la fabricació de sabates (figures com Pere Cortès i Cabrises i Caimaris), es potencia el mercat de les Antilles, apareixen societats de serveis com *La Eléctrica Mahonesa* i *La Sociedad General de Alumbrado*, apareixen les primeres entitats de la banca local, i, com a exemples paradigmàtics, tenim la creació de dues importants indústries al port de Maó: *La Industrial Mahonesa* (indústria de teixits) i *La Maquinista Naval* (indústria mecànica). El capital comercial creat durant el segle XVIII penetra en l'esfera industrial al final del segle XIX, cosa que possibilita una recuperació econòmica.

La pèrdua de Cuba l'any 1898 representa una altra fita dins l'evolució de l'economia menorquina: una nova crisi general. Ens trobam amb un període de reivindicació de les condicions que havien possibilitat l'enriquiment en el segle XVIII; es debat el tema de la franquícia comercial per a l'illa de Menorca.

La crisi ocasionada culmina el juliol de 1911 amb el tancament dels únics exemples clars d'innovació industrial: la indústria tèxtil i la indústria mecànica. Resten només dues produccions industrials, que són les que pràcticament es mantindran fins a la Guerra Civil espanyola: fabricació de calçat i fabricació de bosses de malla de plata, relacionades més amb l'antiga activitat manufacturera que amb el moviment comercial del port.

El període de guerra europea, 1914-1918, va significar la pràctica desaparició de la indústria de bosses de malla de plata amb la fallida del mercat europeu. La desaparició total es fixa en l'any 1930.

L'intent, a la vegada, de recuperació de la indústria del calçat amb la potenciació del calçat de dona va ser trencat pel Decret Cañal de 1919, que gravava les exportacions de pell i calçat. Finalment, el crac mundial de 1929 va culminar aquesta època de crisi i reconstrucció.

Paradoxalment, en aquests anys sorgeix una nova activitat, la fabricació del calçat de goma (polaritzada a Maó i es Castell), que reactivarà la pobra indústria maonesa; i, abans de la Guerra Civil, apareixen noves activitats productives: la bijuteria, evolucionant des de la indústria de fabricació de bosses de malla de plata, la producció de formatge, i, més anecdòtiques, les màquines de calcular i les joguines.

Algunes d'aquestes branques econòmiques, bijuteria i producció de formatge, així com el manteniment del calçat, són, encara ara, els pilars de l'activitat industrial menorquina.

2. INICIS DE LA INDUSTRIALITZACIÓ AL PORT DE MAÓ

Les dominacions angleses van representar la revalorització del port de Maó, tot coincidint amb la reorganització dels ports de la Mediterrània. Aquest auge fou degut al reveniment del comerç: el port de Maó, durant aquest segle, es convertí en una de les places comercials més importants de la Mediterrània occidental, amb l'avantatge afegit de gaudir de l'estatut de port franc i de la patent de cors que els anglesos donaren als pilots maonesos.

Amb aquesta situació de prosperitat comercial es desenvolupà la primera activitat de caire industrial lligada amb el port: la construcció naval. Un punt decisiu per a aquest tipus de producció fou la construcció de l'Arsenal durant el s. XVIII per reparar els vaixells de l'armada.

Paral·lelament a l'Arsenal, drassana oficial, es crearen a la riba sud drassanes particulars dedicades a la construcció de vaixells comercials. Aquesta era, sens dubte, la producció no comercial més important del port; al costat d'aquesta s'afegiren tota una sèrie de petites produccions artesanals subsidiàries de les drassanes: fabricació de veles, eixàrcies, etc.

El comerç canvià, en part, les cícliques emigracions de menorquins i es rebé un important nombre d'estrangers, entre els quals destacaren per la seva empenta comercial les colònies gregues i hebrees.

Aquest moment de creixement es trencà quan la corona espanyola restablí la seva sobirania sobre l'illa. Un moment crític fou l'any 1820; amb motiu de l'atorgament del monopoli del blat als agricultors castellans per a totes les províncies del regne, Maó va veure desaparèixer la seva flota, mantinguda, en part, per les importacions del blat rus.

La crisi comercial comportà, evidentment, la paralització de les estructures preindustrials representades per les drassanes. Pedro Riudavets i Tudury dona notícies de la importància de la producció naval anterior a 1820 anotant que aquest any operaven al port de Maó un total de 25 vaixells amb un calat de 3.247 tones, construïts a les drassanes del port. Amb la crisi es deixaren de construir vaixells grans: a partir de la decadència de l'Arsenal, després de

l'any 1823, part de les seves instal·lacions es llogaren a mestres d'aixa, ofici artesanal antic al port, que continuaren amb la producció al llarg de la primera meitat de segle, si bé las naus que surten d'aquestes petites drassanes ja no són els grans vaixells d'abans, sinó vaixells comercials de menys tonatge i embarcacions de pesca i esbarjo.

Seguint de nou Pedro Riudavets, ens trobam que entre els anys 1821-1851 es construïren al port de Maó un total de 60 naus amb un calat de 3.943 tones, exclusivament per a l'ús de pilots maonesos.

Aquesta activitat productiva sofrirà una altra crisi cap a l'any 1851 i, a partir d'aquest moment, només es construïran vaixells per encàrrecs provinents de Catalunya, Mallorca i el Nord d'Àfrica.

Tenint en compte aquestes dades, no és gens estrany que en el moment que es plantejà la creació d'una indústria maonesa es triés el port com a entorn urbanístic més adient per desenvolupar-la-hi. Les claus són evidents: existia una estructura pre-industrial, havia estat el nucli del comerç, era la via de comunicació més econòmica.

Així, als anys cinquanta es crearà *La Industrial* a Cala Figuera. Continuant la iniciativa d'aquesta, es construirà, en primer lloc, *La Maquinista Naval*; posteriorment, vindran la Fàbrica de Gas, *La Eléctrica Mahonesa* i *La Minerva*.

La Industrial Mahonesa

L'any 1856 queda fixada l'aparició de la primera indústria pròpiament dita, amb totes les característiques sorgides de la revolució industrial. La construcció d'aquesta fàbrica va tenir una gran importància. El mateix any de la seva inauguració aparegué un article a la revista *La Marina* on es deia que, gràcies a ella, reviuria l'activitat del port de Maó:

«... proyectan la instalación de fábricas de filatura y tejidos que traigan el movimiento marítimo. Iniciado el proyecto en unión de los inmigrantes barceloneses que buscaron en Mahón un asilo seguro y pacífico contra los últimos atentados cometidos en sus propiedades fabriles improvisose al momento una asociación suscrita por un capital de ciento setenta mil duros con el objeto de establecer una fábrica en grande escala, mientras que otras sociedades planteaban dos de tejidos á la mano. (...) Elegida, para la edificación de una movida al vapor, la llanura de Cala Figuera; (...) se han empezado ya en ella los trabajos preliminares de esplanación, ocupando multitud de brazos arrancados á la miseria, y practicando obras hidráulicas de suma utilidad para el puerto. En medio de dicha espaciosa llanura y sobre el mismo local que ocupaban los grandiosos aljibes que poseían los ingleses para surtir de agua sus escuadras, de los que apenas quedaban vestigios, va a levantarse la proyectada fábrica bajo el título de

La Mahonesa, nombre halagüeño que encierra multitud de lisongeras esperanzas». («El puerto de Mahón» -Remitido-. Revista *La Marina*. Madrid 15 de julio de 1856).

Així, l'any 1856, es comencen a Cala Figuera les obres de la fàbrica al vapor *La Industrial Mahonesa*: la primera pensada amb una visió capitalista i de futur (amb un capital inicial d'1.500.000 ptes. i 500 obrers), per intentar el relançament del comerç marítim del port de Maó, al qual està estretament lligada en elaborar el cotó d'Amèrica dels vaixells que arriben a Maó per fer la quarantena.

Hem de relacionar el projecte de la fàbrica amb aquesta burgesia intel·lectual que apareix a Maó com a reacció a la crisi del comerç. Joves comerciants reunits al voltant de la Junta de Comerç lligats directament amb la maçoneria i, posteriorment, amb el partit republicà de Menorca.

Es tracta, segons s'observa als gravats i a les fotografies existents, d'una instal·lació industrial a base de naus alineades, un gran «espai» industrial al qual s'afegeix un edifici-façana representatiu, de caire colonial, que dóna caràcter a la instal·lació. (Aquest model —espai— façana amb un aspecte completament diferenciat serà un model que s'anirà repetint dins el present estudi).

Urbanísticament la presència de les noves instal·lacions dóna vida a un nou sector del port. La reconstrucció del moll de Cala Figuera i la nova costa de baixada, fent transitable un camí existent, són dades directament relacionades amb l'activitat de la fàbrica.

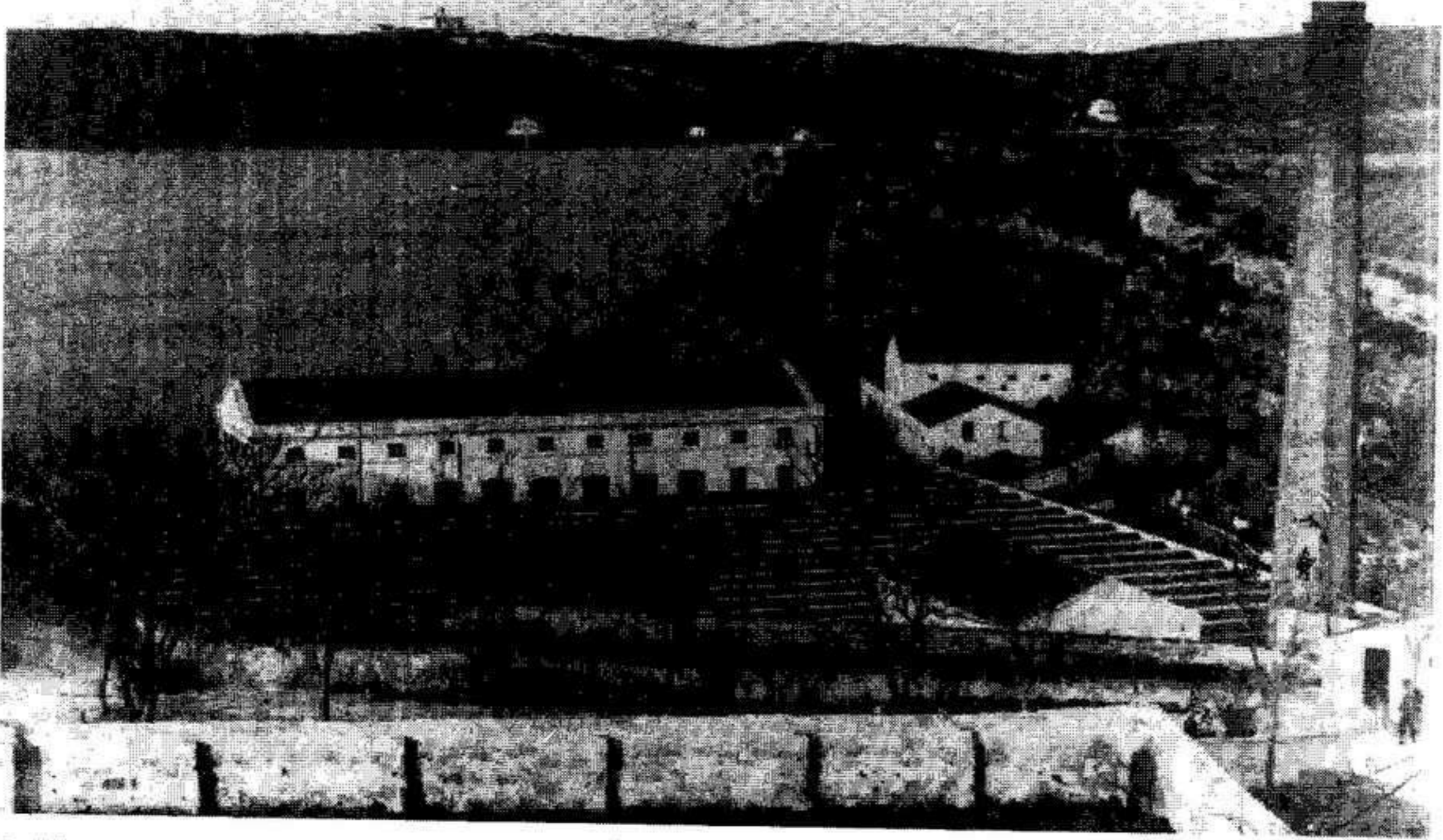
Ja poc després de l'inici del seu funcionament s'endevinen els problemes posteriors. Part dels beneficis s'obtenien reduint el sou dels obrers; per això, el 22 de juny de 1873, es produí una vaga a *La Industrial*, la primera a Menorca. L'aparició del moviment obrer, per tant, és correlatiu a l'aparició de les primeres indústries.

La indústria de teixits, creada a Maó amb *La Industrial Mahonesa* com a capçalera, queda afectada per la pèrdua de Cuba i la crisi econòmica que s'origina a l'illa. Cuba era un mercat bàsic per a les teles (entre les quals destaca la tela de cotó «azul mahón», de creació pròpia). La fabricació, després de la pèrdua el 1898, va sofrir interrupcions que anuncien el tancament definitiu el 14 de juliol de 1904 —aquest es produeix efectivament el 18 del mateix mes. El febrer de 1905 es constitueix una nova societat anomenada *La Fabril Mahonesa*, que llogà la fàbrica i va reprendre l'activitat. *La Fabril* clou definitivament les portes l'any 1910, per culpa de la pujada dels preus del cotó i la baixada en els productes.

La producció sofrí una caiguda vertiginosa durant la primera dècada del segle, ja que passà dels 304.000 kg produïts l'any 1901 als 57.000 kg de 1910.

L'edifici de *La Fabril* no va ser demolit immediatament. Les seves instal·lacions es van anar reutilitzant com a magatzems i tallers. Consta la

fàbrica industrial

1. Vista posterior de *La Industrial* (Foto Sturla)

sol·licitud d'enderrocament dels edificis per part de Vicente Marí i Marí el novembre de 1920. Després, l'espai es va aprofitar per situar els dipòsits de Campsa, recordant com *La Industrial* ja ho va fer amb l'espai dels antics aljubs dels anglesos.

La Maquinista Naval

La segona fàbrica que va aparèixer té un altre caire. El 1890 els germans Ruiz llogaren uns magatzems a l'Arsenal de l'Estat (en decadència, com ja hem dit, com a drassana a partir de la segona meitat del segle) per instal·lar-hi una petita fàbrica dedicada a les feines mecàniques de la construcció naval: la fàbrica de motors i gasògens, *La Maquinista Naval*, no deixa de ser una continuació de la construcció naval precedent.

Un incendi produït l'any 1894 va representar una aturada de la producció; però aquesta, posteriorment, es va reiniciar i, fins i tot, s'ampliaren les instal·lacions.

L'any 1902 es va incrementar el capital amb la participació de la casa Neville i passà a rebre el nom amb què tothom la coneix: «l'Anglo» (*Anglo-española de motores, gasógenos y maquinaria en general*), tot ampliant els objectius de la seva producció. Ja no es dedicà únicament a la maquinària

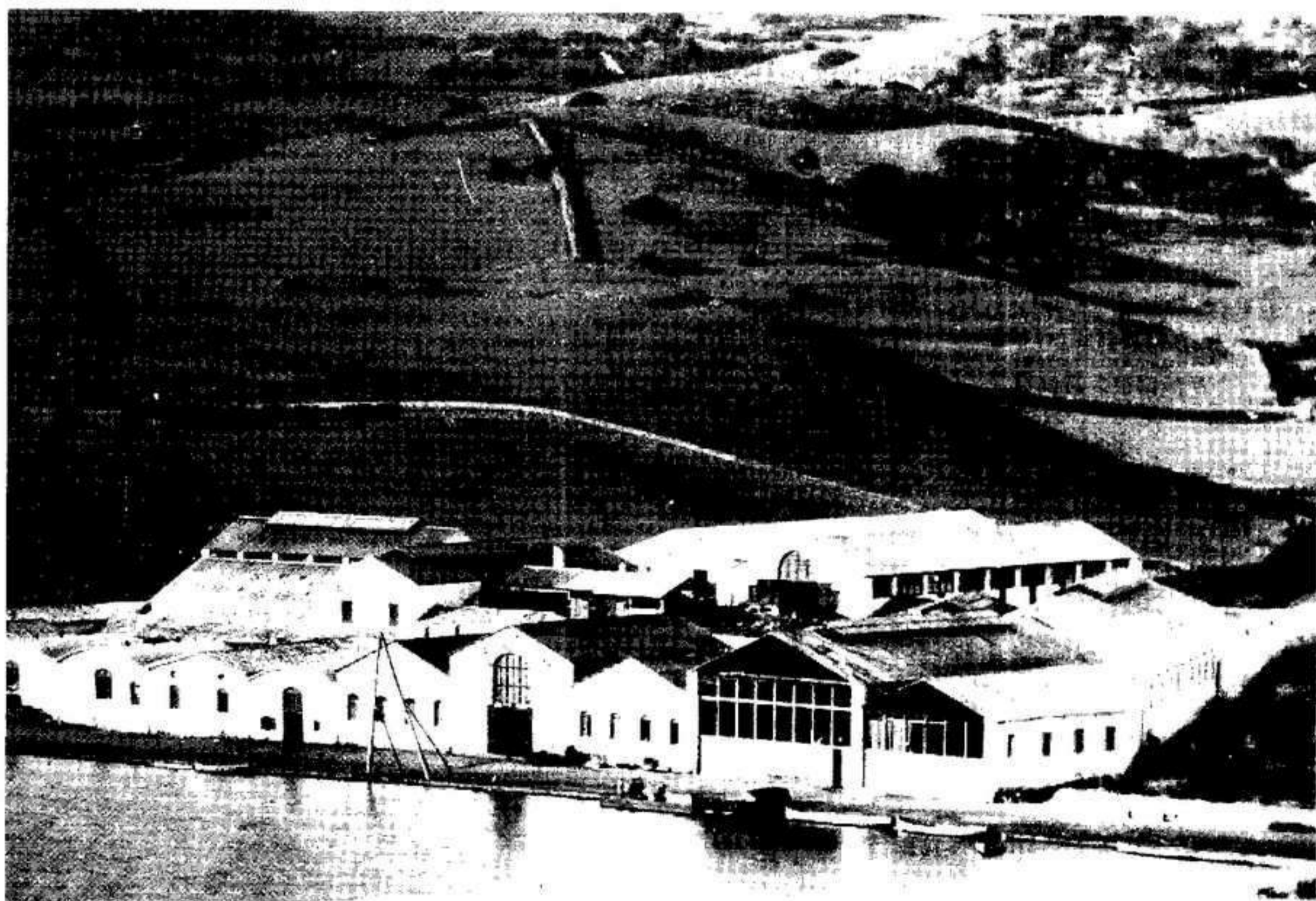
naval, sinó de tot tipus: reparació de maquinària, instal·lació de motors de centrals elèctriques, i construcció, també, de canoes, embarcacions i automòbils.

Tenim, així, una indústria metal·lúrgica consolidada al port de Maó, precisament donant vida a l'altre sector de la riba, el Cós Nou, que fou construït l'any 1836.

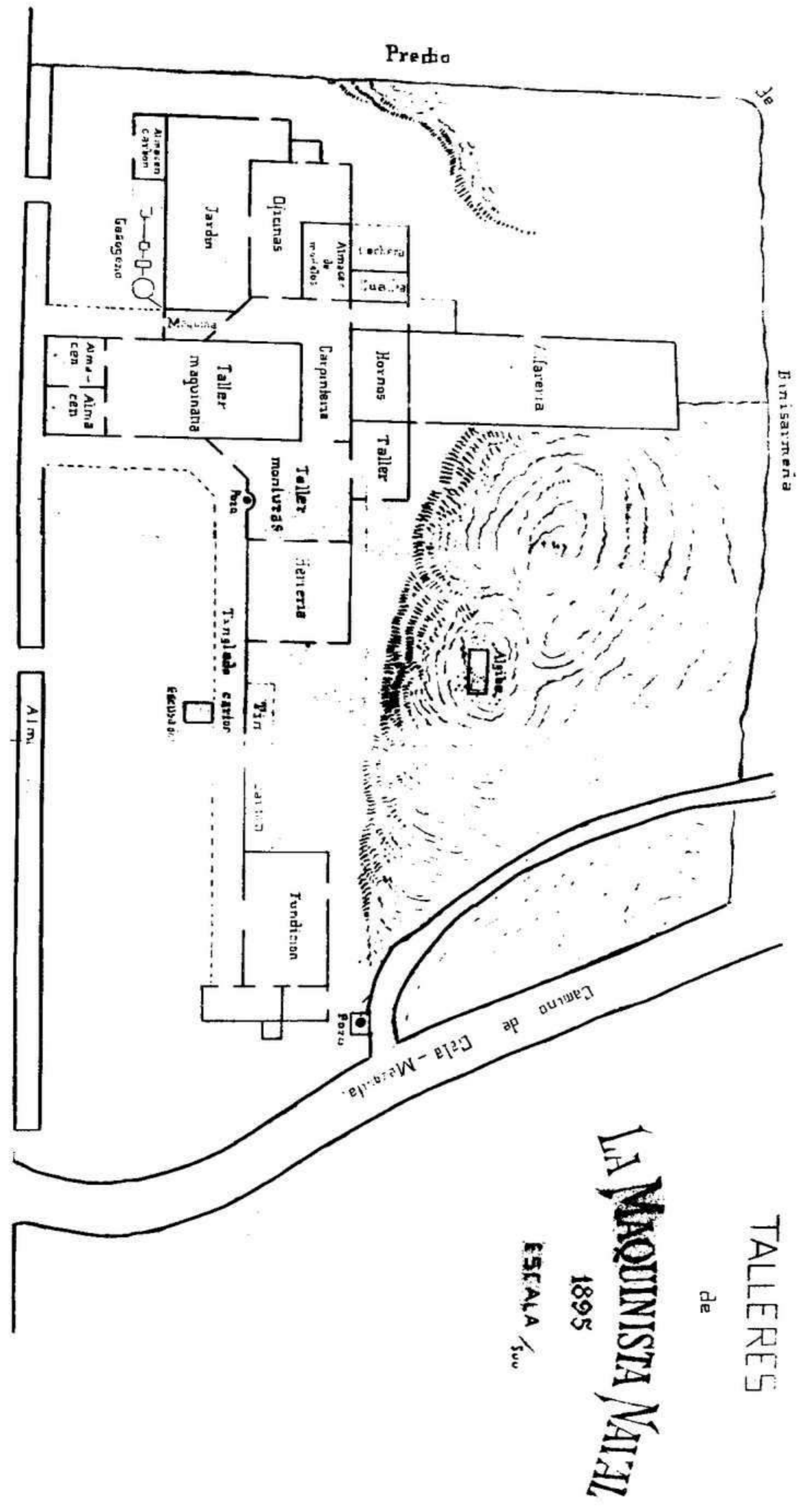
L'Anglo va ampliar les instal·lacions i va donar feina a prop de 400 obrers, absorbint l'excedent de mà d'obra ocasionat per la crisi del calçat.

Tot açò queda reflectit en el quadre d'exportacions, ja que es passa dels 422.000 kg de 1901 als 595.000 kg de 1910.

Les fotografies de *l'Anglo* que ens han arribat mostren com la fàbrica va passar a tenir unes grans dimensions, en una juxtaposició de naus sense jerarquia prou clara. Damunt els plànols de l'any 1895, s'endevina un eix central format per la nau del taller de maquinària i la nau de l'«Alfareria» (que ara comentarem), al qual s'afegeix en les altres dependències formant un ala transversal. Les ampliacions successives de la instal·lació li van fer perdre el criteri inicial. D'aquestes ampliacions destaca la que correspon a la nau que s'observa a l'esquerra de la fotografia; una nau amb una amplada major, que permet el trencament de les cobertes i l'entrada de llum indirecta.

2. Instal·lacions de *l'Anglo* al Cós Nou (Foto J.M. Vidal).

TALLERES

de

LA MAQUINISTA NAVAL

1895

ESCALA 1/500

0 10 20 30 m

3. Plànol de planta de La Maquinista Naval, 1895. (Foto Biblioteca Pública de Maó).

La crisi de l'economia menorquina culminada l'any 1911 va comportar, com ja hem anotat, el tancament d'aquest exemple d'indústria mecànica al port. La vaga que s'hi va produir l'any 1904 era un avís que la crisi, conseqüència de la Guerra de Cuba, no estava superada.

Alfarera al Vapor

L'any 1883 es creà una curiosa indústria al Cós Nou bastant lligada a les produccions artesanals tradicionals. Benito Orfila Comella demanà, el 15 de maig de 1883, que se li cedís una tanca situada al Cós Nou per construir-hi un edifici destinat a la indústria gerrera, i així es creà la *Sociedad Alfarera al Vapor*.

Aquest edifici —una nau longitudinal amb coberta a dues aigües— es comprometia a mantenir la nova planificació del Cós Nou; és a dir, la construcció d'una vorera prou ampla per poder-s'hi situar còmodament per veure les curses de cavalls.

Amb la construcció de les noves instal·lacions de *La Maquinista Naval* el 1895, després de l'incendi, la nau queda situada a la part posterior formant part de l'eix central. *L'Anglo* ja engloba aquesta nau per al seu ús.

La Eléctrica Mahonesa

Relacionada amb aquest procés d'industrialització que s'està forjant al port de Maó a finals del segle XIX, tenim l'aparició, l'any 1892, de dues societats de serveis en el camp de l'enllumenat: *La Eléctrica Mahonesa* al moll de Ponent i *La Sociedad General del Alumbrado* al moll de Llevant.

Francisco F. Andreu i Femenías (1860-1929) va ser el fundador de la societat *La Eléctrica Mahonesa* el 8 de gener de 1892. El servei elèctric es va inaugurar el 6 de setembre als magatzems 42, 44 i 46 del moll de Ponent, data en què es posaren en funcionament les màquines consistents en una caldera de vapor del sistema Babcock & Wilcox, una màquina de vapor Westinghouse i una dinamo sistema Gaaz. La instal·lació va córrer a càrrec de «la casa Planas y Flaquer, fue hábilmente montada por D. Casimiro Scitz, electricista austrohúngaro, D. Francisco Tomás montador catalán, y D. Juan Roselló, maestro albañil mallorquín a cuya dirección se debe la monumental chimenea de ladrillo» (de l'acta de la inauguració del servei elèctric).

Aquesta va ser la primera central d'electricitat que es va instal·lar a les Balears.

La Eléctrica Mahonesa sofrí tota una sèrie d'entrebancs econòmics que van estar a punt de provocar el tancament de la societat en moltes ocasions. El problema era la falta d'abonats a causa de la dura competència existent amb l'enllumenat habitual de gas.

A principis del s. XX Maó continua essent l'única ciutat menorquina amb central elèctrica. La indústria seguia funcionant amb enormes motors de gas.

La potenciació de la industrialització va fer augmentar, però, el consum elèctric, i provocà la necessitat d'ampliació l'any 1901, amb una nova màquina de vapor horitzontal de 100 HP construïda als tallers de l'*Anglo-española*. A partir d'aquest augment de consum es va començar a completar l'electrificació dels altres pobles de Menorca.

Una altra data important, dins el funcionament de *La Eléctrica Mahonesa*, va ser la introducció del motor elèctric l'any 1908, que va anar substituint els motors de gas de les indústries i els tallers.

El 1908 s'instal·là una nova màquina de vapor per possibilitar el servei permanent: «... y al objeto de proteger las pequeñas industrias poniéndolas al abrigo de los incendios y explosiones que puedan ocasionar los motores a gas, la Eléctrica Mahonesa está trabajando para instalar un servicio de distribución eléctrica permanente gracias al cual pueden los motores eléctricos funcionar todas las horas del día» (de la circular de publicitat del motor elèctric l'any 1908).

L'*Eléctrica* va continuar funcionant fins al 1957, data en la qual GESA es féu càrrec del subministrament d'energia elèctrica en inaugurar una nova central elèctrica al Cós Nou el 1958.

L'edifici, actualment reutilitzat com a botiga i taller nàutic, manté la façana i l'estructura de la reforma duita a terme el 1918. Es tracta d'una pell exterior de l'espai de treball, que amb el tipus i ritme repetitiu de forats potencia la dimensió de la façana respecte dels magatzems contigus tot imposant-se com a edifici singular. Aquesta singularitat ve reforçada pel cos d'accés, on apareixen els elements de llenguatge historicistes que li donen la representativitat que es pretenia.

Sociedad General de Alumbrado

Al llarg de la segona meitat del segle XIX es varen produir diversos intents de construir una fàbrica de gas a Maó. El primer d'ells es va dur a terme l'any 1866, quan l'enginyer francès Edmet Nadot, del *Centro Científico Industrial para el Fomento de la Industria Española* radicat a Barcelona, presentà a l'Ajuntament una proposta per construir, en un termini de dos anys, una fàbrica de gas hidrogen per a l'enllumenat de les cases particulars. Aquest projecte no es va realitzar.

La segona proposta ferma es presentà a l'Ajuntament l'any 1882. Juan Talavull, representant la *Sociedad de Alumbrados por Gas*, va presentar un projecte de fàbrica de gas adjuntant els plànols de les conduccions a les cases de Maó. L'Ajuntament no va prendre cap decisió, en aquest cas per qüestions burocràtiques, ja que el projecte es va presentar poc abans d'un canvi de regidors i, per tant, va quedar postergat.

Tenim dades d'una altra sol·licitud posterior, presentada pel senyor Vilar-dell i la societat *Mac-Lennan Hermanos* el 28 de setembre de 1885. Encara que aquesta sí que va ser aprovada, no fou fins l'any 1892 que la *Sociedad*

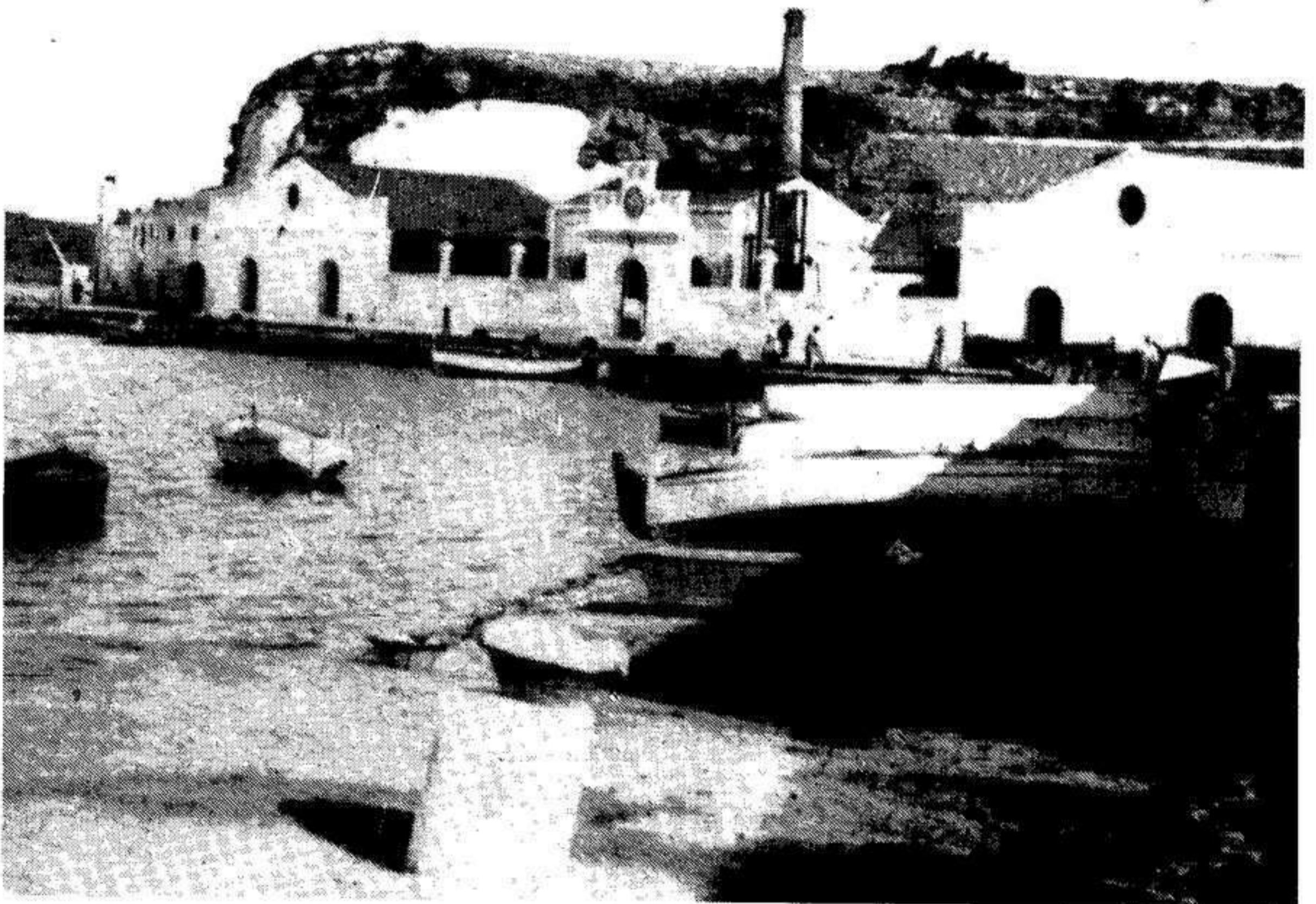
General de Alumbrados S.A. aconseguí d'instal·lar una fàbrica de gas de carbó per a alimentar tota una xarxa de llum a gas, indústria que s'inicià amb un capital de 300.000 ptes.

La fàbrica quedà situada al moll de Llevant.

La instal·lació, en aquest cas, no està constituïda per un edifici industrial propiament dit. La fàbrica de gas era, més aviat, un espai en el qual es distribuïen les diferents naus. La façana a la via pública s'aconsegueix amb la mateixa tanca d'aquest espai; la presència de les dues naus simètriques, que limiten el tancament, ordenen la façana, li donen volum i serveixen per donar èmfasi a l'accés central com a element representatiu.

L'1 de juliol de 1931 Manuel Hernández Escrivá, com a vocal-inspector de la *Sociedad General de Alumbrado*, sol·licità permís per aixecar la paret de tancament, i quedà així com la recordem dels darrers anys. La centralitat de l'accés es perdé, en part, en quedar englobat en la mateixa tanca.

Després de suportar una lluita comercial amb les centrals elèctriques durant la primera part del segle XX, la fàbrica de gas va tancar les seves portes l'any 1967.

4. Façana de la Fàbrica de Gas.

La Minerva

Les farineres poden ser un bon exemple, a Maó, per representar el pas intermedi entre producció artesanal i producció industrial.

Els molins de vent requereixen unes condicions atmosfèriques favorables per poder funcionar; l'home, doncs, no controla tota la cadena de producció. Al llarg del segle XIX s'anirà superant aquesta dificultat amb la introducció d'un altre tipus d'energia —no eòlica— per fer voltar les aspes dels molins, els molins de foc.

L'any 1859 es construeix al moll de Ponent el primer d'aquests molins, i el 1882 comença a funcionar al moll de Llevant el segon molí de foc. Centram l'estudi d'aquest capítol en l'espai que ocupà aquest edifici, ja que serà aquí on acabarà funcionant la farinera *La Minerva*.

Aquest molí fou construït per T.J. Ladico al port —ja no necessitava el vent i, en conseqüència, no feia falta situar-lo a la part alta. Sofrí un important contratemps quan la nit del 10 d'octubre de 1883 es produí un incendi que arrasà la farinera i la serradora que hi havia instal·lada al costat. Prest s'inicien les obres per tornar a posar en funcionament la farinera, amb el vapor com a font d'energia.

A la darrera dècada del segle se'n féu càrrec Francisco Bosch Ponsetí, que modernitzà tota la maquinària donant el pas definitiu cap a una total industrialització. Apareix, de fet, la primera farinera industrial de Maó, amb el nom de *La Minerva*.

La innovació d'aquest industrial fariner està constituïda per l'ús del sistema de moldre anomenat «austro-hongarès». Lucas Carreras ens fa una descripció molt detallada d'aquest sistema: «funcionan automáticamente en todos sus detalles y cuentan con los aparatos más sofisticados —completo tren de limpiar el trigo, colección de cilindros estriados y lisos, Plansichters para el cernido, sasores, tornos centrífugos, etc.».

Menorca tan sols produïa el blat necessari per mantenir el funcionament d'una farinera com *La Minerva* durant set mesos, ja que aquesta farinera tenia capacitat per moldre 8.000 kg de blat en 24 hores, i la resta de l'any es continuava la feina important blat de la península, principalment de Barcelona.

La Minerva continuà funcionant amb total rendiment fins a l'any 1958, any de la mort del seu fundador. Després la van vendre als propietaris de l'altra farinera que funcionava a Maó: *La Moderna*. Poc temps després, la farinera del port tancava definitivament les seves portes. *La Minerva* aconseguí superar la crisi de proveïment de blat que suposà la Guerra Civil. Però la seva clausura està lligada, en part, a les dificultats de proveïment de blat provocades per la segona Guerra Mundial i per la intervenció de l'Estat en el període autàrquic del règim franquista.

L'edifici de la Minerva ocupa un espai dividit en tres naus darrera una única façana. Al principi, aquesta façana no diferia de la resta de façanes dels magatzems del port, realment només eren uns magatzems del port on funcio-

nava una farinera. Fou cap a l'any 1930, quan es reformà l'edifici, que aparegué la façana amb el perfil actual tan característic —amb l'element central en forma de torreta amb el nom de la fàbrica—: era la façana «representativa» de la producció interior.

3. EDIFICIS DEL SEGLE XIX REUTILITZATS COM A INDÚSTRIES AL SEGLE XX

La segona meitat del segle XIX a Maó es correspon amb una ciutat ja consolidada fora de les murades. El procés d'industrialització iniciat torna a donar vida a la ciutat i al seu port.

Tenim en aquests moments l'aparició d'una sèrie d'edificis característics d'una època d'obertura i canvi. Apareixen lògies, capelles protestants, entitats culturals, casinos, etc.; molts d'ells importants per la seva dimensió.

Ens fixarem en el corrent maçònic, no tant per la seva aportació a aquest moviment d'obertura com perquè els seus edificis, una vegada en desús, van ser aprofitats per la ubicació industrial als inicis del segle XX: l'escola evangèlica del carrer de Sant Lluís Gonçaga i les lògies maçòniques del carrer de Gràcia i del carrer de la Infanta (o Juan Mir i Mir); situats tots ells a la zona limitada pel camí de Gràcia i el camí de sortida cap as Castell.

Escola Evangèlica del carrer de Sant Lluís Gonçaga

La participació de la maçoneria en el desenvolupament econòmic de la ciutat de Maó va ser fonamental. Aquest nou grup, a partir de les seves activitats econòmiques, aconseguí els excedents necessaris per a construir els locals, prou amples, per continuar la seva tasca de recerca d'acòlits.

Dels edificis reutilitzats com indústria posteriorment, el primer a aparèixer cronològicament va ser l'Escola Evangèlica al carrer de Sant Lluís Gonçaga 4 i 6, inaugurada pel Sr. Francisco Tudurí de la Torre, personatge destacat d'aquest corrent heterodox a Maó. Aquest edifici es va constituir en centre de difusió del protestantisme; fins i tot els estaments eclesiàstics es van veure obligats a construir a la mateixa zona l'església de Sta. Eulàlia, consagrada l'any 1881, per contrarestar la seva influència.

L'estructura de l'edifici correspon a les funcions d'església: una nau longitudinal en doble espai i un campanar. La façana segueix l'alineació del carrer i manté la seva tipologia. Sembla, més aviat, una façana afegida a una «església». Es curiós comprovar l'existència encara de vestigis de l'ús eclesiàstic de la nau: les finestres ogivals de la façana al pati, possibles restes d'un retaule... El Sr. Francisco Tudurí va sol·licitar permís per a la reconstrucció del frontis l'any 1874, moment en què aparegué l'estructura de façana actual. Aquest edifici, una vegada en desús, deixa un important espai buit que podrà ser després reutilitzat com a fàbrica.

La reutilització com a edifici industrial, amb una producció significativa, es va produir l'any 1919. L'11 d'abril de 1919 es va constituir la societat anònima *La Anónima del Calzado*, dedicada a la fabricació i venda de calçat i d'articles relacionats amb aquesta indústria, amb seu en aquest edifici. Aquesta fàbrica va ser una de les més importants en el ram de la fabricació del calçat a Maó al primer terç del segle.

Aquesta societat incrementa el seu capital amb l'entrada de nous socis l'any 1928, en què modificà el nom i passà a ser *Calzados S.A.*, sense canviar la seva adreça. La reutilització industrial de l'edifici no va modificar la seva estructura general.

Aquest edifici mantingué la seva tradició de reutilització industrial i, quan la indústria sabatera va decaure amb la crisi del 30 i la posterior Guerra Civil, el 1940 el tornà a reutilitzar Juan Ernesto Félix Bas, que comprà l'immoble dins Maó per traslladar-hi la fàbrica de calçat de goma i soles vulcanitzades que tenia instal·lada a Castell. Posteriorment, a partir dels anys 50, es dedicà progressivament a la fabricació de bijuteria, fonamentalment per a l'exportació als països d'Amèrica del Sud i al Nord d'Àfrica (Algèria). En aquest moment es dona l'apogeu de la bijuteria polaritzada a la ciutat de Maó.

Lògia al carrer de Gràcia

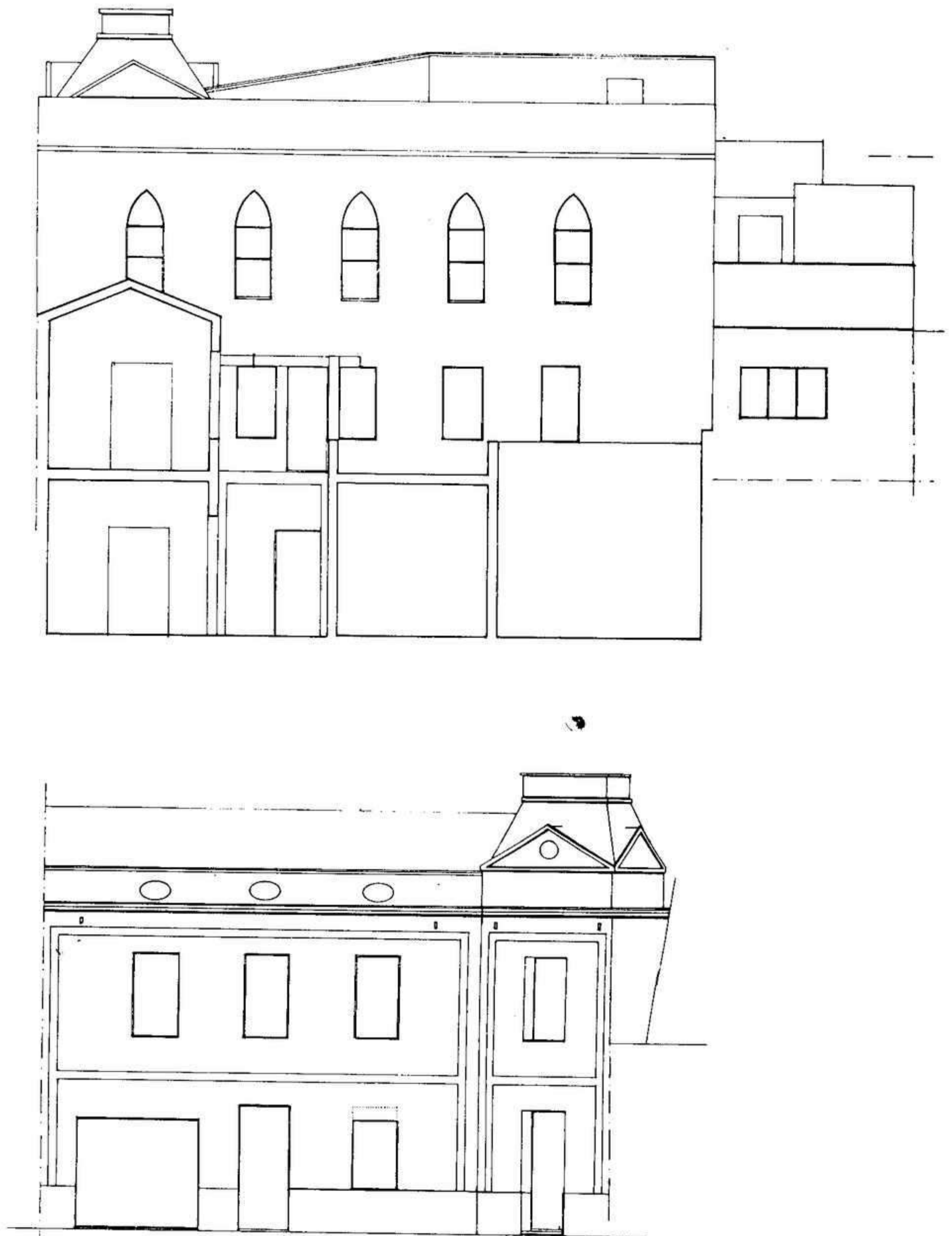
L'any 1885 hi havia dues lògies maçòniques a Maó, una al carrer de la Infanta i l'altra al carrer de Gràcia. Aquesta darrera, de volumetria més ampla, serà la que tindrà una reutilització industrial més important.

A començament de segle l'energia elèctrica s'imposava com a sistema d'il·luminació pública; i, a partir de 1908, amb la introducció dels motors elèctrics que dugué a terme F.F. Andreu, en quedava establerta la superioritat damunt les caduques conduccions de gas.

Açò motivà que proliferassin les centrals elèctriques a tota l'illa, des de la que Guillermo Coda instal·là a Castell fins la que l'any 1912 es creà a Ciutadella: *La Eléctrica Ciudadelana*.

Maó continuava rebent l'energia elèctrica que l'«Elèctrica vella» enviava des del port. Preveient un augment de consum a la ciutat de Maó, un grup empresarial de Sabadell, l'any 1911, comença les gestions per instal·lar-hi una nova central elèctrica. Aquesta nova central es pretenia instal·lar dins la ciutat de Maó i l'edifici triat va ser un d'aquests grans espais dinovescs en mans dels maçons, la lògia del carrer de Gràcia. Es va arribar a un acord amb la veïna *Sínia Nova* per al subministrament de l'aigua necessària per a la refrigeració de la central.

La societat en comandita *La Energía Eléctrica Balear* va comprar el local i va obtenir la concessió administrativa per a la construcció de la central elèctrica el 16 de novembre de 1911. Els resultats no foren els esperats i, des del primer moment, s'inicià una lluita entre les dues centrals elèctriques de Maó per fer-se amb un major volum de clientela.

5. Església Evangèlica al carrer Sant Lluís Gonçaga. Plànols de l'estat actual de la façana del pati i façana del carrer.

La lluita entre les dues centrals finalitzà amb el triomf de F.F. Andreu, malgrat que *La Energía Eléctrica Balear* introduí com a innovació tècnica el transport de l'electricitat amb alta tensió. La competència va arribar a ser tan forta que l'any 1919 les dues elèctriques, actuant com a director gerent de la nova F. Morales y Fernández, arribaren a un acord per establir unes tarifes conjuntes que frenassin les davallades de preu que ambdues companyies duien a terme per aconseguir clientela. Així i tot, *La Energía Eléctrica* no va poder superar les dificultats i el 24 de juliol de 1922 es feien càrrec de la societat els socis menorquins: Srs. Morales, Martí, Riera i Orfila. Finalment, l'1 de febrer de 1926 les instal·lacions es van llogar a *La Eléctrica Mahonesa*. El Sr. F.F. Andreu aconseguí de nou fer-se amb el monopoli del subministrament de l'energia elèctrica a Maó.

L'edifici situat al final del carrer de Gràcia no és més que una gran nau amb unes façanes més o manco importants, on el tipus i la dimensió de les obertures fan destacar l'edifici. L'edifici era fàcilment reconvertible a l'ús industrial, com ara ho és per a l'ús teatral. És la dimensió de l'espai interior la que en possibilita la reutilització.

Lògia maçònica del carrer de la Infanta

A la segona lògia maçònica, de menors dimensions i situada al carrer de la Infanta, hi havia una indústria secundària que tal vegada quedaria fora d'aquest article si no fos per la seva radicació.

Al número 186 del carrer de la Infanta, José Barber Mus instal·là la seva fàbrica de begudes carbòniques: *Sifones la Estrella*.

La producció de begudes gasoses a Maó la tenim documentada a partir de l'any 1904, amb una sol·licitud de *Barber Hermanos* per instal·lar un motor de gas dedicat a la fabricació de begudes gasoses al carrer de la Reina 31, possiblement, en aquest cas, relacionada amb alguna de les sínies que hi ha a l'espai conegut com *sa Sínia des Cuc*.

Els individus interessats per aquest tipus d'indústria anaren augmentant. Segons dades de la Cambra de Comerç, l'any 1929, es dediquen a aquest tipus de producció José Barber Mus, Francisco Sintés Vidal i Juan Costabella Mir. L'any 32 ja eren quatre, i l'any 33, cinc.

L'edifici, construït també de nova planta l'any 1886, és un edifici purament funcional, amb una nau de reunió que ocupa una façana de dos trasts. Es tracta d'un edifici senzill, d'una planta, sense cap element decoratiu destacable, com no siguin els ornaments de la façana, actualment eliminats, que relacionarien l'edifici amb el corrent maçònic.

4. ACTIVITAT INDUSTRIAL A MAÓ AL SEGLE XX

Hem apuntat, al capítol 1, que durant el segle XVIII es potencien els oficis que faran possible la resposta industrial a mitjan segle XIX —s'inicia a Me-

norca l'activitat manufacturera organitzada en gremis, i es multipliquen els tallers familiars artesans, a la vegada que es desenvolupa el comerç i el transport marítim. És aquesta activitat manufacturera tradicional, basada en el calçat i la plata, la que, evolucionada, donarà lloc a les dues activitats que potenciarien la industrialització de la ciutat de Maó al segle XX.

La ciutat de Maó va anar creixent durant el segle XVIII i, fins i tot, surt fora de les murades. L'eixamplament es va fer de manera radial, seguint els diferents camins de sortida que anaven enllaçant sínies, molins... L'entramat urbà n'absorbí la murada i tots aquests elements característics.

La prosperitat, abans indicada, al segle XVIII, el creixement demogràfic i la capitalitat fan que es comencin a plantejar ampliacions importants de la ciutat. Així, al segle XIX, Maó es consolida ja fora murades, apareixen les barriades de les tanques del Carme, el Cap de Creus i Dalt Vilanova, omplint espais entre camins i quedant ja com un tot compacte.

És precisament en aquests nous eixamplaments fora murades, i recolzats en el camins de sortida cap a Castell, cap a Ciutadella i cap a Gràcia, on trobarem al segle XX la major part de les fàbriques i els tallers que es van crear a dalt Maó.

Els petits tallers se situen a les plantes baixes d'edificis existents o en edificis de trast de característiques i dimensions similars, sense trencar-ne la trama. Els tallers més importants els trobam aprofitant edificis «especials», que han quedat en desús, construïts al segle XIX, també situats dins aquests nous eixamples, o bé en edificis a l'efecte, ocupant grans espais buits que encara no s'havien construït. Molt sovint, aquestes indústries estan relacionades amb espais ocupats antigament per sínies, molins, eres, etc. que han anat quedant dins la ciutat i han cedit el seu lloc per a la utilització industrial. Aquests tallers més importants són els que destaquen dins la trama urbana, a vegades per tractar-se d'edificis d'un cert interès arquitectònic, a vegades només per la seva dimensió com a espai dins la ciutat.

Els tallers que es van crear a Maó densificaren i potenciaren la vida urbana de la ciutat i li donaren el ritme necessari per a evolucions posteriors.

Ja després de la Guerra Civil, les activitats industrials han necessitat més espai i en començar a resultar incompatibles amb la ciutat s'han desplaçat cap als afores, on es localitzen al polígon industrial inaugurat oficialment l'any 1971.

Calçat

Després de la crisi que es produí el 1820 i com a resultat de l'emigració, apareixen figures com Pere Cortès i Cabrisés i Caimaris que, en tornar d'Amèrica, incorporen elements innovadors a la indústria tradicional menorquina de fabricació de calçat, amb la qual cosa comença una etapa de prosperitat.

Ja hem dit que l'auge industrial més important, amb l'establiment dels models típics d'indústria capitalista, es produeix al port, a finals del segle XVIII.

De totes maneres, a la ciutat es manté la indústria de fabricació de calçat tradicional que ha evolucionat des dels tallers artesans anteriors i ha obtingut un gran progrés amb l'exportació de gran quantitat de producció cap a les Antilles, durant els anys 1870-90.

Així, a començament del segle XX, podem trobar a la ciutat de Maó una sèrie de «fàbriques» de calçat que treballen de valent. Es tracta d'indústries de menor dimensió i, en general, no organitzades a gran escala, sense diferenciar-se gaire del treball artesanal.

Aquesta indústria més tradicional és afectada també per la fallida de 1911 que fa desaparèixer les dues indústries més importants del port, però aconsegueix mantenir-se en no interrompre totalment les exportacions a Cuba. S'entra en una etapa de reivindicació per part de la Cambra de Comerç (fundada l'any 1906) d'un tractat comercial amb Cuba per poder millorar les condicions per competir amb Nord-Amèrica. Aquest tractat no es va arribar a signar mai.

Després de la guerra europea es va millorar la situació de la indústria sabatera. El Decret Cañal, del 16 d'agost de 1919, que gravarà les exportacions de pell i calçat, va representar un impacte negatiu molt important. A partir de la segona meitat dels anys 20 es millorà la situació de la indústria del calçat amb la revalorització del calçat de dona, quan el mercat de Cuba s'havia perdut ja definitivament.

Segons la memòria de la Cambra de Comerç de l'any 1927: «un ligero mejoramiento en la industria del calzado debemos anotar al finalizar el año 1927, para adquirir mayor empuje en lo que va de 1928. Nuestros industriales ante el imperativo precepto de avanzar o morir, dejaron moldes antiguos y entraron plenamente en el movimiento artístico que implantaron las modernas corrientes en el indumentario femenino. Por consecuencia de ello hay que reconocer que la industria del calzado menorquín tome nuevos derroteros, nacidos de la realidad de las circunstancias».

La fabricació supera la crisi provocada pel crac mundial de 1929. Aquesta crisi de 1930 i la Guerra Civil posterior va suposar la pràctica desaparició de la fabricació a Maó. Aquesta es manté fins a l'actualitat ja del tot polaritzada a Ciutadella.

Fàbrica de sabates de Damià Bagur al carrer del Comerç 18-20

És aquest un dels primers exemples de taller important de fabricació de calçat durant el segle XX que trobam a Maó.

A la part posterior de l'immoble situat al carrer del Comerç 18-20, donant al carreró de ses Bruixes, abans carrer de Sant Gabriel, hi ha encara una sèrie de naus amb tipologia industrial, d'una sola planta, amb coberta de teula a dues aigües; aquestes naus van esser, amb quasi total seguretat, les que albergaren la fàbrica de sabates de Damià Bagur.

És l'any 1880 quan trobam la primera notícia de la seva existència amb la sol·licitud de Damià Bagur per instal·lar-hi una màquina de vapor per a la fabricació de formes de calçat.

Damià Bagur va ser un dels participants en les activitats de la Cambra de Comerç que reivindicà mesures per millorar la situació del calçat des de l'any de la seva creació, 1906 (any en què es produí un important descens del comerç amb Cuba). Així, per exemple, el trobam a la reunió de fabricants de calçat, mantinguda a la Cambra de Comerç el 15 de desembre de 1912, per prendre un acord referent a l'alça dels preus dels materials per a la fabricació del calçat (en aquest cas, Damià Bagur actuava com a vocal de la Cambra).

La fàbrica, o taller, de Damià Bagur té importància no tant per l'edificació en si mateixa, sinó pels diferents fabricants que hi trobem instal·lats. Així, l'any 1918, un dels fabricants més importants de portamonedes de malla de plata a Maó, Agustín Marqués, com veurem després, està treballant a l'antiga fàbrica de sabates de Damià Bagur. Aquestes naus van tenir un ritme d'utilització molt elevat. Hem trobat dades de Vicente Rotger Lliñá, traslladant, l'any 1920, la seva fàbrica d'objectes de plata del carrer de Gràcia 132; l'any 1927 hi trobem instal·lada la fàbrica de teixits d'Ismael Fernández, i just un any després, el 1928, la fàbrica de teixits d'Eugenio Valery.

Bagur Aloy Hermanos

Segons dades de la Cambra de Comerç, l'any 1932, ja en plena crisi, els fabricants de sabates de Maó que comptaven amb obrers en plantilla, encara que es mantingués el sistema mixt amb treballadors a escarada, eren: Srs. Bagur Aloy, amb devers cent obrers; Juan Carreras Bagur, amb uns quaranta; i Antonio Cardona Olives, amb devers 20 o 30 (no s'inclouen en aquesta llista les fàbriques de calçat de goma, que ja funcionaven). Podem considerar que aquests havien estat alguns dels fabricants més importants.

Així tenim la fàbrica *Bagur Aloy Hermanos*, a Maó, durant el primer terç de segle. Estava situada al carrer de Sant Climent 12 (actualment camí de ses Vinyes). Si observam els plànols de la parcel·lació de l'època, ens fixem amb l'existència anterior d'un molí: aquest serà l'espai emprat per a instal·lar-hi la fàbrica.

La fàbrica, que actualment ja no existeix, estava constituïda per un edifici nau amb façana al carrer de Sant Climent i façana al camí de Ciutadella. Posteriorment va annexionar petits edificis que tenien façanes a l'escala del carrer de Montañès.

L'inici de les activitats el podem datar a principis de segle. La fàbrica va tenir un dels millors moments durant l'any 1914, aprofitant el canvi de mercat produït per la guerra europea. L'any 1917 (7-2-1917) la fàbrica sofrí un incendi, però poc després es va reprendre l'activitat. De totes maneres, encara que fos una de les més importants, no va superar realment la crisi de 1930 i va tancar les seves portes just abans de la Guerra Civil, l'any 1935.

Posteriorment, als anys 40, va reprendre l'activitat amb un nou propietari, G. Sintes, el qual la va tancar definitivament poc després.

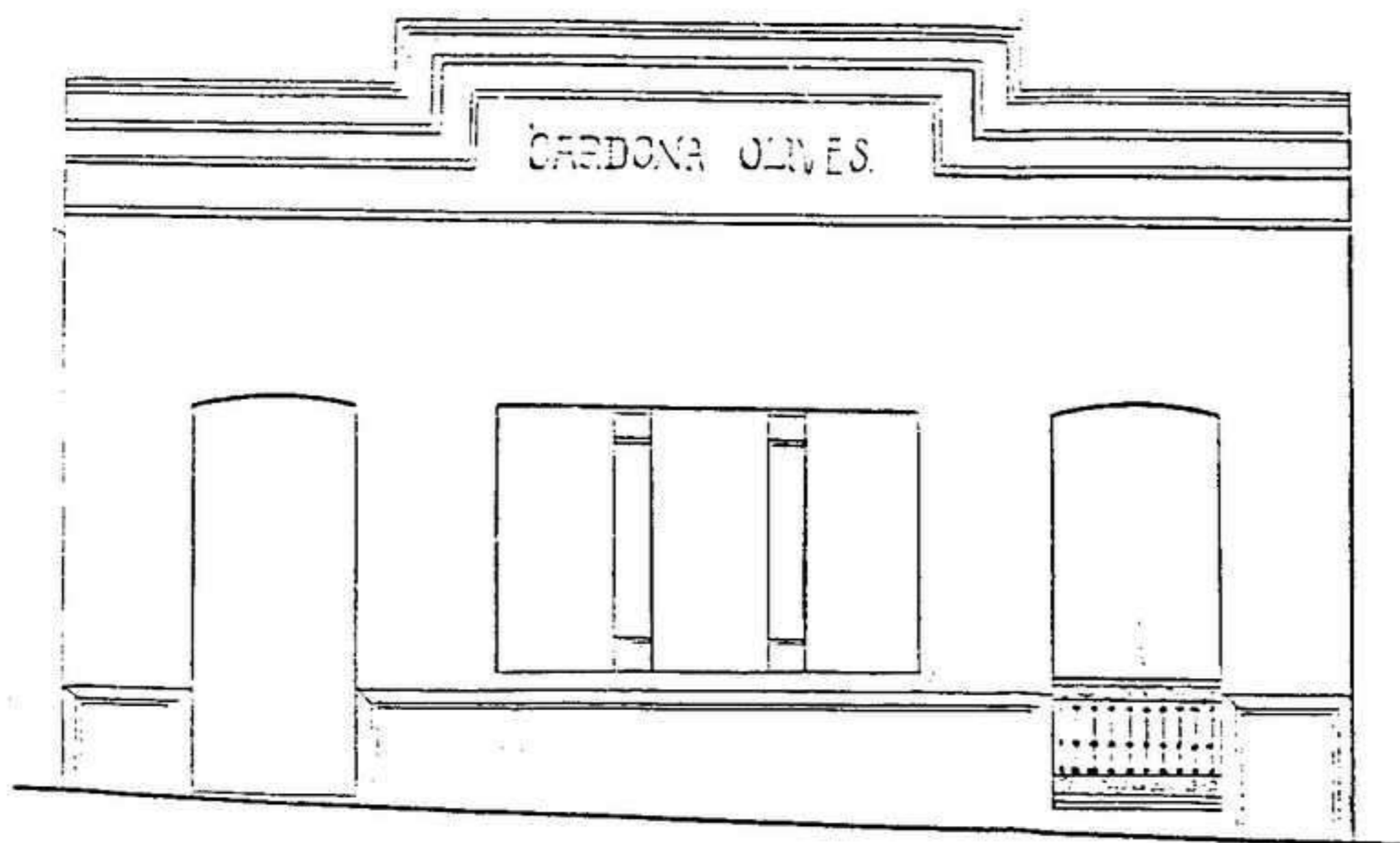
Fàbrica de calçat A. Cardona Olives

A. Cardona Olives, fabricant de sabates, apareix també a la relació de fabricants amb obrers en plantilla l'any 1932 (20 o 30 obrers). La fàbrica de sabates d'A. Cardona Olives la trobam situada al carrer Gràcia 48, 50, 52, 54 i 56.

El 4 d'octubre de 1920, Antonio Cardona Olives demanà permís per a la reconstrucció de l'edifici disposant una façana que indiqués la importància de la producció.

En plantejar el present estudi, A. Cardona Olives agafa importància en recordar que va ser el taller existent al solar on se situà la Sala Augusta. Resulta curiós observar com es va mantenir la façana del taller a l'hora de fer la façana del nou teatre després de la Guerra Civil. Aquest cas és un bon exemple de reutilització de l'espai industrial que s'havia creat a Maó.

*Proyecto de la fachada del Taller que solicita construir
el Sr. Cardona y Olives en la calle de Gracia numeros 50-52 y 54-56.*

Calle de Gracia nº 50-52, 54-56.

*El Arquitecto
J. Casanueva*

Fàbrica de calçat Gabriel i Antoni Coll Riudavets

L'any 1919 José Cachot Taltavull, soci de l'*Anónima*, sol·licita permís per dur a terme les obres de l'edifici situat al carrer Mariscal Foch 47 (ara carrer de la Reina) cantonada amb carrer Roig.

És un edifici de dues plantes amb una façana que queda integrada dins el ritme de façana del carrer. Es distingeix només per l'alçaria de les plantes baixes i per la dimensió dels forats. S'aconsegueix un espai interior diàfan mitjançant una línia central de pilars metàl·lics. (L'edifici ha estat recentment restaurat).

En aquest edifici trobem, poc abans de la Guerra Civil, la fàbrica de sabates de Gabriel Coll Riudavets, conegut popularment per la seva especialitat en calçat infantil, *Calzados Billy*. La producció d'aquesta fàbrica va continuar fins ben entrats els anys 40.

Juntament amb l'evolució de la indústria del calçat, i relacionada amb aquesta, tenim un conjunt d'indústries o petits tallers auxiliars que van anar apareixent a Maó i es van mantenir mentre hi hagué fabricants.

L'any 1913 hem localitzat Juan Díaz y Serra, al carrer de la Plana 3, amb el seu taller de màquines de rebaixar pell per al calçat. A la segona dècada del segle, com a fabricants de caixes de cartró, Fulgencio Juanico i *Vda. e Hijos de B. Sintes*; com a fabricants de talons de fusta, Jaime Palliser Lucena al carrer Cifuentes 16, *Jaime Seguí i Cía.* i *Argüelles hermanos*. L'any 1932, a Maó, hi ha cinc fàbriques de talons per a calçat i dues fàbriques de caixes de cartró. Es tracta, en tots els casos, de petits tallers.

Fàbrica J. Codina Villalonga

Ja hem comentat en les dades de l'evolució econòmica que el calçat de goma com a nova activitat sorgí, precisament, en un moment de crisi en la indústria menorquina. La fabricació de portamonedes de malla de plata es troba a punt de desaparèixer i la fabricació de calçat està en plena crisi.

L'any 1927, a la memòria de la Cambra de Comerç, s'indica que «el calçat amb sola de goma i la fabricació de talons, soles i espadenyes també amb sola de goma» adquireix un moviment ascendent important. Quasi bé tota la producció la trobem concentrada a la fàbrica Codina:

Any	PRODUCCIÓ		
	1927	1928	1929
Quilograms	126.722	457.183	416.871

La fàbrica de J. Codina Villalonga es va fundar l'any 1921. Inicialment eren dos socis, el Sr. Codina i el Sr. Pons, que varen aportar un capital de 15.000 ptes. cadascun. L'any 1921 la fàbrica estava situada a dos locals de manera provisional: un al carrer de Sant Joan —on s'inicià la fabricació de soles i talons de goma— i l'altre a l'antiga fàbrica de portamonedes de J. Go-

mila Riudavets, on s'instal·là la maquinària necessària per a la fabricació d'espardenyes. L'any 1924 J. Codina comprà el local on es trobava situada la fàbrica de Guillermo Coda per a ampliar les seves instal·lacions. El nou local es correspon amb l'edifici projectat per l'arquitecte F. Femenías a instàncies de G. Coda, per a instal·lar-hi la fàbrica de portamonedes de malla de plata. Guillermo Coda era un dels més importants fabricants de bosses de malla de plata.

El 12 de desembre de 1917 Guillermo Coda sol·licità permís per reformar l'edifici conegut com *s'Era d'en Deume*, i el 13 de maig de 1918 modificà la sol·licitud, presentant plànols de l'edifici de nova planta; es tracta del quadrat situat a la part davantera de l'edifici amb façana al carrer de Sant Manuel, possiblement l'edifici industrial existent amb major interès dels que hem examinat al llarg del treball.

Existeix una diferència clara entre el tractament interior —planta quadrada, diàfana, amb dos pisos, construïda amb estructura vista de ferro laminat, clarament relacionada amb l'arquitectura industrial estructuralista— i una façana monumental, «feixuga», que representa el poder de la fàbrica, la seva importància. És la dicotomia entre espai de treball i una pell exterior, repetida a cada exemple que hem estudiat, però en aquest cas plantejada amb un projecte global que inclou també la volumetria i l'espai interior.

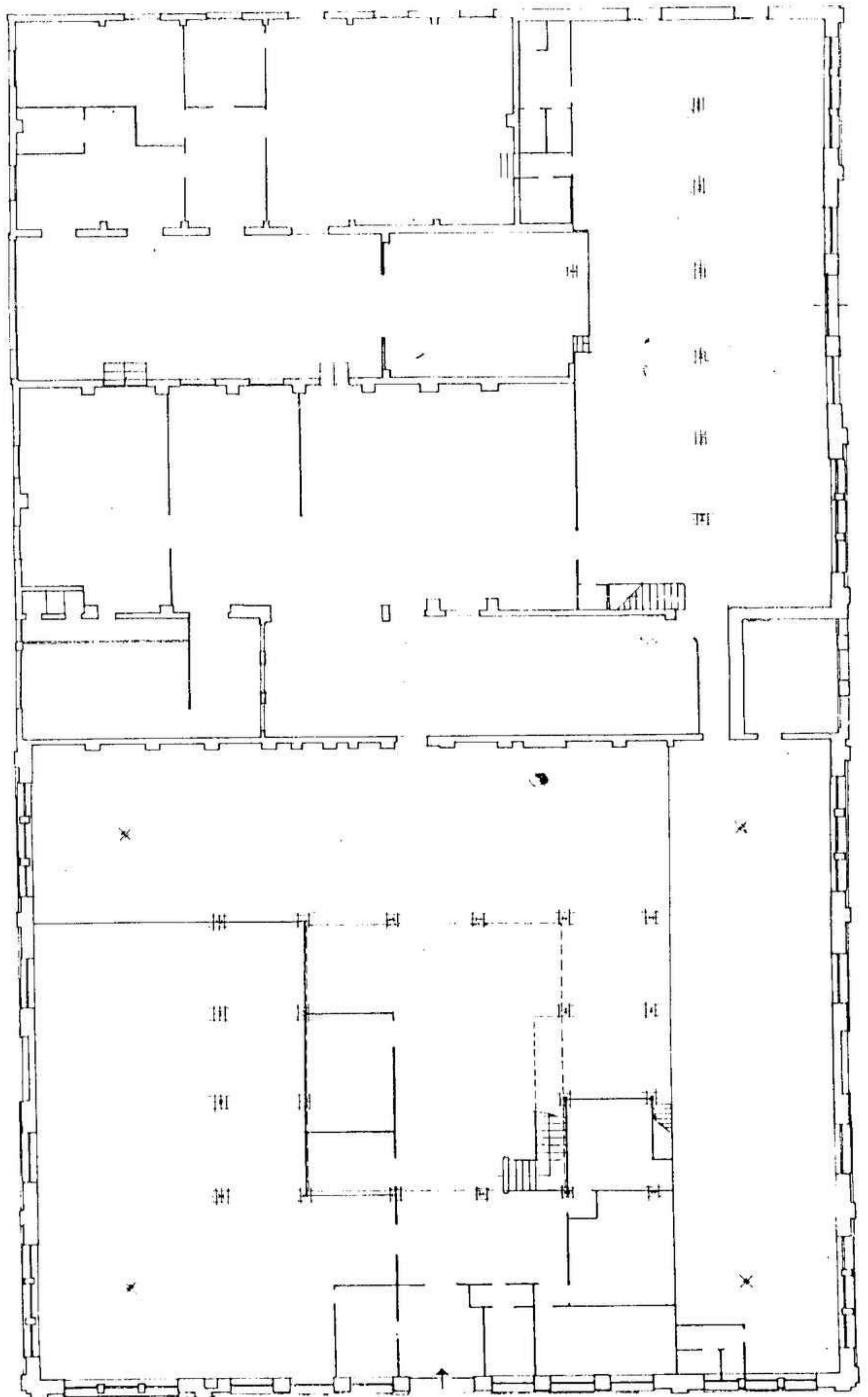
L'altra fàbrica de calçat de goma que funcionava a Maó, instal·lada a la part de darrera de la fàbrica Codina, la fàbrica del senyor Tomàs Pons Camps, es va incendiar el 21 de gener de 1934 i, com a conseqüència d'aquest fet, el Sr. Codina amplià les seves instal·lacions, agafant també l'espai posterior. Es tractava de les dues indústries de calçat de fama de Maó: l'any 1932, la fàbrica Codina tenia 200 obrers en plantilla, i la de Pons Camps, 60.

A més a més, tenim, a Castell, dues fàbriques més amb aquest mateix tipus de producció: una de J. Fèlix i l'altra d'Homs; ambdues sorgiren després de la fàbrica Codina.

Fabricació de bosses de malla de plata

Dins el procés de diversificació de l'economia produït com a reacció a l'impacte negatiu de la pèrdua de les colònies, tenim l'increment d'una activitat que havia començat a aparèixer, de manera molt artesanal, els anys 1845: la fabricació de bosses de malla de plata.

La diversa documentació consultada relaciona l'època de prosperitat del segle XVIII amb l'augment de la riquesa, amb l'origen de les indústries d'argenteria i orfebreria. Així, podem constatar un gran esplendor de l'argenteria a finals del segle XVIII, sobretot a Maó. El 1784, treballen 18 argenters a Maó, 1 a Ciutadella i 2 a Alaior, entre els quals destaca l'argenter Juan Hernández, nascut durant la primera meitat del segle XVIII.

Aquesta antiga tradició és la que donà lloc a la fabricació de portamonedes de malla de plata que, podem dir, es va mantenir com a indústria fins la seva transformació en indústria bijutera.

Es data aquest inici entre 1840-1845 i els primers tallers coneguts són els del Sr. Puigserver, al carrer del Portal de Mar 2, que ja no funciona a la 1a dècada del segle XX; el de Jaime Escudero, i el dels Srs. Tudurí, pare i fill, al carrer de Pi i Margall 14.

Es tracta de petits tallers integrats dins el nucli urbà, a cases de trasts existents, aprofitant les plantes baixes com a tallers i afegint més usos a l'edifici.

El taller dels Srs. Tudurí té una certa importància en iniciar l'exportació dels portamonedes a Algèria, que es va conservar posteriorment.

Aquesta indústria artesanal de fabricació de malla de plata augmentà a l'inici del segle XX. Es va passar d'una dotzena de fabricants i 400 operaris a començament de segle a una xifra de 40 fabricants i 3.000 operaris l'any 1911. (La majoria d'operaris d'aquestes fàbriques era mà d'obra femenina).

Els tallers més importants l'any 1918 eren, per ordre cronològic de creació, el de Juan Gomila Riudavets al carrer de Sant Manuel 2, 4, 6 i 8; el de Guillermo Coda al carrer de Sant Manuel 41 i 43, i el d'Agustín Marqués, situat a l'antiga fàbrica de sabates de Damià Bagur, al carrer del Comerç, com ja hem apuntat abans.

Els escrits de l'època indiquen l'existència de tallers de fabricació de mallas de plata a cada carrer de la ciutat.

A la memòria comercial de l'any 1926 de la Cambra de Comerç, en la seva anàlisi de l'estat actual dels negocis, especifica que «la moda con su casquivana inconsecuencia mató, fulminante, cuando estaba en plena producción la otra de las dos principales industrias, de monederos de plata. Los escasos fabricantes que se dedican a ella lo hacen a base de otros géneros de plata y su producción es precaria. (...) Al coral, marfil, hueso y celuloide labrados se relacionan indirectamente con tal industria, ya que a su elaboración se dedican algunos de los antiguos fabricantes de monederos».

La indústria de fabricació de bosses de malla de plata, a part de l'auge aparent amb el qual la trobem a l'inici del segle XX, era una indústria que no va deixar de ser artesanal i molt individualitzada, igual que la indústria de fabricació de calçat. Era una indústria basada en l'exportació, dependent d'una sèrie d'intermediaris estrangers, sobretot a les capitals europees. La Guerra Europea, per tant, va significar la paralització de les comandes. Al problema inicial de la reducció de comandes es va afegir, poc després, l'encariment i enrariment de la plata. La crisi produïda va suposar la cloenda d'aquesta in-

dústria durant els anys 1921-1925. L'any 1933, només queden 5 fabricants a Menorca, tots ells a Maó, una xifra molt diferent a l'anterior.

A partir de la desaparició total de la fabricació de bosses de malla de plata, es va evolucionar dins aquest ram de producció fins arribar a la bijuteria, nova activitat que s'ha mantingut fins l'actualitat.

Taller de fabricació de bosses de malla de plata de Juan Gomila Riudavets al carrer de Sant Manuel 2, 4, 6 i 8

El fabricant Juan Gomila Riudavets, un dels més importants de la ciutat de Maó a la 1a dècada del s. XX, es va establir l'any 1896.

Es tractava d'una nau de planta baixa situada a la part posterior de l'habitatge situat a la cantonada del carrer de Santa Eulàlia amb el carrer de Sant Manuel.

El 30 d'agost de 1916 va sol·licitar permís per ampliar i reformar el taller, presentant el plànol de la nova façana. S'amplia el taller i es planteja una façana que li doni una certa representativitat atesa la importància que anava agafant. No es perd, però, el caire de taller, encara que situat ja en un edifici a l'efecte. El taller de Juan Gomila Riudavets aturà la seva activitat abans de quedar afectat per la crisi d'aquesta branca de producció.

De tota manera, l'edifici va ser reutilitzat. Així hi tenim instal·lat, l'any 1922, José Codina Villalonga, amb els inicis de la seva activitat de fabricació de calçat de goma. Comprovam, a més, que la nova indústria que sorgeix de fabricació de calçat de goma es va situant als edificis que queden obsolets amb la fallida de la fabricació de portamonedes.

Posteriorment, l'any 1933, trobem instal·lada al taller de J. Gomila la fàbrica de teixits d'Eugenio Valery, que ja hem situat, també, a la fàbrica de Damià Bagur al carrer del Comerç, i que igualment està relacionat amb la nova activitat que sorgeix del calçat de goma, en estar associat amb José Codina per a produir els teixits del calçat.

L'edifici va ser destruït durant la Guerra Civil.

5. INDÚSTRIES SECUNDÀRIES

A més a més de les indústries mencionades fins ara, importants pel volum econòmic de la seva producció, trobam a Maó una sèrie d'indústries menors que són generalment de caràcter familiar i artesanal, moltes d'elles amb una llarga tradició.

Algunes d'aquestes han sortit en capítols anteriors, com per exemple les petites indústries subsidiàries dedicades, sobretot, a la fabricació de veles i eixàrcies que aparegueren com a conseqüència de la proliferació de drassanes durant el s. XVIII i primer quart del XIX. Aquesta producció continuarà, encara que sigui de forma marginal, a finals del s. XIX i primeres dècades del XX. La figura més representativa d'aquest tipus d'indústria fou Mateo Ponsetí Sintes, al carrer de Gràcia 13.

Un altre tipus d'indústria artesanal que es manté al començament del s. XX és la fabricació de sabó. Podem esmentar dues persones dintre d'aquest ram: per un costat tenim Antonio Espasa i per l'altre l'enginyer alemany Erehns. Aquest, especialista en la fabricació de sabó, aparegué a Menorca en acabar la primera Guerra Mundial i aconseguí instal·lar una fàbrica al moll de Ponent gràcies a la participació econòmica del Sr. Moncada.

Les destil·leries són també significatives: l'any 1880 comença a funcionar la fàbrica dels Srs. Villalonga i Beltrán, destil·lant el «muy famoso anís higiènic estomacal». El Sr. Beltrán ven la seva producció a la botiga de begudes *La Vid* situada al carrer Nou 29, encara que els alambins són, quasi amb total seguretat, al moll de Ponent.

El mateix any que apareix la destil·leria abans esmentada (1880) ens trobam amb una altra indústria artesana de certa tradició: la fabricació de pasta de sopa. Registrada amb el nom de *Flor de Castilla*, Lorenzo Rotger instal·là la seva petita indústria al carrer del Rosari 4. Va produir durant bastants anys, perquè el 1936 figura encara a la llista de socis de la Cambra de Comerç.

La llista d'indústries secundàries podria continuar amb altres d'igualment significatives, tot i que amb una producció més marginal, com són la fàbrica de rajoles hidràuliques del Sr. Adrover o la indústria de galvanoplàstica de Juan Arangou Estebe.

Però aquella que té més importància és, sens dubte, *La Moderna*, farinera situada al carrer de Santa Anna. Fou fundada per Juan Pons Nin l'any 1904 fixant-se en la farinera que ja funcionava al port. Igual que *La Minerva*, aquesta nova farinera instal·larà la maquinària del sistema «austro-hongarès» de cilindres, si bé Lucas Carreras ens fa notar que *La Moderna* té, l'any 1911, menys capacitat: només podia moldre 4.000 kg de blat en 24 hores.

Es tracta d'un edifici amb una façana simètrica: el cos principal central, que és el que li dona la representativitat, i els dos cossos laterals. (Caldria dir que el cos lateral de la part dreta va ser construït posteriorment mitjançant un permís concedit a Rafael Pons Pons el 21 de juliol de 1933).

La façana del carrer de Santa Anna correspon a una primera crugia estreta de dues plantes. A la part posterior s'hi troben les naus. És la diferència entre edifici-façana-nau que ja hem anat comentant al llarg del present estudi.

Examinant la planta de l'immoble s'endevina la construcció en fases. L'estructura de la planta ja no compleix la condició de simetria estricta de la façana: tenim encara, però, la nau central més ampla com a predominant. La façana té una composició central molt senzilla i només les motlures, pilastres i cornises són els elements «historiats» que li donen el caire característic d'edifici «important» i «representatiu». Cal destacar l'agafada (en castellà «entrega») lateral al carrer de Sant Sebastià amb l'edifici contigu mitjançant la terrassa.

La farinera va funcionar fins als anys seixanta.

6. NOVES ACTIVITATS

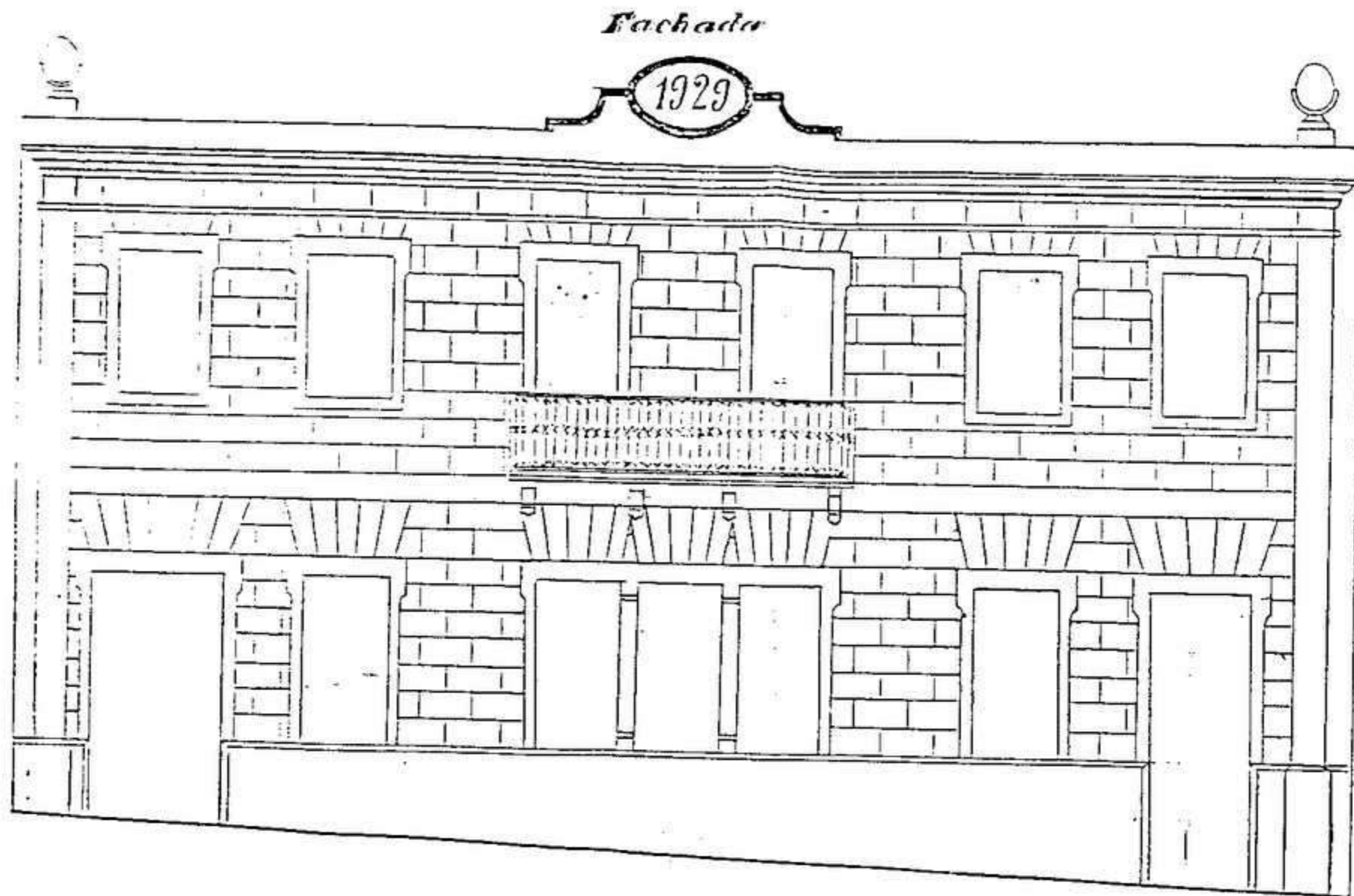
Durant la tercera dècada del segle, comencen a aparèixer, a Maó, uns nous tipus de produccions que aconseguiran un desenvolupament important: la indústria del metall i la d'elaboració agro-pecuària.

La indústria bijutera apareix com a cloenda d'un tipus de producció de llarga tradició a Maó, com són els tallers d'orfebres i platers que es varen especialitzar progressivament en la fabricació de bosses de malla de plata i or. La utilització d'aquests metalls encareix el producte en excés fins que arriben a ser objectes de luxe i pràcticament inviàbles després de la crisi dels anys 20, amb la qual cosa s'inicia la seva transformació mitjançant l'ús de metalls no nobles.

Una de les figures pioneres en el desenvolupament de la bijuteria a Maó fou José Félix Orfila. Aquest industrial inicià la seva tasca en un petit taller. L'any 1930 inaugurà la fàbrica de bijuteria, situada al carrer del Duc de Crillon, gràcies a l'èxit de la patent del «sistema toledín»: aquest sistema consisteix en un pseudo-damasquinatge que és imitació de l'artesanía de Toledo. L'èxit d'aquest article fou gran a tota la Península.

Aquest tipus de producció suposà, a més a més, un canvi qualitatiu en la visió de la bijuteria perquè els objectes fabricats ja no són exclusivament d'ús personal i passen a ser objectes de regal.

Pel que fa a l'espai arquitectònic, l'edifici de la Fàbrica Félix té unes característiques diferents als edificis industrials que hem comentat: la fàbrica se situa a la planta baixa-taller d'un edifici amb habitatge superior. No es destaca una façana representativa i important. Es tracta, en canvi, d'un edifici ben compost, amb un plantejament senzill que s'integra dins la trama urbana, sense mimetismes. Només presenta alguns elements ornamentals al coronament de la façana i, així mateix, molt senzills.

8. Projecte de casa-taller al carrer Duc de Crillon, presentat per Pedro Carreras Cardona el 30.10.1929. Fàbrica Fèlix.

L'any 1936, amb l'esclat de la Guerra Civil, aquesta fàbrica es tancà. No va tenir temps de transformar-se en una gran producció.

La segona de les indústries que cal esmentar en aquest capítol és *La sumadora comercial S.L.*, situada al carrer de Santa Eulàlia.

Podem datar la creació d'aquesta fàbrica a l'any 1934, amb la participació de dos socis: el Sr. Carlos Ruiz —acabat d'arribar dels EEUU, amb els coneixements teòrics necessaris per posar-la en marxa— i el Sr. Rivero, que posà el capital. Es convertí en la primera indústria menorquina de precisió.

La seva producció se centrava en la fabricació de màquines de calcular. Els clients habituals d'aquesta fàbrica eren a Catalunya, però el punt àlgid d'aquesta indústria arribà cap a l'any 1960, any en el qual rebé una important comanda de Brasil que els va obligar a produir les 24 hores del dia.

Tan important com la seva producció fou l'alta preparació tècnica dels seus mecànics, fins al punt que la fàbrica es convertí en una mena d'escola per als mecànics d'altres indústries, especialment la bijutera.

La seva producció no es reduí tan sols a la fabricació de calculadores. La seva capacitat de precisió va fer que els bijuters li encarregassin la fabricació de les matrius i els motlles de les seves peces.

Aquesta fàbrica tancà les seves portes l'any 1978.

Dels anys trenta és també la indústria del formatge, com a resultat del millorament de la situació agrícola provocada per un augment de la producció ramadera. A partir d'aquests anys, l'exportació de formatge començarà a tenir una certa importància. Encara que sortim de l'època que abasta el present estudi, també cal esmentar una indústria d'aquest ram que es manté en l'actualitat: *La Industrial Quesera Menorquina*. És, sens dubte, la indústria més forta dins aquest sector. Fou creada l'any 1944 pel Sr. Montañès, que posava el formatge, el Sr. Orfila i Pons i el Sr. Mir, que posà la tècnica de la fosa.

CONCLUSIONS

Després d'analitzar l'evolució industrial a Maó des de la segona meitat del segle XIX fins poc abans de la Guerra Civil, queda patent que la dinàmica de reutilització dels edificis industrials ha estat constant. Tenim dades de nombrosos trasllats de fàbriques i tallers que donen vida a altres en desús. Les noves activitats que sorgeixen van substituint les indústries ja desfasades. És aquest plantejament de la possibilitat de reutilització el que s'emmarca com a suggeriment del treball.

A Maó, dintre de l'arqueologia industrial, podem distingir:

- a. Edificis industrials.
- b. Edificis no industrials emprats per la indústria.
- c. Edificis petits integrats dins la trama urbana.

Una vegada traslladada l'activitat industrial al polígon, els edificis inclosos en els grups primer i segon, edificis grans, a vegades interessants arquitectònicament o perquè pertanyen a la memòria històrica de la ciutat o només pel fet de ser contenidors d'un espai buit, queden sense raó de ser dins la trama estreta i densificada del nucli urbà de Maó.

El procés de reutilització com a via de sortida d'aquest edifici-espai ja s'ha duit a terme en alguns casos —així tenim l'exemple de *La Eléctrica Mahonesa* i la farinera del carrer de Santa Anna, la lògia maçònica del carrer de Gràcia (actualment amb un projecte de teatre en construcció), tot remarcant la coincidència amb l'altre teatre del carrer de Gràcia, la Sala Augusta, que aprofità també un espai industrial.

Els altres espais «industrials» que encara resten a la ciutat podrien ser recuperats, per exemple, dins el sistema d'equipaments com és el cas de la fàbrica de farines *La Minerva*, l'escola evangèlica de Sant Lluís Gonçaga, o el cas més representatiu de la fàbrica Codina, aquesta ja qualificada com a equipament cívic pel planejament actual.

BIBLIOGRAFIA I DOCUMENTACIÓ

- Archeologia Industriale. Monumenti del lavoro pra XVIII e XX secolo.* Touring club italiano. Bergamo, 1983.
- CARRERAS, Lucas. «Menorca en la 1a década del s. XX. Industria y Comercio». *Revista de Menorca*. Maó, 1911.
- CLARET, José. «El futuro de Mahón. El ensanche y reforma interior de la ciudad». *Revista de Menorca*. Maó, 1945.
- «El puerto de Mahón» *La Marina. Revista científica, militar, administrativa, histórica, literaria, política y de comercio*. Madrid, 1856.
- Enciclopèdia de Menorca. Tom XII. Economía.* Obra Cultural de Menorca. Maó, 1979.
- HERNÁNDEZ SANZ, Francisco. *Compendio de geografía e historia de Menorca*. Ateneu de Maó, 1908.
- QUINTANA, Josep M. *Menorca s. XX* Moll. Palma de Mallorca, 1976.
- RIUDAVETS TUDURÍ, Pedro. *Lo que va de ayer a hoy. Estudio sobre la importancia que alcanzó la marina mercante de Mahón al principio del presente siglo y causas de su decadencia*. Fàbregues. Maó, 1889.

DOCUMENTACIÓ

- Arxiu de la Biblioteca Pública de Maó.
 Universidad. Policia Urbana. Lligalls 885 a 894
 Otros archivos. núm. 9.
- Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Menorca.
 Boletines y memorias 1916-1936.
 Documents arxiu 1921-1936.
- Arxiu Municipal de Maó.
 Fomento. Obras Públicas.
 Obras municipales.
 Policia urbana. Licencias.
- Catàleg de protecció del patrimoni arquitectònic.

LA INTEGRACIÓ LABORAL DEL DISMINUÏT PSÍQUIC A MENORCA

JULI MASCARÓ I PONS (*)

El present estudi és un resum del realitzat com a treball d'investigació per a l'obtenció del Diploma de Màster en Direcció d'Empreses Cooperatives, de l'Institut d'Economia Pública i Cooperativa de la Universitat de Barcelona. Cal fer notar que, atès que es va presentar el setembre de 1990, algunes dades han canviat en el transcurs d'aquests dos anys, però no creim que quedin desvirtuats els raonaments i molt manco les propostes d'actuació.

1. INTRODUCCIÓ

Aquests darrers anys la societat anomenada desenvolupada, mitjançant el que es coneix com l'Estat del Benestar, ha començat a preocupar-se pels col·lectius marginats. El nostre país, amb una mica més de retard, també ha començat a preocupar-se dels problemes d'aquests grups que, d'una manera o altra, pateixen una manca d'atenció i entre els quals tenen un paper destacat el de les persones amb disminució.

La integració del disminuït presenta una problemàtica complexa que ha portat les institucions implicades a una actuació basada en l'assistència, i molt especialment en una actuació assistencial al menor, deixant la majoria de vegades sense resoldre, o amb menys atenció, el problema del disminuït adult. Aquesta manca d'atenció pel disminuït adult està a la base de les insuficiències existents en l'àrea de la integració laboral.

Som conscients de les greus dificultats que té la integració laboral del disminuït en una situació de crisi o desequilibris del sistema productiu i en una

---

(*) Graduat social.

societat amb un alt índex d'aturats, on la selecció pròpia en el mercat lliure de treball impedeix que el disminuït pugui accedir normalment a un lloc de treball. És per açò que és imprescindible una actuació des dels poders públics que faciliti la integració laboral, tal vegada no tan completa com seria desitjable, però sí prou necessària en una societat que pretén de fer una integració tan completa com sigui possible d'un col·lectiu que, per ell mateix, en el món competitiu del treball, no ho podrà fer mai. Es tracta, en definitiva, de posar en marxa dispositius que generin una discriminació positiva d'aquest col·lectiu front a una concepció estrictament competitiva.

Els diversos organismes i institucions que estan implicats de manera incompleta en l'atenció al disminuït són: l'Administració de l'Estat en el *Ministerio de Asuntos Sociales*, a través d'INSERSO, la Conselleria de Sanitat i Seguretat Social de la Comunitat Autònoma, la Conselleria de Sanitat i Acció Social del Consell Insular, i, finalment, els ajuntaments amb les delegacions de Serveis Socials.

Quant a les entitats privades, a Menorca hi ha diverses associacions i entitats sense afany de lucre que, d'una manera o altra, actuen en favor dels disminuïts.

La majoria d'aquestes associacions formaven part del Patronat de Disminuïts i Benestar Social de Menorca, dependent del Consell Insular, desaparegut des de la pujada al Govern del Partit Popular, i substituït per un nou òrgan consultiu.

Especialment, cal esmentar ASINPROS, que a Menorca ha tingut molt de pes. Des de la seva fundació, i amb un caràcter fonamentalment assistencial, ASINPROS (Asociación Insular de Protección de Subnormales, de Menorca) ha estat, de fet, l'única entitat que de manera directa i exclusiva ha treballat pels disminuïts psíquics.

El Pla Quadriennal de Serveis Socials que recentment ha aprovat el Parlament de les Illes Balears a partir de la proposta elaborada pel Govern Balear diu, pel que respecta a la integració laboral:

«IV Edat Adulta.- Aquesta és l'etapa de la vida del disminuït pitjor atesa a la nostra Comunitat. Si bé l'objectiu darrer és la integració plena del disminuït a la vida laboral normal, cal distingir tres tipus d'actuacions:

- 1) Centres especials d'ocupació.
- 2) Centres ocupacionals.
- 3) Habitatge i oci».

La Conselleria de Sanitat i Benestar Social del Consell Insular, a través del Patronat, es proposà, d'acord amb aquest Pla de la CAIB, la creació d'un **Centre Especial d'Ocupació (Centro Especial de Empleo)**, seguint la legislació d'aquests centres, i va encarregar a l'autor d'aquest treball la creació legal d'aquesta empresa. A hores d'ara i després del canvi del Govern del CIM, tot ha quedat aturat.

2. EL MARC LEGAL

Des de l'any 1982, la Llei d'integració social dels minusvàlids (LISMI) i més tard (l'any 1985) la creació dels centres especials d'ocupació i els centres ocupacionals permeten una actuació planificada i integral pel que fa a la integració laboral.

És a partir de les possibilitats actuals, tant de legislació com d'altre tipus, que es pretén actuar per fer un Pla d'integració laboral del disminuït psíquic amb una actuació puntual com pot ser la creació d'un Centre Especial d'Ocupació, que quedi emmarcat dins una actuació global d'integració laboral dels disminuïts a Menorca.

Amb la Llei 13/82 de 7 d'abril (LISMI), s'estableixen els principis d'integració social dels disminuïts. Aquesta llei defineix uns principis generals, els titulars dels drets, la prevenció de les disminucions, els diagnòstics i la valoració, el sistema de prestacions socials i econòmiques, la rehabilitació, la integració laboral, els serveis socials, altres aspectes d'atenció als disminuïts, i, finalment, la gestió i el finançament. D'aquesta llei importantíssima és d'especial atenció el títol VII de la integració laboral.

El Reial Decret de 4 de desembre de 1985 regula amb detall els centres especials d'ocupació, i en dóna el concepte, l'estructura i l'organització en el capítol I. La seva definició, d'acord amb el que diu en l'article primer és:

«... els centres especials d'ocupació són aquells que tenen com a objectiu principal realitzar un treball productiu, participant regularment en les operacions del mercat i tenint com a finalitat assegurar una ocupació remunerada i la prestació de serveis d'ajut personal i social que requereixin els seus treballadors disminuïts, a la vegada que ser un mitjà d'integració del major nombre de disminuïts...».

Amb aquest RD queden derogats els centres especials d'iniciació productiva de l'OM del 16 de març de 1983.

El RD de 4 de desembre de 1985 regula els centres ocupacionals i n'estableix les condicions mínimes, previstes en la LISMI. Defineix la seva naturalesa en l'article segon: «Els centres ocupacionals constitueixen un servei social per al desenvolupament personal dels disminuïts a fi d'aconseguir, dins les possibilitats de cada un, la superació dels obstacles que la disminució els suposa per a la integració social».

Malgrat la competència exclusiva que l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears estableix en matèria d'assistència social, i l'aprovació de la Llei 4/1987 d'acció social, no existeix encara un programa d'integració laboral del disminuït. Únicament, dins el Pla Quadriennal que hem esmentat anteriorment, es preveu l'ajut al finançament d'un Centre Especial d'Ocupació a Menorca.

Així mateix, en la tramitació i el debat del Pla Quadriennal s'ha posat de manifest la voluntat de desenvolupar programes de suport a la integració labo-

ral del minusvàlid i ja hi ha propostes específiques per part del Consell Insular de Mallorca en aquesta matèria.

3. POSSIBILITATS D'ACTUACIÓ

A la vista de la legislació en la qual ens podem basar per a la integració laboral, es dedueixen bàsicament unes formes d'actuació:

A) Integració en el mercat lliure de treball.

- A l'Administració.
- Empreses privades.
- Autoocupació.

Aquesta integració seria la més adequada, i la que hauríem d'emprar prioritàriament, ja que és la normal.

B) La creació de centres especials d'ocupació, d'acord amb el RD 2273/85 de 4 de desembre de 1985.

Aquesta integració seria la del col·lectiu que, per la seva disminució, és difícil d'integrar en una empresa normal, però que és capaç de realitzar treballs durant una jornada normal.

C) La creació de centres ocupacionals, d'acord amb el RD 2274/85.

Aquests centres servien per als disminuïts que poden treballar algunes hores, però la disminució dels quals no els permet d'entrar en un centre especial d'ocupació.

Dins aquesta tasca normalitzadora, s'haurà de marcar la diferència entre els centres d'ocupació i els serveis assistencials, a la vegada que tampoc convé de reproduir les estructures no desitjades de l'empresa ordinària, intentant equilibrar les necessitats subjectives de les persones disminuïdes amb les exigències de la disciplina laboral i l'esforç personal.

D) Treball amb suport.

A partir de l'experiència del model «Supported employment» a Dublin per Christy Lynch, avalat per bastants anys d'experiència als Estats Units, es posa en funcionament dins el programa «Horizon» el programa Treball amb Suport a Mallorca.

3.1. Integració en el mercat lliure de treball

Si consideram la política d'ocupació de treballadors disminuïts des del punt de vista global, l'aplicació del principi de normalització en l'àmbit laboral ens porta, inevitablement, a considerar la primacia de la integració laboral en el medi ordinari de treball i, en conseqüència, col·loca l'ocupació en empreses protegides en una posició de subsidiarietat com l'últim recurs a què s'hauria d'acudir quan no sigui possible la incorporació del treballador disminuït en el mercat lliure de treball.

L'establiment de l'obligatorietat de reserva d'un determinat nombre de llocs de treball que han de ser ocupats per treballadors disminuïts és una de les mesures clàssiques de la política d'ocupació. Aquesta política de «quota» ha estat implantada en nombrosos països, variant el percentatge i les dimensions de les empreses obligades, segons els països.

D'acord amb els informes de la Comunitat Europea podem afirmar que a Espanya, amb caràcter general, la major part dels ocupadors no respecten l'obligació, com tampoc han estat satisfactoris els resultats sobre la integració de les persones disminuïdes en la Funció Pública, i ofereixen un deplorable exemple al sector privat. La redacció del text —«*los minusválidos serán admitidos en igualdad de condiciones con los demás aspirantes*»— és un bon exemple de manifestació igualitarista que ben segur impedeix l'accés al treball a molts milers de disminuïts.

És per açò que es fa necessari que un equip de suport faci un seguiment de cadascun dels disminuïts capaços de ser contractats i de les actuacions que s'haurien de fer aprofitant al màxim la legislació vigent:

— Obligatorietat d'ocupar disminuïts amb un percentatge mínim del 2 per cent a les empreses de més de 50 treballadors.

— Tramitar o informar dels avantatges econòmics als potencials ocupadors.

AJUTS:

— Subvenció de 500.000 pessetes.

— Bonificació de les quotes de la Seguretat Social: 70% si és menor de 45 anys, 90% si és major de 45 anys.

— Contractes de treball per a la formació sense limitació d'edat (en els casos de no disminuïts hi ha limitació als 20 anys) amb els següents avantatges:

1. Reducció del 90% de la quota patronal per a les contingències comunes si l'empresa té més de 25 treballadors. Si en té menys de 25, la reducció és del 100%.

2. En el cas de contractació indefinida, en acabar el contracte de formació, es pot optar a les subvencions abans esmentades.

3. Totes les possibilitats de contractació laboral bonificada, tant en pràctiques com de temps parcial, de manera que es puguin aprofitar tots els avantatges en la contractació d'un disminuït.

L'autoocupació és una modalitat que, per les seves característiques i diversitat de formes, i també per la llibertat personal en el treball, pel que fa a l'horari, rendiments i obligacions, pot ser una sortida important en l'ocupació del disminuït, el qual necessitarà la mateixa assistència de recolzament i suport que en els casos d'ocupats en empreses ordinàries.

AJUTS:

L'Ordre de 21 de febrer de 1986 preveu subvencions d'interessos dels préstecs que es facin per a establir-se com a autònoms i una subvenció de 400.000 pessetes per inversió en capital fix.

3.2. El treball en centres especials d'ocupació

Tal com hem dit en el punt 2, el RD de 4 de desembre de 1985 crea els centres especials d'ocupació, i els defineix dient que són els que tenen com a objectiu principal realitzar un treball productiu, participant regularment en les operacions del mercat, i amb la finalitat d'assegurar una ocupació remunerada i la prestació de serveis d'ajut personal i social que requereixin els seus treballadors disminuïts, a la vegada que sigui un mitjà d'integració del major nombre de disminuïts en el règim de treball normal.

Hem de dir, i insistir, que totes les maneres d'integració laboral en empreses protegides són una forma més de marginació, únicament acceptables transitòriament i subsidiàries de la integració en empreses ordinàries, a la vegada que hauria d'haver-hi sempre una presumpció de possible integració.

La llei estableix que la titularitat del centre pot ser de qualsevol tipus d'empresa, tant persona individual, com persona jurídica, pública o privada, i adoptar les formes que la llei permet: fundació, patronat, societat anònima, societat limitada, societat laboral, societat col·lectiva, cooperativa, individual, etc., només amb l'obligació que els treballadors siguin tots disminuïts, excepte les places de plantilla del personal no disminuït imprescindible per al desenvolupament de la seva activitat.

AJUTS:

- Subvenció de 500.000 pessetes per cada treballador disminuït contractat.
- Subvenció del cost salarial amb un màxim del 50% del salari mínim interprofessional corresponent al lloc ocupat a plena jornada per un disminuït.
- Bonificació del 100 per cent de la quota empresarial a la Seguretat Social.
- Subvencions d'interessos de crèdits per a projectes d'interès social, per finançar parcialment la inversió fixa. Subvencions per assistència tècnica, que poden ser per: selecció i contractació de gerents o tècnics, estudis de viabilitat, organització i diagnosi, auditories i informes econòmics i assessorament empresarial. Aquestes subvencions no poden superar, en conjunt, la quantitat de dos milions de pessetes per lloc de treball estable.
- Subvencions per a adaptar els llocs de feina i eliminació de barreres arquitectòniques: fins a 300.000 pessetes per lloc de feina i en un màxim del 80 per cent del cost de l'adaptació.
- Quan els centres tinguin la qualificació d'utilitat pública i no tinguin ànim de lucre, podran establir un conveni especial amb l'Administració justificant la necessitat de ser finançats amb mitjans complementaris, compensacions econòmiques destinades a equilibrar el seu pressupost.

També s'ha de tenir en compte l'article 2 de l'ET i l'article 41 de la Llei d'integració laboral dels disminuïts, per mitjà del RD 1368/1985 de 17 de juliol, que regula la contractació dels disminuïts als centres especials d'ocupació, on s'estableix que per poder aplicar aquest contracte «especial» s'ha de

tenir una capacitat disminuïda de treball del 33 per cent, com a mínim: és a dir, que el rendiment en el treball, comparat amb el rendiment normal, ha de ser inferior en un 33 per cent. D'aquesta manera s'eliminen les possibilitats de contractació especial de disminuïts en treballs que poden ser realitzats normalment i que no afecten la seva disminució.

Una alternativa al funcionament dels CEO és la idea de l'estudi «Anàlisi del cost-benefici del suport a l'ocupació a Illinois». Es tracta de noves experiències de grups de treballadors que estan ocupats en empreses ordinàries en condicions especials. Aquestes persones estan empleades per organismes sense ànim de lucre, que són els que paguen els treballadors i que, a la vegada, cobren a les empreses on treballen els disminuïts. L'organisme en qüestió es beneficia dels ajuts que reben els centres d'ocupació, i els càrrecs intermedis de l'empresa en què es treballa són els encarregats de dirigir i supervisar la feina, per la qual cosa reben una compensació salarial.

Aquesta mateixa experiència s'està desenvolupant al País Basc a través dels anomenats «enclaves». Aquesta mesura és més atractiva per als empresaris, ja que els evita el risc que té la contractació laboral i permet als disminuïts d'ocupar-se en un medi ordinari de treball. Aquest sistema, a causa de la legislació laboral, té problemes d'aplicació, però seria interessant encetar alguna experiència d'aquest tipus de cara a canvis d'actituds i la consecució d'un sistema especial entre el treball en el mercat lliure i les empreses protegides.

3.3. Els centres ocupacionals

D'acord amb la Llei 13/1982 de 7 d'abril (LISMI), els centres ocupacionals tenen com a finalitat assegurar els serveis de teràpia ocupacional i d'ajut personal i social als disminuïts que, per culpa de la disminució temporal o permanent, no poden integrar-se en una empresa o en un centre especial d'ocupació. El RD 2274/85 de 4 de desembre especifica que «Tindran consideració de centres ocupacionals els establiments que tinguin com a finalitat assegurar els serveis de teràpia ocupacional i ajut personal i social als disminuïts, quan pel grau de la seva disminució no es puguin integrar en una empresa o en un centre especial d'ocupació».

El document que es va discutir a la trobada de Toledo els dies 2, 3 i 4 de novembre de 1988 en dóna una definició nova i més integradora des del punt de vista laboral.

«És un centre que té com a finalitat l'habilitació professional de persones amb disminució que els impedeix d'integrar-se provisionalment o definitivament en un centre especial d'ocupació o en una empresa ordinària, mitjançant la realització de treballs en un règim al més semblant possible al normal de qualsevol centre laboral i mitjançant l'aplicació dels tractaments especialitzats que la seva discriminació demana».

A partir de la Llei i la nova definició de centres ocupacionals, veiem que la integració laboral en aquests centres és molt precària i, tot i que cada vegada més es pretén una integració laboral, no són aquestes unes institucions que siguin pròpiament d'integració laboral. El treball és un mitjà més de teràpia en el conjunt del tractament del disminuït.

Els centres ocupacionals tenen la tasca de preparar els usuaris per al treball i per a la vida. El treball en els centres ocupacionals no es pot considerar treball remunerat, no existeix salari ni contracte, és a dir, no hi ha relació laboral. Açò no vol dir que el treball que es fa en un centre ocupacional sigui únicament una teràpia ocupacional i que no s'hagi de tenir una certa visió empresarial de la producció i de la comercialització, perquè a més d'una necessitat de l'educació en el treball, ens els hàbits dels treballs i, per tant, de disciplina, sigui també un mitjà de retribució del disminuït.

Aquests centres es poden finançar, segons el RD 2274/85 de 4 de desembre, mitjançant les subvencions de manteniment que les administracions públiques estableixin, que seran sempre d'acord amb el projecte de creació del propi centre i l'organisme compromès en el seu manteniment, i les subvencions que les administracions públiques, tant estatal, autonòmica, com insular o local, puguin preveure en els seus pressuposts.

3.4. Treball amb suport

Havent acabat l'estudi, hem assistit al I Simposi internacional sobre «Supported employment» celebrat a Palma de Mallorca el desembre de 1991.

Aquesta és una experiència que als Estats Units i a Irlanda s'està posant en pràctica i que a Mallorca, a través de l'associació CIPRÉS, també s'ha posat en marxa.

El «Supported employment» pretén la integració a les empreses normals, de manera que l'empresari contracti un disminuït amb el compromís que un educador estarà responsabilitzat de l'aprenentatge i l'adaptació al treball, solucionant qualsevol problema que del contracte i del treball es derivi.

Una volta el disminuït està ensenyat i adaptat, l'educador pot dedicar-se a un altre disminuït, i així anar integrant la major població possible de discapacitats.

Un dels majors avantatges d'aquest tipus de treball és que l'ensenyament de les tasques a realitzar es fa al propi lloc de treball, que en el futur serà el definitiu, i per tant s'aconsegueix un treball més adaptat a la persona i més eficaç.

D'altra banda, l'actuació en un lloc de treball normal integrat del tot, tant laboralment com socialment, fa que aquest model sigui un dels preferents a l'hora d'integrar disminuïts.

A diferència de les possibilitats esmentades, no hi ha precedent legislatiu en aquesta forma d'integració, per la qual cosa la superació dels problemes no

resolts en la contractació laboral haurien de servir per fer una passa més per aconseguir una legislació més oberta en la contractació de la població disminuïda.

4. DESTINATARIS. POTENCIAL D'USUARIS

Ens manquen dades actualitzades, que de forma sistemàtica hauríem de tenir per poder realitzar qualsevol estudi o projecte d'actuació en el món dels serveis socials, és a dir: saber amb una certa seguretat que no únicament la qüestió qualitativa és important, sinó que també ho és la quantitativa abans de res, perquè, sense cap dubte, la quantitat, el volum, condiciona directament les actuacions tant privades com públiques a l'hora de traduir l'actuació en unitats monetàries. No hi ha, ara per ara, una sistematització en els coneixements de dades de disminuïts, ni tan sols agrupats per tipus o graus de disminució, ni per edats, població, etc.

De la dificultat en la confecció d'un cens hem de destacar la tendència, per sort de cada dia menys habitual, de mantenir el disminuït a casa fent de la seva vida una reclusió permanent i, algunes vegades, vergonyosa situació, especialment en el disminuït psíquic, en comptes de buscar i exigir dels poders públics sortides de cada dia més integradores i normalitzadores a la situació existent.

És de gran interès el cens que de manera exhaustiva i detallada, per iniciativa del Patronat de Disminuïts, han realitzat Elisa Gómez de Tejada, Rafael Cardona Urrejola i Juan Peláez Leyva i que ens ha permès de poder quantificar les necessitats de l'illa. Es tracta d'un cens actualitzat a juny de 1989 i que abasta, almenys, el 95 per cent de la població.

D'acord amb aquest cens, el nombre de disminuïts a Menorca és de 447, distribuïts de la manera següent:

Físics	85
Psíquics	291
Profunds	60
Mitjans	119
Lleugers	112
Sensorials	71
Cecs	26
Sords	45
Total	447

La distribució per llocs de residència és la següent:

Població	Físics	Sensorials	Psíquics		
			Prof.	Mitj.	Lleug.
Alaior	7	1	5	10	18
Ciutadella	29	23	14	46	30
Es Castell	6	3	4	2	9
Es Migjorn	1	0	0	2	0
Ferrerics	4	4	2	5	5
Fornells	0	2	0	0	0
Maó	37	25	25	43	47
Mercadal	3	3	1	5	2
St. Climent	0	1	6	2	1
Sant Lluís	3	2	3	4	0
No consta	0	1	0	0	0

És molt interessant el comentari que els autors fan: «La població deficient mental de Menorca, respecte de la població total és del 0,43% (4 de cada mil són deficients mentals). Amb la deguda prudència, però comparable (sols en aquest grup) per adoptar criteris similars, es pot dir que el nombre de deficients mentals en relació amb la població total no és major a Menorca que en altres províncies espanyoles. Amb aquesta dada, es desmunta la creença tan estesa que el nombre de deficients mentals a Menorca és molt superior al d'altres províncies.

Segons l'enquesta de l'Institut Nacional d'Estadística, realitzada l'any 87 i que té les dades més actualitzades i contrastades, i, com dèiem, comparable amb el nostre cens —sols en els deficients mentals, per seguir criteris similars—, la mitjana nacional és del 0,55%. Així, idò, a Menorca, estaríem per davall de la mitjana nacional...»

Quant a les disminucions per edats tenim:

Deficiències	0-6	7-16	17-24	25-34	35-44	45-54	+ 55-NC
Físiques	5	12	9	15	14	14	16
Sensorials	4	21	10	8	7	9	12
Psíquiques:	8	89	58	44	41	17	34
Profunds	2	15	8	6	9	5	15
Mitjans	6	24	30	23	22	7	7
Lleugers	0	50	20	15	10	5	12

Per establir el potencial d'usuaris, en primer lloc hem de separar, dels que són possibles d'integrar, els disminuïts psíquics profunds, que hauran de tenir un tractament assistencial únicament.

Per altra banda, hem de descomptar-ne els sensorials, que tenen una col·locació fàcil a través de l'ONCE.

Tampoc podem pensar en la integració laboral de tots els majors de 45 anys, dels quals, i per qüestió d'adaptació, hauríem d'estudiar cas per cas i possiblement sols un percentatge molt baix seria integrable.

També haurem de descomptar els que, d'una manera immediata, no són integrables i els menors de 16 anys.

Fetes aquestes consideracions podríem establir el col·lectiu objecte del Pla d'Actuació.

Total de disminuïts:	447
Físics	85
Sensorials	71
Psíquics profunds	60
Psíquics mitjans i lleugers de més de 45 anys	31
Psíquics mitjans i lleugers de menys de 16 anys	80
Total de població destinatària	120

D'aquests 120, 75 serien disminuïts mitjans i 45 disminuïts lleugers.

Estadísticament, d'acord amb el cens que hem citat, podem considerar la població estable; en conseqüència, podríem preveure una atenció per a 120 persones més els joves que s'hi anirien incorporant i que, comptant que una gran part dels majors de 45 anys podrien seguir treballant fins l'edat de jubilació normal, en un termini de 15 anys, la necessitat de llocs de treball per als disminuïts seria de 200.

Diferent serà la població que es pot integrar en empreses normals que la que pot anar a un centre especial d'ocupació o a un centre ocupacional. Podríem dir que alguns dels disminuïts lleus es podrien ocupar en empreses de treball de lliure mercat. I els que no ho poguessin fer per causa de la seva disminució s'integrarien en els centres especials d'ocupació, juntament amb els disminuïts mitjans que es poguessin qualificar d'aptes. La resta de persones hauria d'anar als centres ocupacionals.

No es pretén fer una col·locació tancada, sinó al contrari, les necessitats de les persones farien que es pogués passar d'una situació a una altra, però pel que fa a la quantificació de les necessitats, i tenint en compte els criteris esmentats, el potencial objectiu d'usuaris en les diverses formes d'integració seria:

A les empreses normals o autoocupació	25
A centres especials d'ocupació	20
A centres ocupacionals	75

5. LA REALITAT MENORQUINA I EL SEU FUTUR

L'existència de diverses entitats que, d'una manera o altra, estan implicades en l'atenció als disminuïts, podria fer pensar que sols manca una reordenació i més planificació en la tasca de normalització/integració. La realitat menorquina d'integració és escassa; únicament des del punt de vista assistencial s'ha fet una certa actuació. Per açò, serà necessari un coneixement de les possibilitats reals a Menorca de cara a la integració. També els recursos són escassos i, per tant, és important esgotar totes les possibilitats que la realitat econòmica, tant privada com pública, ofereix a l'illa.

Ja dèiem en els capítols anteriors que l'atenció al disminuït és escassa, i que a Menorca s'ha fet el treball des d'una perspectiva més assistencial que integradora. La integració laboral és precisament una tasca normalitzadora i integradora en el més ampli sentit i si algú encara reivindica el dret del disminuït a l'ociositat, no ho pot fer des de la visió d'una societat que tracta, normalitza i dignifica el disminuït. Aquí, el paper del sou digne per un treball digne, sempre dins les possibilitats i capacitats personals i individuals de cada un, és quan pren el seu valor de justícia social. No són únicament uns subsidis justos el que es reclama; és una vida digna per a tothom, inclosos els disminuïts.

5.1. Empreses amb capacitat de contractació

L'ocupació en empreses normals és el primer objectiu que haurem de tenir, superant tots els mancaments i restriccions en la utilització dels conceptes de rendibilitat i productivitat. Està demostrat que la productivitat dels disminuïts ben entrenats no és inferior necessàriament a la de les persones no disminuïdes, i molt menys la rendibilitat com a conseqüència dels ajuts que l'empresari pot rebre. Per desgràcia, Menorca no està exempta de la molt deficient aplicació de la legislació vigent sobre aquesta qüestió, ja que ni l'empresa privada ni la pública donen exemple de sensibilitat.

El mes de juny de 1990, d'acord amb les dades de la Tresoreria Territorial de la Seguretat Social de Balears, a Menorca hi ha 37 empreses amb capacitat i obligació de contractar disminuïts (és a dir, amb un volum de treballadors cada una superior a cinquanta); aquestes empreses, segons els cens de treballadors, haurien d'ocupar un mínim de 66 persones disminuïdes en les següents activitats:

Núm. empreses	Sector d'activitat	Núm. de disminuïts
6	Institucions sanitàries	13
12	Hotels/Apartaments	21
5	Calçat	6

4	Construcció	4
3	Bijuteria	3
2	Aeroport/Companyies aèries	7
2	Indústries derivades de la llet	7
1	Administració local	3
1	Periòdic	1
1	Cotxes de lloguer	1

Hem de dir que els 21 llocs de feina possibles en l'hostaleria serien de caràcter temporal, igualment que l'empresa de lloguer de cotxes amb capacitat teòrica d'una col·locació. No obstant, resten 44 llocs de treball per a disminuïts, amb treball presumptament estable.

També hem de dir que els llocs de feina poden ser ocupats per disminuïts físics, psíquics o sensorials, per la qual cosa, no podem afirmar que la solució d'integració del col·lectiu que ens ocupa, el psíquic, tenguí l'absoluta possibilitat real d'ocupació. És ben cert que el disminuït físic en el mercat lliure de treball serà de més fàcil ocupació, però també és cert que no únicament les empreses obligades per la llei són les úniques que poden ocupar aquest col·lectiu. Aquí a Menorca, coneixem alguns casos concrets d'empreses de menys de 50 treballadors que han contractat disminuïts que treballen amb un rendiment acceptable realitzant feines repetitives. L'estímul econòmic de la contractació i la sensibilitat social han fet possible la contractació.

El futur de la integració del disminuït psíquic en el mercat lliure de treball passa per l'atenció que les administracions implicades es comprometin a donar a fi de fer complir la llei en primer lloc, en segon lloc, per destinar els recursos necessaris a l'empresariat menorquí, facilitar les formes de contractació i els avantatges econòmics d'aquesta, sense oblidar la dimensió social d'aquest fet.

Es tracta, en definitiva, de posar en marxa un sistema de suport eficaç que faci possible a les persones disminuïdes l'obtenció i el manteniment d'un lloc de treball real en una empresa ordinària.

Pel que fa a l'autoocupació, hem de dir que en una població del més alt índex de petit comerç i d'autònoms, no es dona la mateixa prodigalitat en l'ocupació del disminuït com a autònom, de tal manera que no coneixem cap cas d'autoocupació de disminuït psíquic. Pensam que, una vegada més, cal una atenció a través d'equips encarregats de fomentar i ajudar a la realització de treballs com a autònom.

5.2. Centre especial d'ocupació

Dèiem, en el capítol 1, que la Conselleria de sanitat i Benestar Social del Consell Insular de Menorca s'havia proposat, per al 1990, la creació d'un

centre especial d'ocupació. En efecte, en la primavera d'aquest mateix any la Conselleria va destinar inversions en l'estudi per a la creació d'un centre especial d'ocupació i reuní un equip de persones per treballar en el tema. L'autor d'aquest treball en forma part i té la missió de legalitzar l'empresa, realitzant-ne la constitució legal i elaborant-ne els estatuts corresponents. Aquests estudis estaven encaminats a poder preparar l'aplicació de la partida que la Comunitat Autònoma té destinada per a Menorca en el Pla Quadriennal, i que suposaria una inversió de 10.100.000 pessetes, l'any 1991, per a la creació d'un centre especial d'ocupació a Maó.

D'altra banda, el Centre de Bintaufa —que té acollits 31 disminuïts lleus, mitjans i severs— va començar aquest any una experiència de treball de jardineria, a més de les activitats que en el propi centre es portaven a terme en aquesta matèria. L'experiència de contractar treballs amb ajuntaments, Consell i urbanitzacions per al manteniment de la jardineria i plantació d'arbres ha servit de base a la constitució real del Centre Especial d'Ocupació.

Es va demanar a l'INSERSO la qualificació dels disminuïts amb possibilitat de treballar en el nou CEO, especialment dels qui en l'experiència passada s'havien demostrat capaços. D'altra banda, es va demanar a l'INEM la llista de disminuïts apuntats a les oficines d'atur. Amb aquestes dades es van seleccionar sis persones que podien constituir la primera experiència com a CEO.

Per posar en marxa aquest projecte es pretén constituir una empresa, «Cap de Llevant, SL», amb participació del Consell Insular, ajuntaments i familiars, que ocuparà un administratiu, a la vegada gestor de l'empresa, i un capatàs de jardineria. Aquestes dues persones seran el personal necessari i imprescindible per al funcionament del centre que, de moment, ocuparà sis treballadors.

Pels contactes que hem tingut, hem apreciat que no hi ha cap dificultat per poder contractar serveis que cobreixin les despeses amb tota seguretat: és a dir, que no hi haurà cap problema per contractar al voltant de 8 milions de pessetes a l'any. Els sondejos, els hem fet en algunes urbanitzacions i alguns ajuntaments de l'illa.

La dificultat del primer any és la capacitat de producció dels treballadors, que de moment han treballat 4 hores diàries, i que els criteris que mantenen els instructors són que l'augment d'hores de treball ha de ser gradual i amb prou temps per a la seva adaptació, per arribar a les 6 hores diàries, que ja permetran de poder contractar treballs suficients per cobrir les despeses.

ESTUDI ECONÒMIC

Estudiar les inversions, les despeses i els ingressos d'un futur centre especial d'ocupació, només ho podem fer a partir de les dades existents de les ex-

periències d'altres centres en funcionament i de les dades que hem pogut obtenir a partir dels comptes i balanços que ASINPROS ens ha proporcionat.

Per poder establir el cost mínim unitari, s'ha calculat el volum d'inversions necessàries en cada hipòtesi de dimensió, la qual cosa pretén establir diferents possibilitats de treballadors acollits al Centre i, en un intent de realitat, establirem el càlcul des de 6 a 16 treballadors.

INVERSIONS	TREBALLADORS					
	6	8	10	12	14	16
Mat. de transport	2.532	2.532	2.532	2.532	5.064	5.064
Maquinària	452	452	452	532	532	532
Eines	254	508	508	508	762	762
Mobiliari	284	284	284	284	284	284
TOTAL	3.538	3.790	3.790	3.872	6.658	6.658

La inversió està calculada sobre la idea de formar equips de treball, amb un mínim de 4 treballadors disminuïts i un educador i un màxim de 6 treballadors disminuïts i un educador, de tal manera que fins a 12 treballadors seria possible una furgoneta per al transport, que faria en aquest cas dos viatges per portar els grups i el material al treball. També considerem que la maquinària s'hauria de començar a duplicar parcialment a partir de 12, i que les eines serien necessàries per a cada grup, tant de 4 com de 6 treballadors.

La partida més important en la inversió és el material de transport i únicament seria necessari duplicar-la a partir de 14 treballadors, que formarien 3 grups.

La financiació de la inversió hauria de ser sempre a càrrec de l'Administració, tant si fos de l'Administració central, autonòmica com insular. Ja hem comentat en el tercer capítol les possibilitats d'ajuts per a les inversions en un centre especial d'ocupació que el Ministeri de Treball té establertes. Com també hem fet referència al Pla Quadriennal que el Parlament de la Comunitat Autònoma ha aprovat recentment a proposta del Govern de la CAIB, sense deixar de banda el compromís contret per la Conselleria de Sanitat i Benestar Social del Consell de Menorca, especialment pel que es refereix a la creació del CEO.

Tal com hem dit, establim les despeses segons la hipòtesi d'un CEO des de 6 treballadors disminuïts fins a 16, que és, de moment, un objectiu a curt i mig termini. Amb els criteris ja esmentats, les dades serien les següents:

**DESPESES DE
FUNCIONAMENT****TREBALLADORS**

	6	8	10	12	14	16
Personal d'ajut	2.717	5.434	5.434	5.434	7.151	7.151
Transport	219	438	438	438	657	657
Despeses D.	560	560	600	600	640	640
Amortització	708	758	758	774	1.332	1.332
DESPESES FIXES	4.204	7.190	7.230	7.246	9.780	9.780
Consumibles	682	910	1.137	1.364	1.592	1.819
Sou treb. D.	2.100	2.800	3.500	4.200	4.900	5.600
DESPESES VAR.	2.782	3.170	4.637	5.564	6.492	7.419
TOTAL DESPESES	6.986	10.900	11.867	12.810	16.272	17.199
COST UNITARI	1.164	1.362	1.187	1.068	1.162	1.075

El personal d'ajut està calculat segons el conveni col·lectiu de centres per a disminuïts, entre els quals estan inclosos els CEO, i preveu el següent personal:

Personal necessari**Treballadors disminuïts**

	6	8	10	12	14	16
Administrador-gestor	1	1	1	1	1	1
Encarregat-educador	1	2	2	2	3	3

Administrador-gestor 108.243 x 14 pagues =	1.515.402
Seguretat Social	484.929
TOTAL	1.999.331

Encarregat-educador 92.932 x 14 pagues =	1.301.118
Seguretat Social	416.358
TOTAL	1.717.476

Quant a transport, el càlcul s'ha basat en el recorregut de 50 quilòmetres diaris cada grup:

$$50 \text{ km.} \times 20 \text{ ptes.} = 1.000 \times 219 \text{ dies} = 219.000 \text{ per grup.}$$

En les despeses generals s'inclou: manteniment d'oficina, serveis exteriors, telèfon, petites despeses, tributs municipals de circulació, llicència fiscal, etc., tot basat en les despeses que a partir dels comptes i balanços de l'activitat de l'any passat hem pogut desglossar.

L'amortització s'ha calculat al cost de compra i en un temps de cinc anys, que consideram raonable. No creiem que sigui oportú el càlcul a preu de reposició, ni escurçar temps, especialment en el material de transport, que pot amortitzar-se perfectament en el temps indicat.

Pel que fa a material consumible, es refereix al material que s'ha d'aportar per al manteniment dels jardins, tal com: adob, llavors, terra, etc. El càlcul s'ha fet proporcional a la facturació, que segons la font de dades esmentada, ens indica l'ús d'aquest material amb un 10 per cent de la facturació.

El sou dels treballadors disminuïts, d'acord amb la legislació vigent, s'ha calculat segons el salari mínim interprofessional vigent, de 50.010 pessetes mensuals per 14 pagues, i la bonificació legal per als CEO del 50 per cent del salari mínim i del 100 per 100 de les quotes de la Seguretat Social. En aquest estudi és difícil poder projectar una política de retribucions i hem optat per un sou legal: el salari mínim interprofessional. No obstant, serà important anar dissenyant una política de salaris i complements en funció de la qualificació en el treball i del rendiment. Abans d'aplicar qualsevol política de retribucions, però, serà necessari establir prèviament criteris d'aplicació i arribar a una entesa amb els implicats o els seus tutors per tal d'evitar situacions conflictives i desagradables.

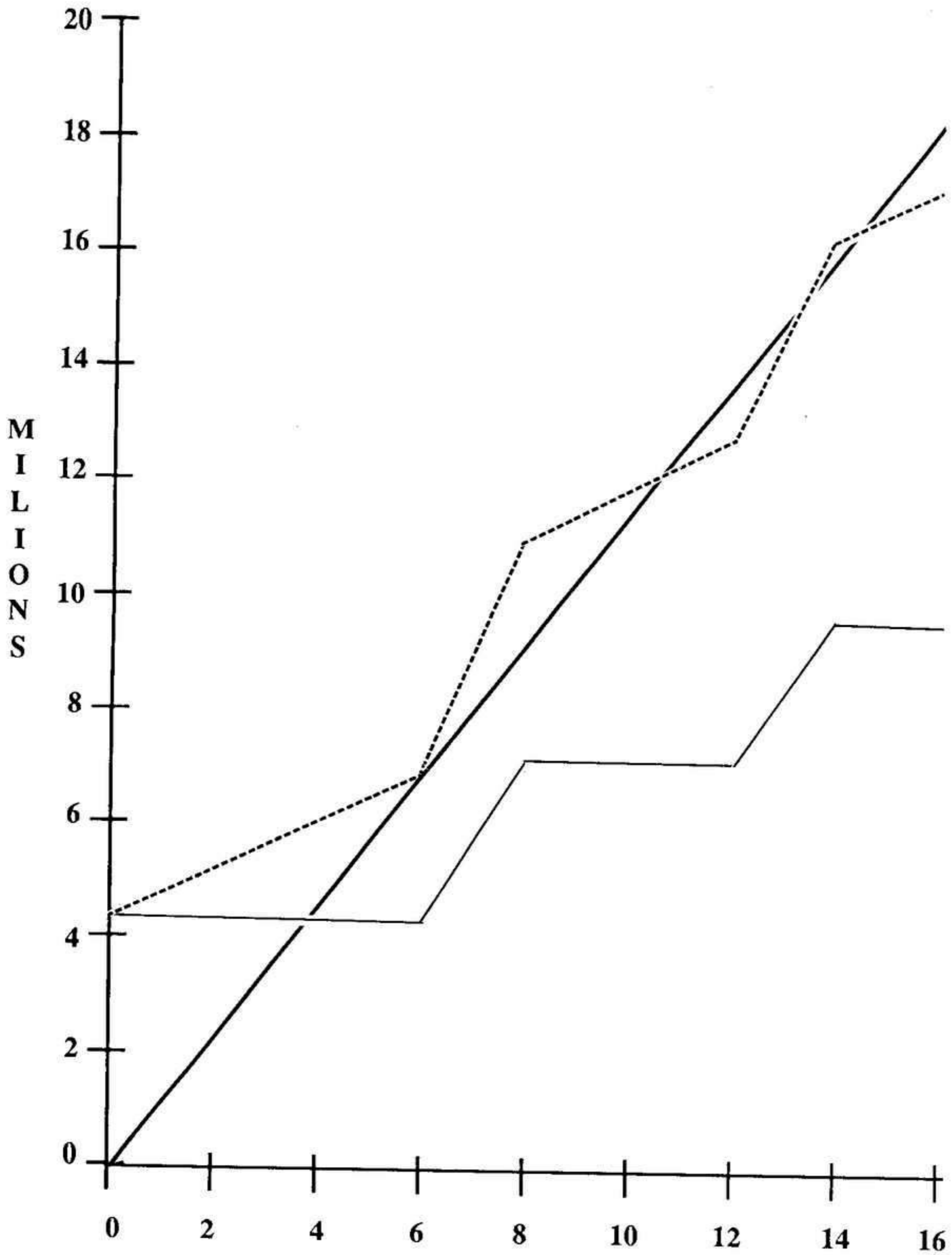
INGRESSOS

Per les dades que amb l'experiència de l'any 1989 hem pogut treure, deduïm uns ingressos per treballador d'1.137.000 pessetes, única dada fiable i que servirà per establir la futura actuació, amb les reserves que suposa la poca experiència de treball i els rendiments en el manteniment de jardins a Menorca.

Com a continuació dels contractes obtinguts l'any passat, es pot afirmar que la consecució de compromisos signats per a l'any 1991 està al voltant de 6.500.000 pessetes, per la qual cosa podem dir que la facturació d'1.137.000 pessetes per treballador disminuït és correcta. Les possibilitats de facturació poden augmentar amb molta facilitat per la via de les urbanitzacions turístiques, que mantenen grans àrees enjardinades i que tenen dificultats de manteniment per la manca de mà d'obra especialitzada en aquest treball.

Amb les dades anteriors hem calculat el COST MÍNIM UNITARI, i que gràficament seria:

CÀLCUL DEL COST MÍNIM UNITARI

NRE. TREBALLADORS DISMINUÏTS

— costos fixos

-- costos variables

— ingressos

Aquest càlcul ens indica que un centre amb 6 treballadors disminuïts és deficitari en quantitat mínima, i que la mida adequada del centre, fins i tot per començar, seria de 12 treballadors disminuïts.

No obstant, com que l'experiència de l'any passat va ser positiva i en aquests moments hi ha qualificades per INSERSO 6 persones disminuïdes per entrar en un CEO i la possibilitat d'emprendre els treballs i dur endavant un centre, s'ha de començar amb un centre i amb els 6 disminuïts qualificats. Aquesta experiència de 6 treballadors ha de servir, en primer lloc, per crear els llocs de feina actuals i per buscar de créixer, tot fent possible l'ocupació de més persones a mesura que es vagi consolidant l'empresa.

D'altra banda, aquesta mateixa empresa, amb els equips de suport que es puguin crear, han de buscar noves activitats possibles per a la creació de llocs de feina alternatius: bugaderia, emmagatzematge d'embarcacions, ceràmica, etc.

Una vegada més hem de dir que com a conseqüència del canvi de govern del Consell Insular de Menorca, aquest projecte ha quedat aturat a l'espera de torn en les prioritats que la política de la Conselleria de Sanitat i Benestar Social ha establert.

5.3. Centre ocupacional (Bintaufa)

Ja fa anys que el Centre de Bintaufa funciona de la mà d'ASINPROS; no podia ser d'altra manera. Bintaufa és un centre d'ocupació que es va crear abans de la regulació d'aquests centres i, per tant, al marge de la legislació actual vigent. Ha ocupat fins ara una trentena de disminuïts severos, mitjans i lleugers, i la seva activitat de jardineria ha passat per alts i baixos depenent de les situacions econòmiques de l'Associació que, quan ha disposat de suficients subvencions, ha invertit en les instal·lacions del Centre i quan no ha disposat de recursos s'ha mantingut ralentida. Disposa en l'actualitat d'unes instal·lacions en els locals i terrenys propietat del Consell Insular, instal·lacions que es poden catalogar d'acceptables quant als edificis i d'obsoletes les dels hivernacles i vivers. Els darrers anys es va encetar l'experiència de treballs contractats amb ajuntaments i altres entitats; fins llavors, es treballava en la sembra de llavors per a vivers i adobs, i, els més capaços, en el treball de manteniment de jardins.

La separació que s'ha iniciat amb la creació del CEO obliga a una reestructuració del Centre que s'ha d'aprofitar per a actualitzar i planificar, i així ho han entès els implicats, especialment els fins ara responsables de la gestió.

Per a la gestió del Centre Ocupacional de Bintaufa serà necessari, primer, regularitzar la situació legal: és a dir, inscriure el Centre en el Registre de centres ocupacionals (CO). La titularitat haurà de ser de l'associació ASINPROS, tal com fins ara, però caldrà definir què és, per una banda, el Centre

Ocupacional, i per l'altra els serveis de l'associació i les seves activitats com a tal.

La decisió de la titularitat és una qüestió imposada de moment per la història i la realitat, però no podem donar per definitiu que la titularitat sigui d'una associació privada. Aquests centres haurien de ser de titularitat pública, i únicament la falta de decisió, de sensibilització, i moltes vegades la incapacitat en la gestió pública, donen com a resultat la irracionalitat en la coordinació i, per tant, en les despeses, que en molts casos es dupliquen o no rendeixen socialment. És per açò que les administracions sols es comprometen a donar ajuts i subvencions per a una tasca que és, per la seva naturalesa, de responsabilitat pública.

Quant a l'activitat, caldrà l'ampliació i la recerca de noves activitats que complementin les existents dels vivers de jardineria, que de totes maneres s'hauran de modernitzar. Aquestes activitats, tal com es preveuen en un CO són activitats laborals amb molta restricció, com comentàvem en el capítol 3.3, essent el treball una teràpia ocupacional, sense perdre la possibilitat que sigui productiu en la mesura que la disminució ho faci possible.

Actualment, l'activitat bàsica és la jardineria a través dels vivers que hi ha instal·lats, i és aquesta l'activitat que de moment s'haurà de mantenir, tot buscant una comercialització, que en aquests moments no té, mitjançant acords comercials amb centres de jardineria que donin seguretat de col·locació a la producció.

Altres activitats possibles que ja s'han començat a provar són treballs auxiliars que les indústries de l'illa poden donar a fer: separació de peces de polir de les peces polides en la bijuteria. Altres treballs possibles d'aconseguir, tenint en compte el comerç i la indústria, podrien ser enganxar etiquetes a productes, casetes de fang pintades (és un producte de molta sortida entre els turistes), i altres feines que es puguin realitzar fora de les fàbriques i de fàcil execució.

A partir de les activitats actuals i les possibles que es puguin anar fent, el Centre Ocupacional de Bintaufa, per acollir unes 25 persones disminuïdes, hauria de comptar amb el següent personal:

- 1 director
- 1 administratiu
- 1 jardiner
- 3 educadors

Els costos de manteniment del Centre serien:

Personal	10.584.000 ptes.
Alimentació	1.100.000 ptes.
Despeses generals	500.000 ptes.
Material consumible	500.000 ptes.
Amortitzacions	1.600.000 ptes.
TOTAL DESPESES	14.284.000 ptes.

Amb aquestes despeses, la capacitat de persones acollides podria arribar a 30; per tant, el cost per persona acollida seria de 475.000 pessetes, aproximadament. Quantitat que, comparada amb la de centres en funcionament, podem qualificar de baixa.

Les retribucions dels acollits serien proporcionals a la facturació del treball realitzat.

Les inversions que s'haurien de fer són de 5.000.000 de pessetes per a renovar les instal·lacions dels hivernacles, comptant que per a la furgoneta, eines, mobiliari i cotxes la inversió ja està feta.

Fins ara, el manteniment del centre s'anava fent amb les subvencions que, de diferents indrets, arribaven a l'associació per cobrir (no s'arribava a cobrir mai) els serveis que es donaven. A partir de la nova situació, el centre haurà de comprometre les diferents administracions en un pressupost anual, que serà d'uns 14 milions segons les despeses esmentades.

Hem de dir que actualment, i de manera bastant fixa, es reben subvencions i aportacions que superen els 14 milions, però l'aplicació es fa segons les necessitats i els dèficits del moment que té l'associació. En el futur immediat, és a dir, a partir de la separació definitiva de la gestió del centre ocupacional, s'haurà de saber quins són els ajuts i els ingressos que el centre tindrà i administrarà de forma autònoma.

Ens toca una vegada més insistir en el problema legal de la facturació, la comercialització i, especialment, el treball que es realitza en els centres ocupacionals. No ens podem amagar de dir que, tot i ser una teràpia ocupacional, una ocupació, no deixa de ser també un treball que es realitza per altri amb una compensació econòmica, i que la legislació vigent no té establert cap tipus de possibilitat, tant pel que fa a la facturació com, encara menys, a la relació laboral que, segons la llei, no existeix en aquests centres. Serà necessari, per tant, que l'Administració se'n faci ressò i estableixi algun tipus especial de relació laboral i fiscal per tal d'evitar irregularitats legals en els centres ocupacionals presents i futurs.

6. FORMACIÓ

Si aquests darrers anys, amb les exigències de competència professional, a Europa s'ha vist que la formació professional és imprescindible per a la integració laboral dels aturats, i que la qualificació i especialització és una de les qüestions bàsiques, amb molt més motiu es pot afirmar que la formació i especialització dels disminuïts es imprescindible per a la seva integració laboral.

La formació que actualment es dona és a través de tres etapes i situacions diferenciades segons l'edat del disminuït, i tenen ben poc a veure amb la inserció real. La majoria de vegades és més una teràpia que no la formació per a la capacitat per a un treball determinat, la qual cosa no qualificam de do-

lenta, sinó al contrari, ben segur que és una tasca important i enriquidora, però que, potser, no aconsegueix pròpiament la finalitat d'integració laboral.

No podem entrar aquí en la valoració humanitzadora i realitzadora del treball, que sempre ho hauria de ser, tant per als disminuïts com per als no disminuïts. El que ens interessa especialment és la normalització laboral del disminuït, sabent que, de la mateixa manera que qualsevol persona no disminuïda té limitada l'elecció de tipus de treball, també la tindrà, i encara més, la persona disminuïda, que podrà escollir entre ben pocs oficis i treballs.

És clar que la formació professional, tant en la formació professional adaptada com en l'aprenentatge de tasques, deixa fora gran quantitat de gent; per açò, haurem de tenir en compte les possibilitats que ens dóna el Pla de formació i inserció professional, iniciat el 1985 i continuat cada any. La formació ocupacional pretén donar una professió i uns coneixements pràctics de treball a col·lectius amb dificultats d'ocupació.

Dins les possibilitats formatives dels disminuïts la coordinació dels diferents tipus d'educació/formació no existeix, i, si bé en la vida d'una persona no disminuïda hi ha aquesta manca de continuïtat en la formació, també és cert que els seus recursos psíquics són molt més capaços de substituir aquesta deficiència organitzativa.

La falta de planificació conjunta, especialment pel que fa a la formació, és notable, com ho demostra que la formació adaptada i de tasques correspon al Ministeri d'Educació i la formació ocupacional al Ministeri de Treball. En la formació adaptada, incloent-hi l'etapa de pràctiques en alternança, hi ha un seguiment per part de l'equip docent de l'institut que acaba al mateix temps que l'escolarització, sense cap tipus de connexió, en el futur, de la persona disminuïda, especialment per a la integració laboral.

Per tot açò, i tenint en compte que també en l'etapa següent a l'escolarització és necessària l'atenció especialitzada, proposam una actuació planificada i coordinada en les diferents etapes de l'educació/formació/treball del disminuït, de tal manera que tots els implicats en la formació/integració laboral coordinin esforços, tant humans —professors, educadors, monitors— com econòmics, per evitar les duplicitats d'inversions que es donen amb massa freqüència.

7. PROPOSTA D'ACTUACIÓ

Conegudes les possibilitats d'actuació i tenint en compte tant el marc legal com les possibilitats econòmiques, hem de proposar un pla d'actuació en el qual s'han de comprometre les diferents administracions, especialment el Consell Insular de Menorca, que és l'òrgan polític-administratiu que s'adreça a l'àmbit territorial de l'estudi.

Som conscients que la insuficiència de recursos que té el Consell Insular fa difícil el compromís que aquí exigim a aquest organisme, però també sabem que l'exigència en la seva obtenció per part dels consells insulars és una reivindicació que des de les illes menors haurem de seguir fent al Govern de la Comunitat Autònoma, i més en aquesta matèria, sobre la qual té competència exclusiva.

Hem de deixar clar, també des de bon principi, que tot el pla proposat, inclosa la reivindicació a la dotació de recursos per a l'assistència social, res té a veure amb una actuació política en el sentit més conegut i emprat de la política de partits. Tot al contrari, una proposta com la que volem presentar és una proposta de la qual no es pot apropiari cap grup polític, o més ben dit, que haurien de fer seva tots els grups polítics i especialment les institucions d'autogovern.

En primer lloc, fem una proposta d'organització per dur a terme les activitats concretes que suggerim en segon terme.

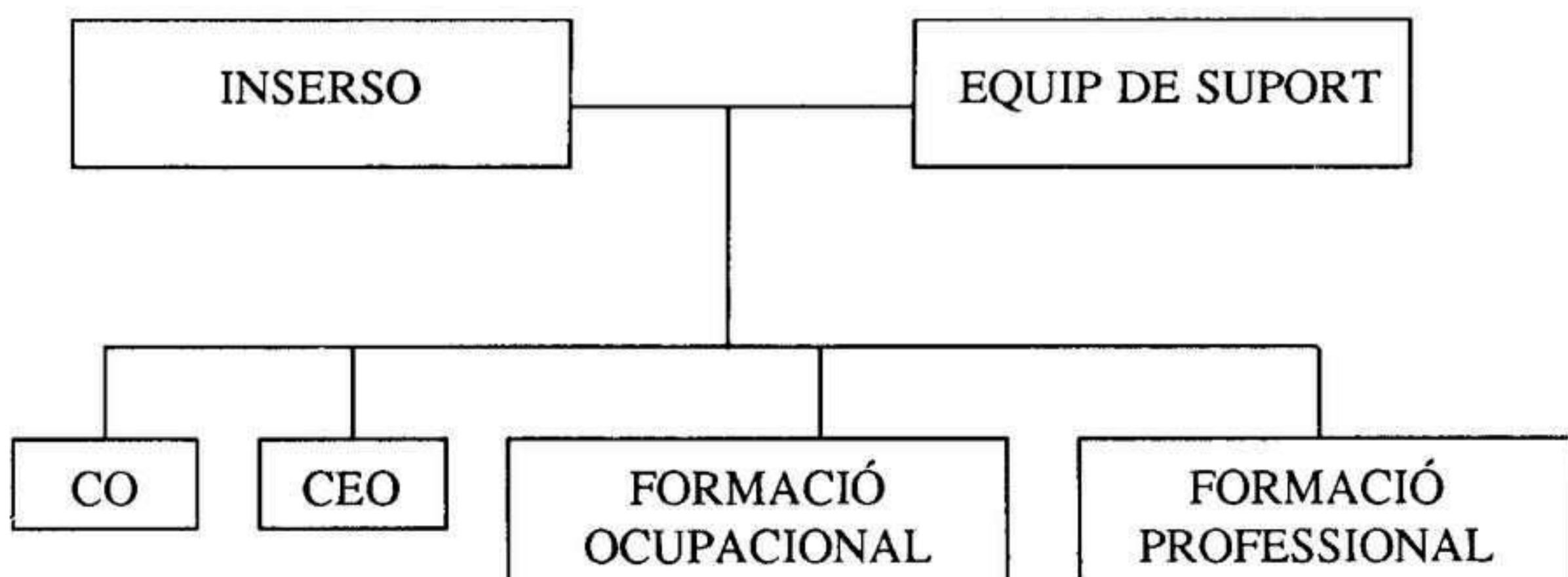
7.1. Organització

Volem fugir d'una organització de les anomenades «orgàniques»; és a dir, no volem crear cap estructura piramidal de dependència en un sol sentit, més aviat creim en una organització funcional que coordini, dins la màxima llibertat i autonomia, els diferents grups implicats.

Pensam que les empreses i els centres que es creïn han de tenir tota l'autonomia i el suport tècnic especialitzat, econòmic i financer que els faci falta. Sols d'aquesta manera, amb la llibertat d'actuació de cada grup, amb la sola exigència de la planificació i coordinació amb tots els interessats, podran fer un treball constructiu i eficaç.

Seria també necessari l'aprofitament de les estructures existents en la mesura que s'adaptin i col·laborin en la coordinació.

La **Coordinadora d'integració laboral** seria constituïda pels representants dels grups implicats: centres especials d'ocupació, centres ocupacionals, Inser-so, equip de suport especialitzat i formació professional.

La relació entre els grups esmentats seria per a planificar les actuacions i coordinar-les, establir el funcionament en la relació de cada un amb els altres, coordinar els pressuposts i aconseguir el finançament necessari.

Les funcions de cada un dels integrants serien les següents:

Centres especials d'ocupació. Els representants d'aquests centres, quan n'hi hagués més d'un —cosa previsible a llarg termini—, proposarien solucions a les mancances tant tècniques com financeres, que amb els equips multiprofessional de l'INSERSO i de suport haurien d'acordar.

Centres ocupacionals. De la mateixa manera que els CEO, proposarien les mancances i les solucions als problemes, revisant les necessitats de serveis i el seu funcionament.

Insero. Manténir a Menorca l'Equip Multiprofessional que, amb suficient autonomia, es faci càrrec de les valoracions, l'orientació i la promoció professional, l'assessorament i el recolzament individualitzat a la inserció.

Organitzar, amb l'Equip de Suport, els cursos ocupacionals necessaris, contractant un especialista que tenguí les característiques adequades com a tècnic de recolzament i amb experiència laboral.

Equip de suport especialitzat. Es tracta d'un equip que, depenent del Consell Insular directament o d'un òrgan seu, tindria la tasca de fer un seguiment de tot el programa d'integració.

En la integració individual en l'empresa de mercat lliure hauria de col·laborar l'Equip Multiprofessional des del punt de vista empresarial i legal.

Caldria donar un suport als centres especials d'ocupació i als centres ocupacionals.

Caldria facilitar la relació humana del disminuït, en el lloc de treball, entre empresa i família.

Col·laborar tècnicament en l'organització de la formació ocupacional.

Col·laborar tècnicament en la programació de la formació professional adaptada, i d'aprenentatge de tasques, a partir de les peculiaritats dels llocs de treball.

Caldria tenir contacte amb les organitzacions empresarials i sindicals.

Aquest equip hauria d'estar format per un tècnic empresarial, un psicòleg i un assistent social.

7.2. Actuació

Penso que la primera actuació necessària que hauria de fer el Consell Insular de Menorca és la contractació i formació de l'Equip de Suport.

A continuació hauria de preveure crear la **Coordinadora d'integració laboral del disminuït**, establint el conveni adequat amb l'Insero per poder comptar amb l'Equip Multiprofessional de manera permanent a Menorca.

Finalment, caldria elaborar un programa amb els següents objectius a mig termini:

1. Relació directa amb les empreses i administracions que legalment han de contractar disminuïts.
2. Dissenyar amb els responsables de formació professional una programació adequada per complir amb les necessitats concretes segons els presumptes llocs de feina.
3. Mantenir actualitzat el cens de disminuïts i establir una normativa que faciliti el seu coneixement automàtic.
4. Organitzar cursos ocupacionals.
5. Constituir de manera definitiva l'empresa «Cap de Llevant», posar-la en funcionament i ampliar-la a tota l'illa.
6. Coordinar amb els ajuntaments de l'illa els serveis d'integració laboral.
7. Actualitzar el Centre Ocupacional de Bintaufa.
8. Dissenyar una campanya d'informació, divulgació i sensibilització en matèria d'integració laboral del disminuït.

8. BIBLIOGRAFIA

- CONSELL INSULAR DE MALLORCA. *Treball amb suport*. Traducció i adaptació de: «Opportunity Knocking».
- GÓMEZ DE TEJADA, E.; CARDONA, R.; PELAEZ, J., *Censo de minusválidos de Menorca*. Maó, (en premsa).
- LOZANO, V., 1990, *Resum de les XI Jornades de tallers per a disminuïts psíquics a Catalunya*. (document mecanografiat).
- MINISTERIO DE ASUNTOS SOCIALES, 1985, *Minusval*, núm. 49, Madrid.
- MINISTERIO DE ASUNTOS SOCIALES, 1989, *Minusval*, núm. 63, Madrid.
- MINISTERIO DE ASUNTOS SOCIALES, 1990, *Minusval*, núm. 67, Madrid.
- MONTSERRAT, J., 1985, *Anàlisi de l'estructura dels tallers d'integració laboral dels disminuïts psíquics de Catalunya*, Servei d'atenció a persones disminuïdes, Barcelona.
- SAIZARBITORIA, R., 1984, «Integración Laboral de Minusválidos», *Estadísticas y documentos de Trabajo*, núm. 5. Departamento de Sanidad y Seguridad Social, Gobierno Vasco, Vitoria.

- TINES, J. i altres, 1990, «Benefit-Cost Analysis of Supported Employment in Illinois: A Statewide Evaluation», *American Journal on Mental Retardation*, Illinois.
- VILA, A., 1986, *Integració laboral de Persones Disminuïdes, Problemàtica i perspectives legals*, Departament de Sanitat i Seguretat Social, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- DE LA VILLA, L.E.; SAGARDOY, J.A.; NIÑO, E., 1987, *Derecho al trabajo de las personas con minusvalías*, Real Patronato de Prevención y de Atención a Personas con Minusvalías, Madrid.
- VV.AA., 1988, «Acceso al empleo público de las personas con minusvalía», *Serie Documentos*, 5, Real Patronato de Prevención y de Atención a Personas con Minusvalías, Madrid.
- ALTRA DOCUMENTACIÓ: Estatuts de l'associació ASINPROS.
Memòria, Comptes de Resultats i Balanços d'ASINPROS, 1988 i 1989.

L'HORROR AL NO SER

MARGA SEGUÍ (*)

*Parmènides ens va limitar el pensament.
Des d'aleshores, la filosofia occidental
s'ha desenvolupat dintre de lindars ben
determinats: el que és. El nostre interès
s'ha reduït a copiar, descobrir, interpretar
o imaginar el que és, el que hi ha.
Mai no hem gosat traspassar aquest límit.
Mai no ens hem atrevit amb el no ser, perquè
des de Parmènides, tenim «horror al no ser».*

*«Pues bien, te diré, escucha con atención mi palabra,
cuales son los únicos caminos de investigación que se puede pensar;
uno: que es y que no es posible no ser;
es el camino de la persuasión (acompaña en efecto, a la verdad);
el otro: que no es y que es necesario no ser.
Te mostraré que este sendero es por completo inescrutable;
no conocerás, en efecto, lo que no es (pues es inaccesible)
ni lo mostrarás».*

PARMÈNIDES: «El poema, el discurso de la verdad». (1).

Des de Parmènides, la filosofia, en el sentit més pròxim a l'etimologia de la paraula, ha restat presonera del ser. La història del pensament occidental, si

---

(*) Llicenciada en Filosofia. Professora de l'institut «Joan Ramis» de Maó.

(1) Aquesta és una part del poema de Parmènides. Està agafada d'un dels fragments que s'han conservat i es consideren probablement autèntics. (Fragment 1044 de *Los filósofos presocráticos*. T.I., Madrid, Gredos, 1981, pàg. 477).

bé fecunda i diversa, no se n'ha sortit mai, del camí imposat per aquest filòsof eleàtic nascut, probablement, entre els anys 530 i 520 a. de C.

Parmènides determinà una única via d'investigació, que es converteix en l'única manera d'entendre el tot i és rigorosament seguida. Només del que és, se'n pot parlar. La veritat, sigui el que sigui el que això significa, es troba del costat del que és.

El no ser esdevé la impossibilitat absoluta: no és i no pot ser; és necessari que no sigui. El camí cap al no ser és inescrutable, incognoscible i inaccessible. Potser, ni tan sols és un camí.

La direcció imposada per Parmènides ha governat i regit no només la filosofia occidental sinó també, i com a conseqüència (2), qualsevol manifestació del pensament.

Situem-nos, però, al marge d'aquest plantejament general i intentem exemplificar la influència de Parmènides —l'horror al no ser— en tres aspectes concrets. Agafem-ne un de la física i parlem de l'univers de Copèrnic i de Galileu. Passem després a l'àmbit de l'estètica i reflexionem sobre l'art a-significatiu. Per últim, centrem-nos en l'home i recordem el perquè dels seus desficiis per inventar una vida després de la vida.

Què tenen en comú, la innovació copernicana de l'univers infinit, els llibres d'art i la religió? Que són una proposta urgent i seriosa per eliminar la possibilitat del que no és. Un intent de diluir i esborrar la barrera que separa el que és explicable del que no ho és, fent més gran, infinitament més gran, l'univers, la condició representativa de l'art i la vida.

LA INFINITUD DE L'UNIVERS COPERNICÀ COM A REBUIG AL NO SER

Malgrat que la idea d'un univers infinit no apareix per primera vegada al *De revolutionibus* de Copèrnic (3), sinó en les obres de dos seguidors seus: Thomas Digges i Giordano Bruno, no podem negar la importància del primer

(2) La filosofia s'hauria d'entendre com a principi en els dos sentits d'aquest terme; principi quant a origen, inici, començament; i principi quant a fonament, ciència del tot, de la qual es deriven no només totes les altres ciències, sinó també qualsevol forma d'entendre el saber (*sophia*).

(3) «La mayor parte de los elementos esenciales que asociamos a la revolución copernicana, a saber, los cálculos fáciles y precisos de las posiciones planetarias, la abolición de los epiciclos y las excéntricas, la desaparición de las esferas, la idea de un sol semejante a las estrellas y la de un universo infinito en extensión así como muchas otras, no aparecen por parte alguna en la obra de Copérmico». (KUHN, T. *La revolución copernicana*, Barcelona, Ariel, 1981, pàg. 185).

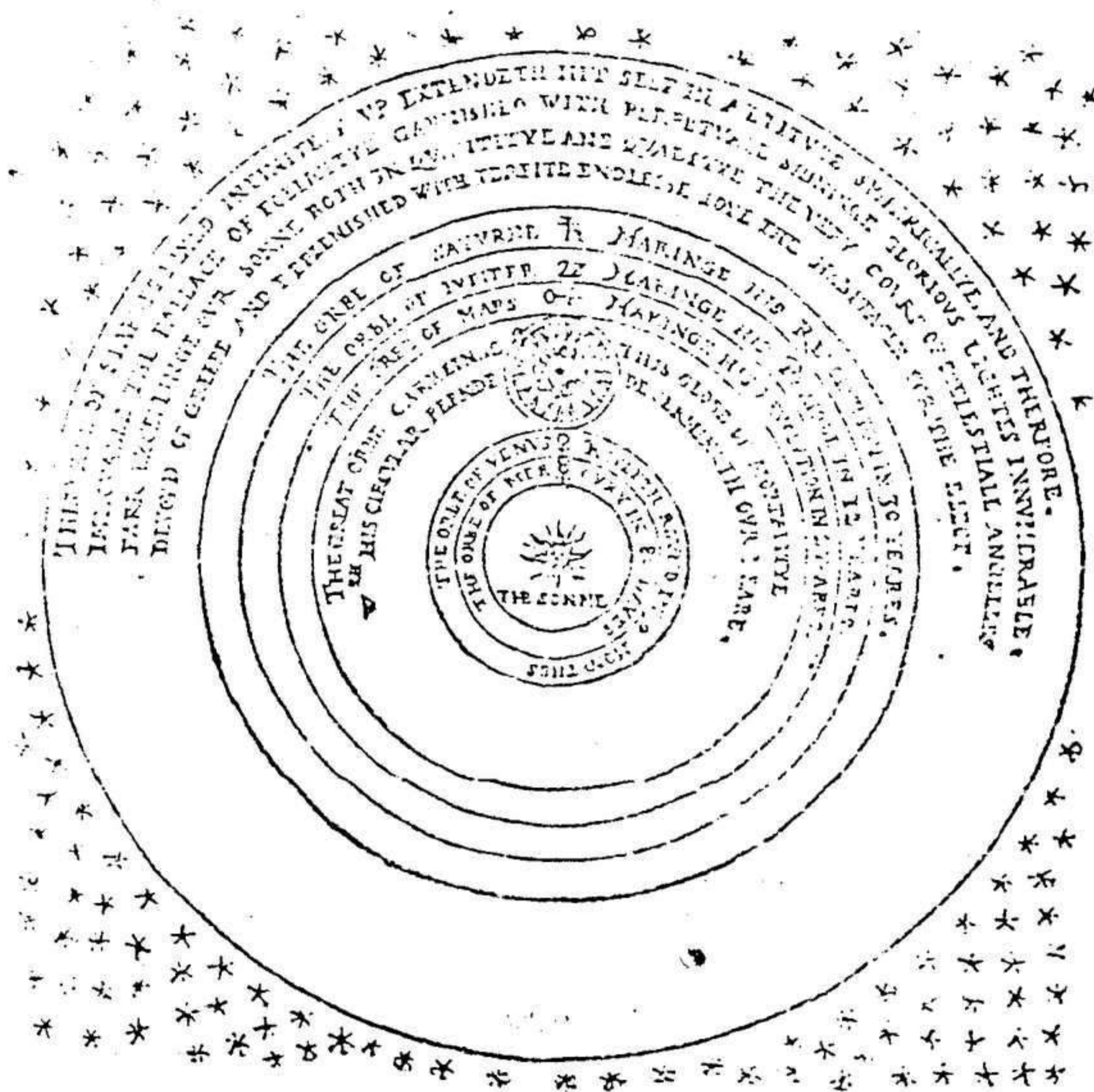

FIGURA 1. Diagrama de l'univers de Thomas Digges a l'obra *Una perfecta descripció de les esferes celestes*. Més enllà de les òrbites dels planetes, les estrelles es distribueixen de forma aleatòria en l'espai infinit. (Copèrnico, N.; Digges, T.; Galilei, G. *Opúsculos sobre el movimiento de la tierra*. Alianza, Madrid, 1986, pàg. 47).

com a creador del marc de referència que, no només fa possible, sinó també absolutament coherent, parlar de la infinitud de l'univers.

Considerem, doncs, aquest univers copernicà com el substitut de l'anaga visió finita i tancada, heretada, en definitiva, d'Aristòtil.

L'univers aristotèlic és únic, finit, perfecte, esfèric i carent de buit. D'aquestes característiques tenen especial importància la finitud i la impossibilitat del buit. Ambdues ens serveixen per il·lustrar el rebuig dels grecs al no ser.

La primera —la finitud— suposa un termini alhora d'espai i matèria. Un acabament, al mateix temps i al mateix punt. La impossibilitat de l'existència

de l'espai més enllà d'aquest límit impossibilita també l'existència de la matèria. Abandonem la perspectiva que la nostra mentalitat d'occidentals del segle XX ens imposa i intentem entendre el concepte de límit aristotèlic de forma distinta: com a límit des de dintre; no com a demarcació entre dues realitats, sinó més aviat com a absoluta reafirmació del que és en tant que única cosa existent. Si ho feim així, entendrem que el límit aristotèlic no pretén sinó eliminar qualsevol intent de pensar en allò que queda més enllà.

La segona característica, la manca de buit en el si de l'univers aristotèlic, reflecteix clarament el fet que, entre els grecs, no era possible un espai buit —sinònim del no ser—, un absurd per a Aristòtil. Necessàriament —en el sentit lògic de la paraula: que no pot no ser— l'univers havia de ser un «plenum». Matèria i espai són els elements que conformen aquest plenum: la matèria és el cos que ocupa un espai; l'espai és el no ser en sentit relatiu o potencial, és a dir, que ara no és, però pot ser, ocupat per un cos.

Aquest és l'univers que hereten els medievals. El que s'apressen a identificar amb l'obra magna de Déu sota la influència del cristianisme. Precisament, per respectar l'omnipotència divina i procurar una major concordança entre el poder del creador i les característiques de la seva obra, alguns filòsofs islàmics introduïren, tímidament, la possibilitat de la infinitud de l'univers. Aquesta concepció, més coherent amb la postura dels teòlegs, va agafar certa popularitat a Europa a partir del segle XIII. Pot ser considerada l'esglaió immediatament anterior a l'obra copernicana en la superació de la física aristotèlica, malgrat que la idea no va ser mai acollida en el si dels cercles monopolitzadors del saber i la ciència de l'última etapa de l'edat mitjana i del Renaixement.

Copèrnic (1473-1543) s'enfronta amb un univers que es manté limitat i perfecte, absolutament ple i carent de buit per evitar «l'horror vacui». I el converteix en infinit evitant així, de bell nou, el no ser.

Descartes (1596-1650), contemporani de Galileu (1564-1642), esdevindrà el filòsof que reafirmarà les condicions copernicanes. Per a Descartes, un espai absolutament buit, que no contengui cos algun, és impossible. El món és indefinidament extens, en el sentit que no pot tenir límits definibles. Concebre límits implica concebre un espai més enllà d'aquests, la qual cosa voldria dir que, o bé l'espai és ple i per tant no es diferencia del de l'interior, o bé l'espai és buit, cosa que no es pot concebre.

La instauració de la infinita extensió de l'univers promoguda pel *De revolutionibus* serà, en definitiva, un rebuig al no ser. La superació de les dificultats del concepte de límit aristotèlic. La tranquil·litat absoluta vers el que hi ha que, en tornar-se infinitament més gran, ha eliminat la possibilitat de qualsevol altra realitat, la possibilitat del no ser.

LA NECESSITAT DE LA INTERPRETACIÓ O EL REBUIG AL QUE NO S'ENTÉN

Des de Plató, l'art s'ha considerat la representació de la realitat. S'ha concebut com una còpia, una reproducció del que hi ha.

Evidentment, les concepcions estètiques han canviat i s'han diversificat al llarg de la història de la humanitat. Els artistes han entès la seva tasca de for-

FIGURA 2. L'art ha esdevingut sempre una representació, un tomar a presentar alguna cosa o alguna idea. I l'obra s'ha entès com a signe-símbol. Aquest fet atorga al món de l'estètica el seu tret més peculiar: la significació. (Vincent van Gogh: «Naturalesa morta amb lliris», maig 1890. Rijksmuseum, Amsterdam).

mes diferents i el públic que contempla l'obra ha acceptat la multiplicitat com una ferma demostració de la identitat-originalitat de l'autor i del seu temps.

Art i història, art i societat, van indefectiblement lligats, fins al punt que àdhuc les innovacions estètiques poden ser concebudes com a rebuig i oposició a l'estatus contemporani que les provoca i origina.

La història ens mostra que la concepció platònica de l'art com a còpia ha estat matisada: no s'ha tractat només de reproduir la realitat (material o ideal) sinó que s'ha anat més enllà: l'artista l'ha inventada, creada, formada i transformada.

Ara bé, l'art ha esdevingut sempre una representació; un tornar a presentar alguna cosa o alguna idea. I l'obra s'ha entès com a signe-símbol (allò que està en el lloc d'alguna altra cosa). Aquest fet atorga al món de l'estètica el seu tret més peculiar: la significació. Aquesta característica es converteix en una exigència, inconscient però col·lectiva, dissimulada però concloent: l'obra d'art ha de ser alguna cosa i no pot no ser res. Necessàriament, la pregunta ¿què és això? ha de ser contestada. Algú ens ha de poder explicar què volen dir les pintures abstractes i les escultures estranyes.

La nostra mentalitat, una mentalitat que només accepta el que és, la mentalitat occidental que començà amb Parménides, no accepta l'art a-significatiu. Necessitam l'explicació fins al punt que, tot allò que no s'entén, tot allò que no és significatiu perquè no vol dir, és immediatament rebutjat.

LA MORT O EL NO SER MÉS IMPONENT

«La muerte había sido para ella lo rigurosamente inalcanzable».

JESÚS FERRERO: *Opium*.

La mort és el no ser més imponent. La més radical i absoluta manifestació del límit.

El concepte té, per tant, dos sentits: la mort és, alhora, el límit i allò que s'esdevé després d'aquest. És el pas de la plenitud de l'existència a la més absoluta inexistència. I és també aquest no ser.

Els dos sentits s'impliquen mútuament: el concepte de límit suposa —des d'un punt de vista intuïtiu— dues realitats separades: la vida i la mort, el ser i el no ser. Aquest límit caracteritza de forma immediata les dues realitats que separa: per un lloc la vida i l'home que la viu, la criatura finita i contingent,

el ser; per un altre, la mort, la desaparició de l'home, el no ser. El concepte de la mort com a estat que succeeix la vida, com a no ser, implica l'existència d'alguna cosa que la defineix i delimita: la mort com a trànsit, com a límit.

L'home no pot, però, acceptar la mort, ni com a límit ni com a no ser. La cultura occidental i les manifestacions religioses a les quals ha donat origen han rebutjat de forma absoluta que la mort pugui definir-se i mantenir-se tal com l'hem caracteritzada.

L'horror a la finitud i a la limitació de la vida no és sinó una nova versió de l'horror al no ser que comporten.

El pas de la vida a la mort no pot caracteritzar-se com l'adveniment del no ser a partir del ser, sinó com l'arribada del ser des del ser. Aquesta és la tasca que s'ha proposat la religió: definir un altre cop el límit —la mort com a trànsit— i el que s'esdevé en traspassar-lo —la mort com a no ser. La religió ha tingut com a missió la d'omplir de contingut un concepte que, en principi, no només no en té, sinó que no el necessita.

Una vegada convertit el no ser de la mort en el ser de la vida, el concepte de límit ha estat també modificat fins al punt de ser eliminat. Ja no hi ha cap necessitat lògica de separar dues realitats ontològicament idèntiques. Ja no té sentit parlar de la mort com a límit car ara ja no hi ha res a limitar.

La religió ha duit a terme una radical revolució en el món del pensament. La supressió del límit i la transformació de la mort en vida han suposat un gran esforç intel·lectual. Possiblement, aquest esforç sigui molt més gran que el de pensar la mort en el seu sentit originari. La invenció d'una vida després de la vida provoca una gran tranquil·litat, alhora que atorga una significació determinada al pas de l'home pel món. És la tranquil·litat que s'oposa al desassossec que pateix l'home en concebre's limitat.

No hi ha dubte que hom accepta la seva finitud si pot apel·lar a la immensitat des d'una altra perspectiva. La gran descoberta de la religió, el mèrit més gran que cal atribuir-li, és haver convertit el no ser en ser, havent eliminat la possibilitat de la mort com a no ser.

UNA CONCLUSIÓ PARMENIDIANA

L'univers infinit de Copèrnic i de Galileu, els llibres d'art i la religió són, per a la mentalitat occidental, vertaders paradigmes del pensament. Cada un d'ells soluciona necessitats urgents. Enderroca barreres. Augmenta fins a l'infinit el que hi ha. Elimina el no ser.

L'univers copernicà impossibilita l'existència del buit. Les interpretacions de les obres d'art neguen l'a-significació. La religió transforma la mort en vida.

Els tres exemples esmentats graviten sobre el problema del límit. Aquest, en un cas, separa el «plenum» del «vacuum»; en un altre, allò que té significació d'allò que no en té; i per últim, la vida de la mort.

Els tres són fàcilment convertibles en expressió manifesta de la continuïtat del pensament parmenidià fins als nostres dies.

Els intents de pensar el que no és han estat ràpidament eliminats perquè provoquen una profunda torbació. Potser aquest és el límit que mai no podem transgredir...

BIBLIOGRAFIA

- Los filósofos presocráticos*, T.I. Gredos. Madrid, 1981.
- COPÉRNICO, N.; DIGGES, T.; GALILEI, G. *Opúsculos sobre el movimiento de la tierra*. Alianza. Madrid, 1986.
- KUHN, T.S. *La revolución copernicana*. Ariel. Barcelona, 1981.

RESSENYA CULTURAL

INVESTIDURA DOCTOR *HONORIS CAUSA* DE FERNANDO RUBIÓ I TUDURÍ PER LA UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

INTERVENCIÓ DE FERNANDO RUBIÓ I TUDURÍ

24 d'octubre de 1992.

Molt honorable Sr. President, excel·lentíssim i magnífic Sr. Rector, digníssimes autoritats, senyors professors, senyores i senyors:

La notícia d'haver estat nomenat Doctor Honoris Causa per la Universitat de les Illes Balears va caure sobre mi com una gran benedicció, tot i saber exactament els límits de les meves capacitats humanes, professionals i científiques. No negaré doncs que, tot plegat, vaig tenir la sensació que m'havia caigut un gran pes a sobre, que immediatament es transformà en profunda satisfacció i agraïment de tot cor.

Més tard, però, va escaure's l'efecte preocupant del discurs magistral que em calia pronunciar. En aquests moments, idò, va reaparèixer dins la meva consciència la història exemplar que sovint explicava el meu pare, de quan ell era estudiant a Reus.

Deia que un senyor vell, amb barbes blanques venerables i tot ell vestit de negre de cap a peus, sortia cada matí amb barret i bastó amb puny de plata i un caminar imperial. El cavaller anava cada dia a passejar sol fins a la boca de la Mina. Després, amb el mateix aire imposant, tornava a casa, on es tancava

amb la soledat. Així envoltat de misteri i admiració secreta, la gent propagava que el senyor de les barbes blanques era un savi que passava la tarda a la seva biblioteca estudiant i estudiant. Un bon dia, el Centre de Lectura de Reus tingué la idea de convidar-lo a pronunciar una conferència. El senyor de les barbes blanques va acceptar, però la seva disertació va esdevenir un fracàs, un gran fracàs, perquè aquell savi aparent i tan admirat per la gent no va dir res de particular, ni res de magistral. Només digué bajanades. En conseqüència, el prestigi del senyor de les barbes blanques es va desfer com una dolça.

Doncs bé, senyores i senyors, amb aquesta preocupació emprenc jo avui la meva lliçó de doctorand. Amb la major humilitat, esper que en aquest cas no ens trobem de bell nou amb una reencarnació del senyor venerable de les barbes blanques, ni tampoc amb el trassumpte de l'ingenu Centre de Lectura de Reus.

No, jo no crec ésser exactament el senyor de les barbes blanques, però tampoc —de cap manera— no som un savi. Per tant, entraré en el si de la Universitat de les Illes Balears molt ben equipat de senzillesa envers la meva persona i les meves savieses, que són poques.

Si d'alguna cosa puc presumir, a més dels meus 92 anys, és de la caparrudesca. És a dir, de la constància indefugible que ha presidit tota la meva biografia. Potser és aquesta la qualitat on puc estalonar el sentit de la meva lliçó.

Som doctor, i no parlaré de medicina. Som apotecari, i no parlaré de farmacologia. Som empresari, i no parlaré de la multinacional Andrómaco ni dels problemes mundials del comerç de la farmàcia o de la investigació de nous productes. Em diuen mecenes, i no parlaré de la Fundació Cultural que porta el meu nom.

De què parlaré, doncs, davant aquest il·lustre auditori? Permeteu-me que faci

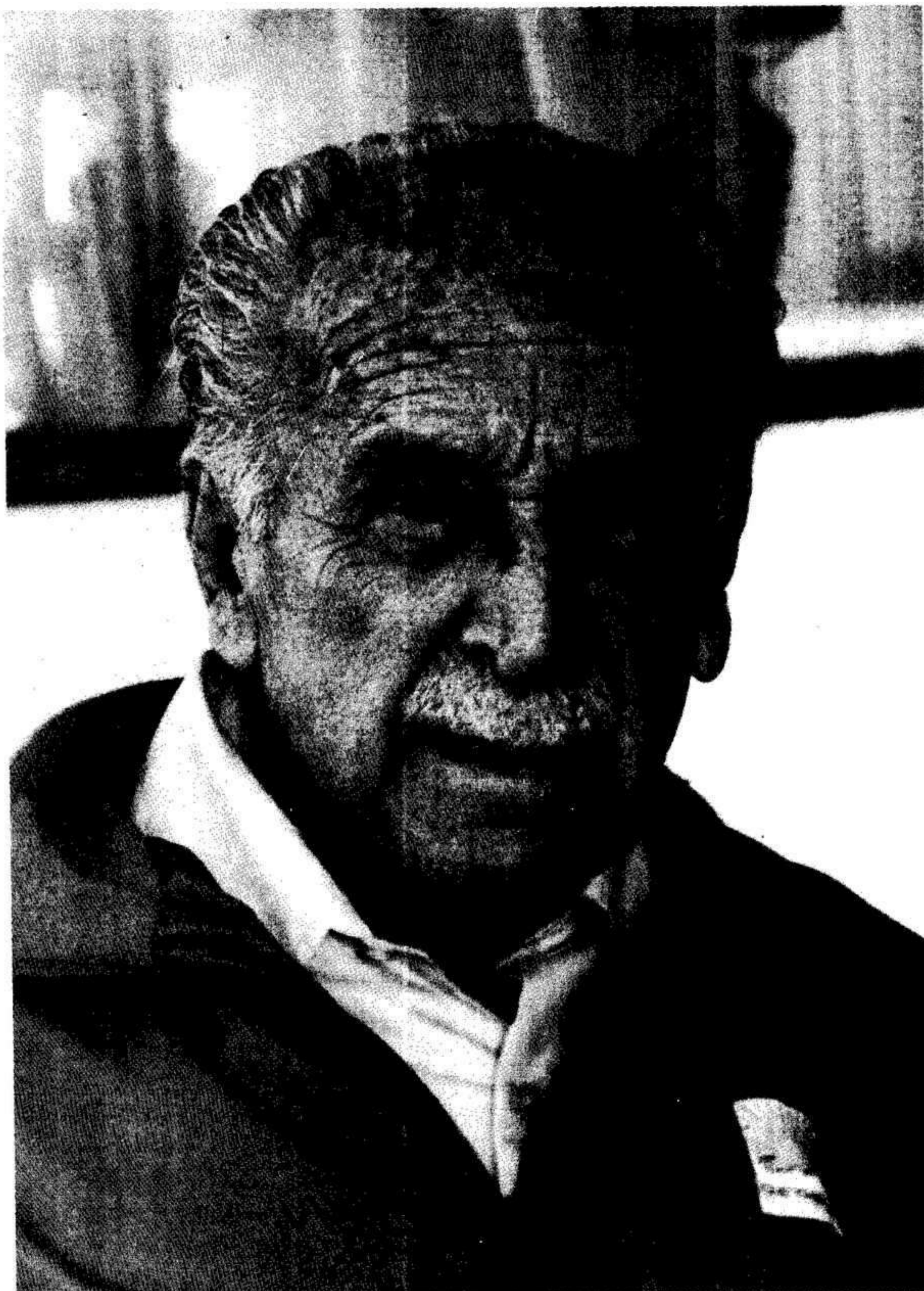
una senzilla reflexió sobre allò que més estim: l'illa de Menorca i la necessitat de recibir la *Ciència*, i, tot plegat, la formació universitària.

Les Illes Balears han viscut massa temps amb unes relacions enterbolides per la gelosia. Però és cosa de constatar que hi ha actes importantíssims —com ara el d'avui— que demostren que les nostres relacions interinsulars són bones, encara que podrien ser molt millors —si em permeteu l'observació franca— si els camins veïnals d'aquí estiguessin tan ben asfaltats com els de Mallorca.

No crec, tanmateix, que les nostres relacions mútues d'amistat s'hagin de fonamentar sobre les obres públiques, ni molt manco. M'agradaria, més aviat, que fossin establertes sobre fets culturals. És prou evident que a Menorca —com a quasi totes les universitats del món— hi ha més estudiants de ciències econòmiques que de ciència pura. I això, estimats doctors, pens que té remei. Quan jo era jove, la Universitat de Barcelona era farcida d'estudiants d'econòmiques i empresarials. Aquests estudis, tot i la funció social i intel·lectual que aconsegueixen, no són els que fan avançar el món de debò. Hi manca en el món molta ciència: molta física, molta química i molta medicina. I aquesta mancança —em creguin— sí que en té, de remei.

La solució no és màgica, ni immediata, però ens cal sentir-nos convençuts abans d'aplicar-hi les receptes. El meu punt de partida, en aquesta reflexió que expòs davant aquest magnífic auditori, és el següent: Menorca, en el decurs de la història, ha gaudit de bons i admirables científics, però encara no s'hi ha aconseguit de posar en funcionament la ciència. Hi ha científics, però poca ciència.

En l'actualitat es considera que hi ha dos tipus de ciències: les ciències dures i les blanques. Les investigacions que duen a

Fernando Rubió i Tudurí.

terme les primeres es fan amb una instrumentació molt costosa i amb una participació de científics molt nombrosa. Generalment, s'hi involucren diverses nacions. D'altra banda, les investigacions pròpies de les segones es fonamenten en una instrumentació més simple, els equips són reduïts i s'admeten els investigadors solitaris.

Exemples de ciència dura són la física de partícules elementals, l'astrofísica, la ciència espacial, la biotecnologia o la informàtica. Exemples de ciència blana són la zoologia, la botànica, l'arqueologia o l'estudi d'energies renovables.

La possibilitat de situar a Menorca un centre d'investigacions del primer tipus —la ciència dura— és impensable. La creació d'aquests centres implica primer una decisió pluristatal. L'elecció del lloc on s'ha d'obrir el centre, sovint depèn de la influència de cada estat.

D'altra banda, tampoc seria aconsellable —suposant que fos possible— la construcció d'un centre d'aquestes característiques a Menorca, perquè suposaria una agressió al medi ambient, la qual cosa esdevé incompatible amb la conservació de la naturalesa que cal practicar i el desenvolupament d'un turisme de qualitat.

Per aquestes raons, no em sembla sensat pensar que a Menorca facin falta aquest tipus d'investigacions, ni ara ni en el futur previsible.

Ara bé, sí que es pot fer, i es fa, ciència blana a Menorca. Però abans de res, cal matisar els conceptes de «fer ciència a Menorca» o «fer ciència de Menorca».

Es pot fer ciència en un lloc sense estudiar el lloc; i es pot estudiar un lloc sense fer-hi ciència. Formulats d'una altra manera: una cosa és el marc físic on

s'estudia i l'altra el marc físic que s'estudia.

Entesa així la qüestió, a Menorca no es fa ciència, ja que no hi ha un espai físic on s'arreguin els investigadors per dur a terme llurs investigacions —si exceptuam, és clar, les cases particulars dels menorquins que investiguen—, i des del qual es vehiculin els descobriments cap a l'exterior, ja sigui mitjançant publicacions o a través de classes a uns alumnes. Dit breument, a Menorca no hi ha universitats ni centres d'investigació. Per tant, des d'aquest punt de vista, podem afirmar que a Menorca no es fa ni s'ha fet ciència.

Ara bé, sobre Menorca sí que se n'ha fet, de ciència. Molta i molt bona. Alguns dels aspectes de Menorca han despertat l'interès dels estudiosos locals i foranis d'ençà de les primeries del segle XVIII. La tradició botànica i meteorològica no s'ha trencat des d'aquelles llunyanes dates, en què els primers botànics —Joan Salvador— herboritzaren l'illa i els primers «meteoròlegs» —George Cleghorn— apuntaren els amidaments de llurs termòmetres.

De llavors ençà, l'illa ha vist sorgir generacions continuades de naturalistes que s'han anat passant la torxa de l'estudi científic. Així tenim, entre els botànics, Andreu Hernández, Joan Cursach, Bartomeu Ramis, la figura cabdal de Joaquim Rodríguez Femenias, Rafael Oleo, Antoni Landino i la recentment desapareguda Maria Àngels Cardona. Entre els estudiosos de la zoologia tenim Joan Ramis, Francesc Cardona i Orfila, Maurici Hernández, Jaume Ferrer Aledo i Joan Moll. I entre els meteoròlegs destaquen Joan Bals, Antoni Carreras, Maurici Hernández Ponsetí i la figura de pri-

mera magnitud, fins i tot a nivell nacional, de Josep Maria Jansà.

A tots aquets benemèrits menorquins, cal afegir-hi els nombrosos especialistes nacionals o estrangers que treballaren amb ells i esdevingueren corresponsals científics; o també els que, amb independència dels investigadors nadius, visitaren Menorca per desenvolupar-hi llurs estudis. Aquí només vull citar el nom del botànic Pius Font i Quer, que, més enllà de les seves vinculacions amb Menorca, va ser el meu professor de botànica. Amb ell vaig herboritzar a Terol, en una tasca científica altament formativa.

La conclusió és clara. L'interès de Menorca com a objecte d'estudi ha estat gran i generalitzat en el curs dels últims dos-cents anys. Fruit de tot això són els centenars —potser milers— de treballs publicats a revistes nacionals i estrangeres, i que arpleguen els coneixements aconseguits per aquests peoners en l'aproximació científica a Menorca.

Aquesta és, emperò, una visió històrica. La qüestió immediata és saber si la situació actual és la mateixa o si s'ha modificat. La resposta és que no sols

s'ha conservat l'interès científic per Menorca, sinó que ha crescut notablement.

Manlevant una frase emprada en un altre context, podem dir que actualment hi ha més científics vius treballant sobre Menorca que els que han existit durant tota la història. És un fet que en un any es publiquen més articles científics a revistes de caire universitari referides a Menorca que els que abans sortien en vint-i-cinc anys.

Recordem, però, la tesi central: això no significa que es faci ciència a Menorca, ni que Menorca produeixi ciència, sinó que es fa ciència sobre Menorca. Menorca interessa als científics. Molts d'ells, d'origen menorquí, vénen a Menorca, recullen la informació que necessiten i fan les investigacions en les seves respectives universitats.

Des d'aquest punt de vista, cal advertir que això no és pas dolent, sinó molt positiu, perquè Menorca no és un objecte científic autàrquic. La investigació que es fa sobre Menorca no té l'illa com a centre únic, sinó que té un context molt més gran. Quan s'estudia algun aspecte concret de la naturalesa illenca se'l pren

com una peça més —encara que a vegades sigui clau— d'un trencaclosques científic que abasta les Balears, les costes de la Península Ibèrica, les veïnes illes italianes o franceses i, fins i tot, la Mediterrània occidental.

Totes aquestes consideracions fetes fins ara ens demostren que Menorca —i els seus aspectes naturalístics i històrics— són objecte de ciència. L'interrogant ara és saber si hom pot fer ciència des de Menorca, i si seria convenient de fer-ne.

Per respondre a la primera pregunta haurem de determinar en què consistiria fer ciència a Menorca estant. La resposta és senzilla. Per fer ciència des d'aquí faria falta la presència d'un departament o laboratori universitari, o d'un centre estatal. Si açò no fos possible, s'hauria de crear un marc estable que servís de suport físic, perquè si no hi ha una institució perdurable amb entitat jurídica pròpia, difícilment es poden aconseguir uns programes de treball continuats i encara manco el reconeixement exterior.

És a dir, que hom no pot parlar de fer ciència a Menorca si no hi ha una institució amb possibilitats econòmiques que oferesqui un marc físic i jurídic permanents.

La feina d'aquesta institució seria la de donar suport a un nucli d'investigadors consagrats a l'estudi d'alguns aspectes de la realitat menorquina. Els aspectes investigats no haurien de ser massa nombrosos per evitar dispersió d'esforços, però alhora caldria que fossin ben escollits, de manera que poguéssim garantir el seu interès per a la comunitat científica.

Resumint, crec que es pot fer ciència a Menorca des d'un centre dependent

d'alguna institució de la mateixa illa o de fora d'ella, amb un mínim d'investigadors residents i d'infraestructura que aglutini també els nombrosos investigadors que durant l'any arriben a l'illa. Així plantejat, tota la feina científica que es fa al voltant de Menorca —que és molta— adquirirà una unitat que ara no té. Els investigadors del centre i les seves instal·lacions seran el fil conductor que en proporcionarà la desitjada unitat.

Per una altra banda, els treballadors de tots els grups visitants han de potenciar l'activitat pròpia del centre. Es passarà així de fer ciència sobre Menorca a fer ciència des de Menorca.

Per últim, hem de contestar a la segona part de la nostra pregunta. És convenient fer ciència a Menorca? Sembla clar que la resposta pot ésser afirmativa. El resultat immediat d'aquest tipus de projecte és el d'aprofitar coses que ja estan aquí, o programes d'investigació que ja estan en marxa, per treure'n el màxim de profit per a l'illa. El resultat a mig termini seria el ressò obtingut per aquests treballs —amb Menorca com a denominador comú—, que successivament haurien de generar noves investigacions a l'illa, malgrat els seus orígens diversos. Podria, doncs, servir de catalitzador, i produir un efecte tipus «bolla de neu» en el món de la investigació menorquina. Sembla, per tant, que si fos possible la instauració d'un centre d'investigació a Menorca per estudiar els aspectes més rellevants, serà beneficiós per a l'illa i per a la recerca científica.

Al meu entendre, els temes prioritaris d'estudi han d'estar relacionats amb l'arqueologia i els aspectes naturals, com són la geologia i l'estudi dels endemismes. Els temes d'investigació dels cien-

tífics visitants s'haurien de deixar al seu lliure albir, lògicament.

Com podeu pensar, el fet insular esdevé un factor determinant. De fet, Menorca és un indret marcat per l'aïllament: una característica que en defineix pregonament la personalitat. Això em fa pensar que Déu ens va fer illa, però la necessitat administrativa ens ha fet província amb les estimades illes de Mallorca, Eivissa i Formentera. Els defectes d'aquest sistema administratiu són ben palesos. Crec que és arribada l'hora que la Universitat de les Illes Balears, que conté els millors cervells de les Illes, trobi manera de complementar l'obra del Creador, que ens va constituir en illes.

Dic això sense aportar-ne cap solució clarivident o absoluta, perquè no crec que ser anomenat Doctor Honoris Causa signifiqui, al capdavall, que un sàpiga de tot i molt. No, senyores i senyors. Cal humilitat, i sobretot ens cal als homes que hem consagrat la nostra vida intel·lectual a la ciència.

El món actual, contemplat des d'aquestes illes encisadores, no és el món conflictiu i convulsiu que avui viu i dol la humanitat. Mallorca, amb Còrsega, són les illes més pòlides de la Mediterrània, el mar entranyable de la civilització llatina, bressol del qual ens hem de sentir encara hereus culturals en el llindar del segle XXI que s'acosta.

En aquest indret marítim i geogràfic, Menorca és un paradís. Eivissa la conec poc, perquè encara resta enfora, malauradament. És natural que aquells que vivim i estimam aquestes terres suposem que tot el món és un lloc dolç i rialler. La realitat universal, però, és molt distinta. Permeteu-me, digníssims col·legues, que us cridi l'atenció sobre això. Ja sé que ben poca cosa us descobresc amb aquestes afirmacions sabudes, però

fóra bo que ningú mai no les oblidés, perquè cal que les facem nord del comportament intel·lectual, acomplint així els més fermes preceptes científics de la relativitat de l'existència humana.

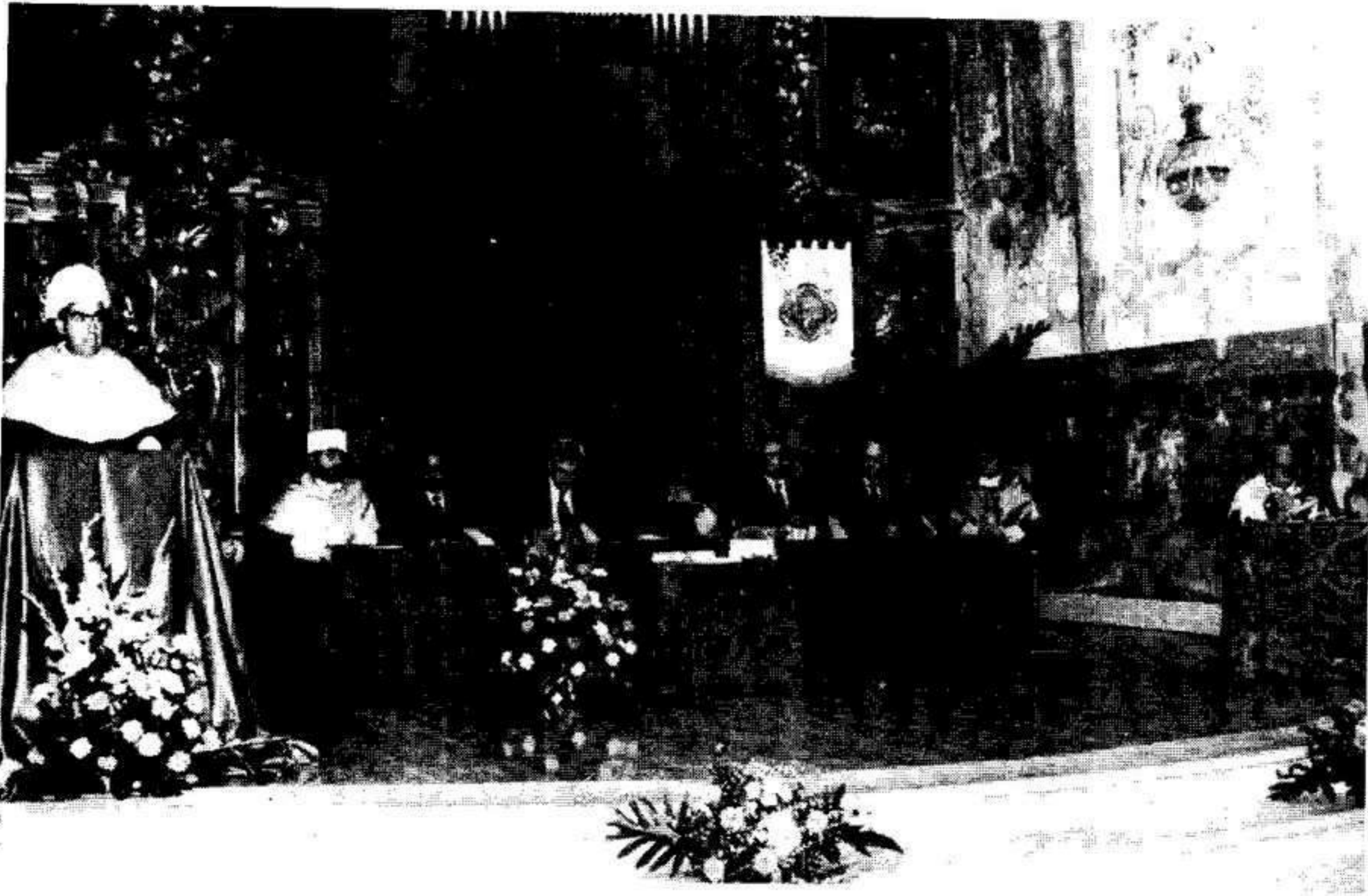
Sovint els nostres ciutadans han hagut de sortir de les Illes per tal de guanyar-se el pa. Eren les emigracions de subsistència. Actualment, però, el que s'observa a les Balears és una preocupant emigració gris, que esdevé, com la primera, igualment punyent. Són molts els illencs que, un cop assolida certa altura de desenvolupament científic, tècnic o d'investigació, es veuen obligats a marxar fora de la terra nadiua. Mentre les condicions laborals i de desenvolupament científic no ho redrecin, caldrà que hi hagi fuga de cervells, per part dels protagonistes, carregats de saviesa, a fi i efecte que, almanco, facin una contribució seriosa i de progrés envers les necessitats de la humanitat, es trobin allà on es trobin.

La meua nonagenària vida m'ha dut a habitar pobles tan diferents com els Estats Units, l'Argentina, Mèxic, Gran Bretanya o França. I jo, senyores i senyors, que he viscut tota la infantesa i la joventut a Barcelona, mai no m'he enyorat de cap d'aquells països, elogiabls tots ells per moltes raons. Sempre, en els moments més complicats i trists de la meua vida, m'he enrecordat pregonament, emocionadament, de Menorca com d'un paradís: el meu paradís que voldria digne de ser fruit i defensat per tothom.
FERNANDO RUBIÓ I TUDURÍ.

Dissabte 24/X/1992.

Auditori de la Capella Davídica de Ciutadella

INTERVENCIÓ DEL DOCTOR FRANCESC BUJOSA HOMAR

Discurs del doctor Francesc Bujosa Homar.

Al llarg de molts i molts d'anys la intel·ligència europea ha dedicat innombrables esforços i afanys a la noble i mai suficient lloada tasca de la purificació. Hom perseguia una ciència que fos purament un reflex de la naturalesa, una política que no fos cap altra cosa que l'expressió de la voluntat col·lectiva dels ciutadans, un art que no encaixés res més que la bellesa, una teologia que es dedicàs únicament a desvetllar les virtuts que el propi creador, per ventura amb excés de modèstia, ens havia amagat, una filosofia que explicàs l'essència i la substància de l'ésser, una història que descrigués i ordenàs els fets del passat talment haguessin succeït, unes lleis inspirades purament en el concepte natural de justícia. Aquests teòrics de la purifi-

cació —entre els quals hem de comptar figures de l'alçària de Francis Bacon, Hobbes, Kant, Montesquieu, Hegel i Comte— estaven absolutament obsedits per trobar la manera de descobrir i denunciar tot possible indici de corrupció i de contaminació que hi pogués haver entre les distintes parcel·les de l'activitat humana. Els produïa vertader escàndol trobar una ciència infectada d'ideologia, una política enterbolida per interessos econòmics, una religió amb concomitànies amb la política, les dades objectives mesclades amb les formulacions teòriques, l'art i la bellesa amb la propaganda, el poder executiu amb el legislatiu, la tècnica amb la teologia, l'objecte amb el discurs, la naturalesa amb la societat. Fou tan pertinaç la seva labor que no em

sembla agosarat afirmar que un de cada dos llibres d'una biblioteca representativa del pensament occidental està dedicat a aquesta tasca insubornable de purificació i de denúncia sistemàtica dels contagis i de les influències. L'empresa tingué, cal dir-ho clarament, un èxit enorme. Tant, que en sortiren autèntics professionals, i, encara avui en dia, hi ha molts de professors, polítics, epistemòlegs, moralistes i columnistes de periòdics, seguidors d'aquells partidaris de la puresa, que viuen d'expressar contínuament la seva indignació davant qualsevol contagi, embolic o interinfluència.

Tot i l'enorme predicament que tingueren els puristes hi hagué, afortunadament, homes que, tanmateix, no es deixaren enredar amb tots aquests coverbos i descobriren, en contra del que deien els rígids sermons filosòfics, que la política, la religió, la ciència, la justícia, la tècnica, l'objecte, el discurs, l'essència, la propaganda, la matèria, el desig, l'ètica, l'interès, els diners i la bellesa estaven profundament lligats, i que com més avançava el món més estreta era aquesta trama i més forts els seus nusos. Aquests homes, escèptics davant els afanys dels decantadors, i partidaris del mestissatge, saberen assimilar i combinar de forma reeixida les novetats de pensament, i foren capaços, finalment, de crear alguns objectes —posem per exemple el motor d'explosió, la màquina fotogràfica o els medicaments— davant els quals els puristes han d'emmudir irremediablement. Perquè, com s'ha d'analitzar aquest híbrid de matèria i teoria creat per l'home que és la màquina fotogràfica? Des de la química? O la física? O la psicologia? O la sociologia? O l'economia? O l'art? I el que diem de la màquina fotogràfica,

no ho podem dir, igualment, d'un medicament? Què és un medicament? Una part de la naturalesa? Un producte del coneixement químic? Un objecte bàsic per relacionar els metges i els malalts? Una esperança per als homes? Una creació de la literatura científica? Un fruit de la capitalització? Podríem continuar així quasi fins a l'infinit. És innegable que aquests híbrids, productes esplèndids de la promiscuïtat intel·lectual, han canviat el món, i les persones —meitat científics, meitat empresaris, meitat poetes— que, desoïnt els consells dels puristes, han estat capaces de combinar tots els factors per tal d'aconseguir el producte desitjat mereixen tot el nostre reconeixement.

Fernando Rubió i Tudurí és clarament un d'aquests personatges que ha sabut conjuminar molt diverses eines i lligar de forma productiva el coneixement científic, l'organització empresarial, l'oportunitat social, la seducció personal, el risc inversor, el bessó i l'embolcall per crear una de les empreses de caire científic més importants del nostre país. La Universitat de les Illes Balears ha volgut reconèixer aquests mereixements i m'ha encomanat a mi, un dels seus funcionaris, la missió de glossar les excel·lències del recipiendari. Us he de confessar que, per pròpia incapacitat i per la meva creença que la Universitat és una institució bàsicament racionalista, vaig renunciar ja de bell antuvi a polsar la corda del panegíric. M'hauria agradat, això sí, poder oferir, en substitució de l'exaltació, una explicació una mica creïble de l'origen de les virtuts que han fet possible que Fernando Rubió i Tudurí dugués la barca de la seva obra a bon port. He de reconèixer, tanmateix, que aquesta

L'antiga església del Socors durant l'acte d'investidura del nou doctor Rubió i Tudurí.

empresa ha superat també la meua capacitat i que, en conseqüència, no us podré oferir cap resultat coherent. El que sí que podré fer, a això hi arrib, és relatar-vos les pistes que vaig seguir quan encara tenia l'esperança d'aconseguir entendre el personatge i de complir de manera mínimament decorosa l'encomana que m'havia fet la meua autoritat acadèmica.

La primera de les esmentades pistes que vaig seguir fou la de les influències que Fernando rebé del seu pare, el general Mariano Rubió i Bellver, germà de l'arquitecte Joan Rubió i Bellver, el qual estigué tan lligat a Gaudí i a Mallorca. Don Mariano fou un militar, un enginyer militar més ben dit, d'una gran preparació, estudiós i feiner. De forma sorprenent va saber ésser al mateix temps militar, pedagog, escriptor, urbanista i empresari. Un home d'una enorme solidesa. Al costat del pare hi hagué la mare, Maria Tudurí, de cas Fraret, de Maó, que va saber combinar l'administració i les finances de la casa amb la mena de laboratori que era la seva cuina. Un laboratori on imperaven al mateix temps la serietat, l'ordre, la pulcritud, la intel·ligència i la inventiva. He de fer esment, també, dels mestres de Fernando Rubió, els que d'al·lotell tingué a casa, ja que el seu pare, que coneixia bé la pedagogia, no s'acabava de fiar gaire de les escoles i preferia l'ensenyament boca a boca, i els que tingué a l'Institut General i Tècnic. No he oblidat, tampoc, durant la meua recerca, la influència que Fernando rebé dels professors de la Facultat de Farmàcia de Barcelona, on pogué conèixer el que era un laboratori gràcies a la bona acollida del catedràtic Casamada, que havia conegut al tramvia del Tibidabo i del qual arribà a ésser

alumne predilecte. També hi conegué, a la Facultat, el gran Pius Font i Quer, amb el qual herboritzà i que li dedicà dues plantes. Fernando fou —això ho sap tothom— un alumne brillantíssim de la Facultat de Farmàcia, però la seva formació, que tenia el perill d'ésser excessivament acadèmica, la pogué compensar i completar amb el contacte directe amb una apotecaria —la del doctor Lluís— i amb un home d'empresa farmacèutica com era el doctor Andreu, que havia estat qui li havia aconsellat que, en lloc de Medicina, fes la carrera de Farmàcia perquè d'aquesta manera li dirien igualment «doctor» i per guanyar els mateixos diners treballaria molt menys. És possible que el doctor Andreu fos no sols el conseller de Fernando, sinó la persona que amb la seva capacitat per combinar la vida de negocis i la tasca de laboratori es convertís en un model per al nostre home.

És evident que qualsevol intent d'explicar la formació de Fernando Rubió i Tudurí o l'origen de les seves capacitats no pot oblidar —jo tampoc no ho he fet— la seva estada a París en els anys autènticament fascinants que van entre el 1919 i el 1922. Allà pogué treballar en aquesta espècie d'orde religiós de la ciència que era l'Institut Pasteur i arrodonir la seva formació al costat del prestigiós professor Albert Calmette, que ja havia fet importants contribucions al coneixement dels recursos contra les picades de serp i contra la pesta, i que pocs anys més tard de l'estada de Fernando aconseguiria, amb Guérin, atenuar el bacil de la tuberculosi i obtenir una vacuna realment eficaç i innòcua contra aquesta malaltia. A París, Rubió va poder conèixer bé l'ordre quasi militar

que regnava a l'Institut Pasteur, però al mateix temps pogué viure l'ambient una mica foll i aparentment desordenat que enrevoltava la creació artística més important del nostre segle. Pogué conviure amb Josep Lluís Sert, amb Pere Pruna i sobretot amb aquell gitano genial —Josep Pla *dixit*— que era Pablo Picasso. Per ventura fou en aquests anys quan Fernando pensà que, per construir l'empresa que ell ja començava a afigurar-se, es necessitava un laboratori tan rigorós com el de Calmette i una mentalitat comercialment tan aguda com la de Pablo Ruiz.

En la meua investigació no he negligit tampoc la pista de la influència dels germans de Fernando, ni molt especialment la de l'arquitecte Nicolau Maria. Com és ben sabut, Nicolau fou, entre moltes altres coses, un excel·lent arquitecte que destacà en el disseny de jardins. Però, si ho pensam bé, ¿un jardí no és també, clarament, un lloc on s'entrunyellen, es mesclen i es lliguen la naturalesa, l'arquitectura, la poesia, la representació social, l'interès econòmic, les idees geogràfiques i la ciència botànica? ¿No és possible, doncs, que Fernando, observant els jardins projectats pel seu germà, s'adonàs que calia aprendre a conjuminar i a dominar moltes habilitats per poder dirigir un laboratori farmacèutic? Quan Fernando afirma —com ho fa repetidament— que ell no és més que un apotecari de poble, ¿no es refereix a aquesta capacitat d'entendre al mateix temps la química i els homes, la matèria i la societat? En la meua recerca, gairebé policial, no he oblidat —com podia fer-ho si som historiador de la medicina?— el nom que Rubió adoptà per al seu laboratori. Andròmac fou un arquiatre —és a

dir, el cap dels metges— de l'emperador Neró. Però si Andròmac ha passat a la història ha estat perquè hom li atribueix la fórmula de la triaga magna, aquest antídot compost per més de tres-cents elements entre els quals destaca l'opi. Jo no sé si l'elecció del nom es degué a la seva condició de metge de l'emperador —el mateix Fernando ha recordat que els únics clients que ha tingut com a metge han estat dos infants de la corona espanyola i que la seva intervenció acabà amb el que podríem denominar un èxit per a la República— o si posà el nom d'*Andròmaco* al laboratori en honor que aquest fou un metge amb una gran capacitat de mescla. Si cavil·lam una mica més encara, no podem estalviar de reparar, igualment, que Andròmac té les quatre primeres lletres compartides amb Andreu i, sobretot, no podem desconèixer que Andròmac fou nadiu d'una illa del Mare Nostrum: la de Creta. Això m'ha dut a la darrera pista que he seguit per poder explicar el tarannà de Fernando, i aquesta no és altra que el seu tenaç arrelament a una illa mediterrània. Els habitants d'aquestes illes i, en concret, els que conec més, els de les Balears, tenim alguns inconvenients, clars i innegables, però, també, certs avantatges intel·lectuals i sentimentals, un dels quals és que no necessitam calfar-nos el cap si volem determinar quina és des del punt de vista geogràfic la nostra pàtria; i també amb una mica d'estudi podem determinar fàcilment quina és la nostra pàtria des del punt de vista de la cultura i la llengua. Amb això aclarit podem abandonar la recerca de la definició i de l'essència, com ho fan en altres contrades allunyades del mar, i esdevenir unes persones eclèctiques que saben incorpo-

rar tot el que hi ha de bo en altres maneres de pensar. Fernando, com a bon menorquí, ha demostrat durant tota la seva vida estar absolutament obert a les novetats i, amb un esperit extraordinàriament receptor, ha sabut aprofitar per als seus cabals, en el sentit més ampli d'aquesta paraula, els continus viatges arreu del món que ha pogut fer per mar, terra i paper.

Tots aquests indicis —no m'atrevesc a anomenar-los hipòtesis— vaig considerar per poder complir disciplinadament l'encomana que se m'havia fet. Ja he dit abans, però, que després d'algunes meditacions vaig adonar-me que no tenia intel·ligència a bastament per poder destriar, porgar i jerarquitzar els esmentats factors i poder construir així una explicació mínimament consistent de la personalitat i de les virtuts de Fernando Rubió. El meu desconcert fou tan gran que em va fer vèncer la meva natural ti-

midesa i em dugué a demanar una entrevista amb el senyor de Montgofre Nou. La seva amabilitat i la seva cortesia em permeteren —com en un conte de fades— conviure amb ell dos dies en aquest cau de l'hospitalitat que és la seva llar. Tot i l'ambient autènticament màgic de què vaig poder gaudir en el «lloc» del doctor Rubió, no vaig oblidar la meva obligació i amb educació vaig intentar que Fernando Rubió em donàs les claus de la seva personalitat i de les capacitats que han fet possible la seva difícil, envitricollada, complexa i recixida obra. Ell insistia una i altra vegada en el fet que havien estat l'atzar, les coincidències, les circumstàncies, les amistats, els ajuts, el temps, l'oportunitat i la sort el que li havia permès convertir-se en el que era. Jo, ingenu com som, m'ho vaig quasi creure i em vaig dedicar a escoltar, realment fascinat, el que Fernando, amb una generositat gairebé il·limitada, em

contava dels seus amics —Pius XII, Cambó, Dalí, Truman, Vidal i Barraquer, Marañón, etc.— i de les seves preocupacions per Menorca i els menorquins. Fins que una nit —una nit de pluja, vent i trons— Fernando, després de sopar, em proposà una partida de dames. Permeteu-me que us digui que jo no som cap passerellet jugant a dames, ho podeu demanar als cafès del meu poble. Així i tot, Fernando m'apallissà amb extremada facilitat i de forma gairebé immisericordiosa. En acabar em va dir allò que ja us podeu imaginar: «Padrí, he tingut molta sort, les circumstàncies m'han estat favorables: tot s'ha combinat perquè us poguéis guanyar». Fou aleshores, quan vaig veure atribuït a la fortuna el que era clarament resultat de la intel·ligència, la concentració i la previsió, que vaig comprendre per què havia fracassat el meu treball. Vaig poder adonar-me que Fernando Rubió era, abans de tot, un autèn-

tic dandi; el dandi més gran dels que jo he conegut mai a la meva vida. Ja sabeu que els dandis són aquells homes que ens presenten un producte admirable —sigui un dibuix, un poema, un experiment, un producte químic, un motor o una empresa— i per cortesia, per ventura per coqueteria, ens amaguen l'esforç que han fet i el sofriment que han hagut de patir per aconseguir el seu objectiu. Així és en Fernando. Per això crec que jo i molts d'altres com jo haurem de renunciar, senyor Rubió i Tudurí, a conèixer el vostre esforç, el vostre treball, la vostra capacitat d'organització, la vostra suor i, en definitiva, el vostre patiment, i ens haurem de limitar, a admirar, una mica embadalits, els resultats magnífics i incontestables de la vostra obra.

Són moltes les virtuts que atresoren els dandis, però entre aquestes no hi sol haver —si hem de creure per una vegada la sempre dubtosa ciència de la psicolo-

gia— la capacitat per oblidar les ofenses rebudes. Solen ésser una mica venjatius, els dandis, sobretot per aquells afronts que han estat infligits a les persones o coses que ells estimen. Fernando, com a bon dandi, l'ha practicat amb elegància, el noble i refinat art de la venjança. Ho ha fet, en primer lloc, contra aquells que per fer diners no han dubtat a erosionar la naturalesa del seu país. El nostre home els ha pogut demostrar que per adquirir fortuna no calia devastar el territori, que era suficient confiar en la ciència, la intel·ligència i la imaginació. Fernando encara ha fet més per reparar els danys: ha utilitzat els cabals guanyats amb la seva intel·ligència per conservar, tant com ha pogut, aquest jardí natural que, segons el seu germà, que d'això hi entenia una estona, era l'illa de Menorca. I ha volgut que dins aquest hort finíssim, s'hi conrassin les arts, la música i la ciència. La segona venjança que s'ha permès Fernando té com a origen la prohibició històrica que sofriren els ciutadans de la Corona de Aragó de poder comerciar amb Amèrica: no hi hagué, a les nostres terres, persones que es poguessin enriquir com ho feren, per exemple, els andalusos important de les Índies occidentals plantes medicinals com el guaiac, la quina o el mateix tabac. Fernando ha demostrat que els del nostre llinatge eren capaços de fer la cosa inversa, que indubtablement és molt més meritòria: crear, amb el nostre coneixement i la nostra inventiva, medicaments i vendre'ls als indígenes d'Amèrica. Ningú no ignora, tampoc —i ja som a la tercera venjança—, que durant el segle XIX es produí un autèntic drenatge de cervells menorquins cap a França, i que

aquests cervells, com foren els d'Oleo, Orfila i Guàrdia, per posar només tres exemples, contribuïren a augmentar la glòria de la ciència francesa. Per quedar cabals, el doctor Rubió, fent valer les seves infinites capacitats de seducció, ha incorporat a la vida menorquina una persona d'origen francès, Jacqueline Janet, que us puc assegurar que té un cervell tan esmolat com el del doctor Orfila però posat a dalt d'una figura que, afortunadament per al senyor Rubió i per a tots nosaltres, supera, de molt —i això ja no cal que ho asseguri: ho podeu comprovar directament ara mateix— les gràcies de caràcter físic que pogueren acumular, tots plegats, els doctors Oleo, Orfila i Guàrdia.

Per tot això, senyor Rubió, per haver sabut evitar les temptacions dels puristes i els depuradors i haver aconseguit conjuminar tots els factors escaients, socials i naturals, que donassin viabilitat a la vostra empresa farmacèutica; perquè sou un dandi que ens ha estalviat de conèixer tot l'esforç, el dur treball i l'inevitable patiment que hi ha darrera qualsevol obra humana d'envergadura; per haver sabut venjar la naturalesa, la pàtria i el poble menorquí; per haver demostrat a les generacions futures que la intel·ligència, la imaginació i el coneixement científic són les armes més fiables —per ventura les úniques fiables, a la llarga— per orientar llurs accions; és per les quals coses que crec que la Universitat de les Illes Balears l'encertà plenament quan decidí, per unanimitat, demanar-vos que volguéssiu formar part, per sempre més, de la seva comunitat de doctors. FRANCESC BUJOSA HOMAR.

PARLAMENT DEL PRESIDENT DE LA COMUNITAT AUTÒNOMA DE LES ILLES BALEARS GABRIEL CANYELLAS FONTS

Excel·lentíssim i magnífic Sr. Rector, excel·lentíssim Doctor Fernando Rubió i Tudurí, Il·lm. Sr. President del Consell Insular, Claustre universitari, digníssimes autoritats, senyores i senyors:

La grandesa d'un país es mesura pel reconeixement de les seves institucions a les personalitats més preclares i a totes aquelles persones que poden servir de guia i d'exemple per a tots els ciutadans.

La Universitat de les Illes Balears es prestigia davant tot el poble amb actes com el d'avui, amb el reconeixement públic dels mèrits d'un home que ens dona els exemples que avui més necessita la nostra societat: la iniciativa, l'enfortiment de la seva ànima davant les dificultats i, per damunt de tot, la decidida aposta per la renovació continuada, la

modernitat i la recerca de noves activitats, sempre al servei de la societat.

Fernando Rubió i Tudurí és l'exemple d'un home inconformista, un home intranquil que no es conforma amb el món conegut i cerca noves aventures empresarials i d'investigació. Un home que ajuda al progrés de la humanitat, i del nostre país en concret, a través de la seva aportació a la ciència, a la medicina i a la farmàcia. I ho fa amb el convenciment que, a través d'aquest camí, està fent una gran aportació a la humanitat, un servei continuat en la millora de les condicions de vida i, al mateix temps, un prestigi per a la seva terra, aquesta illa de Menorca que ell va aprendre a estimar a través de sa mare qui, juntament amb les primeres lletres, li va ensenyar i

li va imbuir un gran amor a la seva pàtria materna. Maria Tudurí i Monjo va ser la seva primera mestra.

Però, prenent sempre com a referència la seva Barcelona, on va néixer quan s'estrenava el segle, i la seva Menorca, que va estimar des que era un al·lotet, Fernando Rubió i Tudurí va creure fermament que sempre hi ha móns nous per descobrir.

Fernando Rubió i Tudurí és un fidel i acurat exemple de l'home del segle XX. I no solament perquè nasqués l'octubre de 1900 i la seva vida s'hagi estès al llarg de tota la centúria, sinó també, i sobretot, perquè és l'arquetipus de l'home compromès amb la revolució tecnològica i amb tots els avenços espectaculars que han marcat la història d'aquest segle.

Això el va conduir a la creació de la primera multinacional de farmàcia sorgida a Espanya i crec que tots li devem, amb agraïment, el descobriment de nous excipients més agradables i noves fòrmules revolucionàries. A títol d'agraïment, crec que tots hem de recordar que l'oli de fetge de bacallà va deixar de ser un suplici quan ell va aportar noves fòrmules al mercat a través del seu producte que, crec recordar, s'anomenava Glefina.

Fernando Rubió i Tudurí destaca avui com exemple per a tota la nostra societat. Encara que la seva vida ha estat marcada per l'amistat de reis, presidents de govern i magnats de les finances mundials, a pesar de ser això que generalment coneixem com «un home de món» o una persona cosmopolita; mal-

grat tot, li agradava d'autotitular-se «apotecari de poble», amb el cor connectat amb Menorca íntimament, indissolublement.

La seva vitalitat, que és la vitalitat del segle XX del qual és fill, l'ha portat en els darrers anys a una dedicació especial a les arts, les lletres, la cultura i tot allò que resumim sota el nom d'humanitats. I només em referiré a la Fundació Cultural Rubió i Tudurí-Andròmaco i, a través d'ella, a l'obra a favor del patrimoni cultural i històric de l'illa de Menorca. I aquesta obra l'ha començada —i això convé remarcar-lo perquè serveixi d'exemple per a totes les generacions futures—, aquesta obra la va començar, repetesc, a l'edat en què la majoria de les persones senten que els ha arribat l'hora de jubilar-se i, en conseqüència, es desentenent del seu compromís social.

Enhorabona, nou doctor de la Univer-

sitat de les Illes Balears. Tot el poble de les Illes s'alegra avui amb aquest prestigi per a la primera institució docent.

I enhorabona, Magnífic Rector i Digníssim Claustre de la Universitat de les Illes Balears. Heu integrat dins la vostra —la nostra, la de tots— institució docent un home que ha estat sempre a l'avantguarda de tot, un home amb un sentit profund de la modernitat i del progrés. Heu integrat un home que qualcut ha qualificat de «personalitat polièdrica» per la riquesa de les seves aportacions, per la grandesa de la seva ànima i per l'amor apassionant per aquesta terra.

Menorca sencera, el conjunt d'aquest país de les Balears, avui se n'alegra i té un altre motiu d'orgull per ser ciutadans d'un país que té en l'agraïment una de les principals senyes d'identitat. GABRIEL CANYELLAS FONTS. President de la CAIB.

NOTA DE LA REDACCIÓ:

Les fotografies que il·lustren les intervencions de diverses autoritats polítiques i acadèmiques durant l'acte d'investidura de Fernando Rubió i Tudurí com a doctor *honoris causa* per la Universitat de les Illes Balears pertanyen a l'arxiu del diari «Menorca» i han estat amablement cedides a la «Revista de Menorca» per a la seva publicació.

ACTE D'HOMENATGE A FRANCESC DE B. MOLL

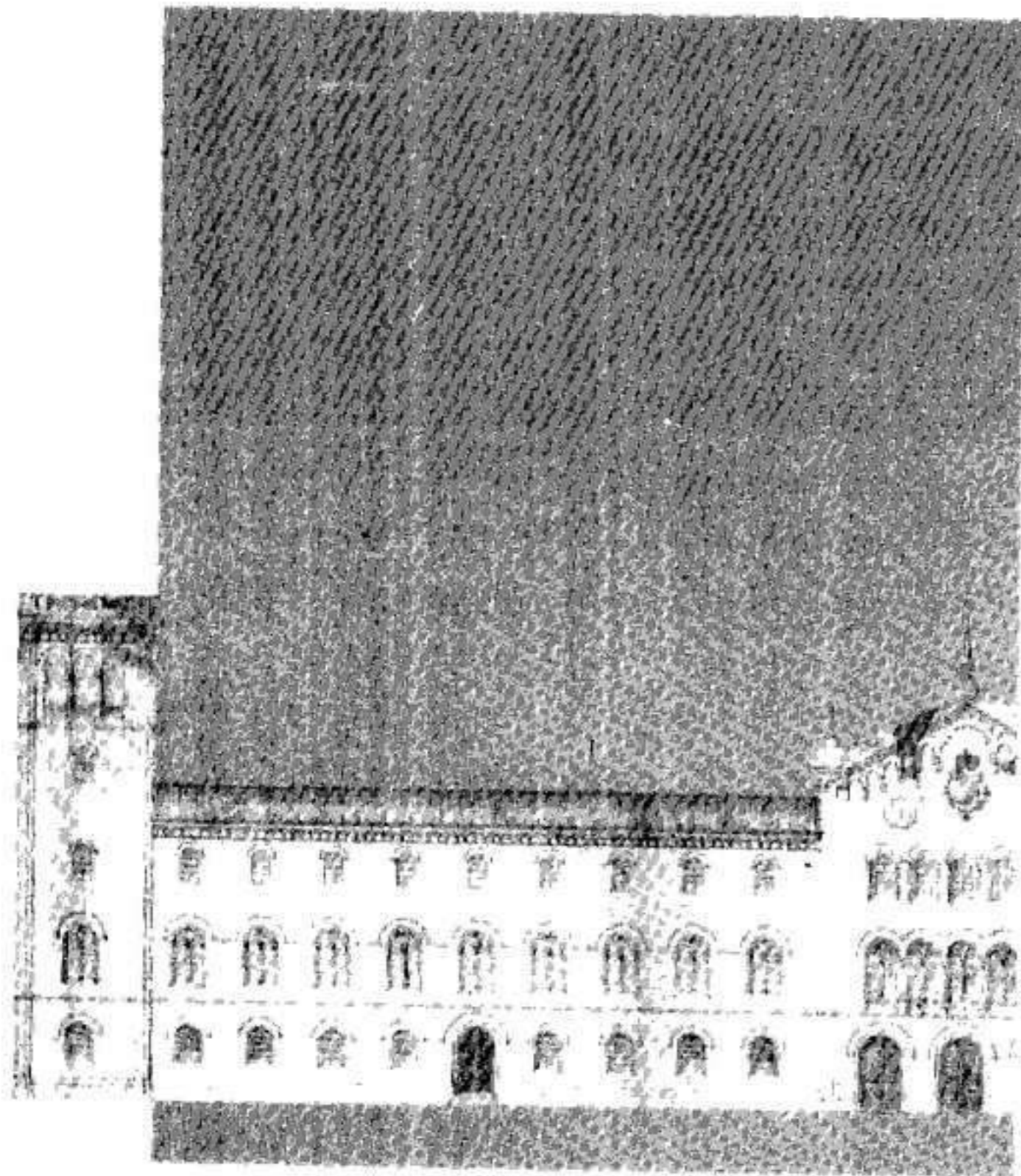
Amb motiu del primer aniversari de la mort de Francesc de B. Moll, la Universitat de Barcelona —que el 1975 le n'havia investit Doctor Honoris Causa— li ha volgut retre un homenatge sota la forma d'un acte acadèmic que, presidit pel rector Josep M. Bricall, ha comptat amb les intervencions de la professora suïssa Gret Schib Torra i dels professors de la mateixa Universitat barcelonina, Joaquim Molas, Joan Veny i Antoni M. Badia i Margarit. *Homenatge a Francesc de B. Moll, Moll, un editor de combat, Francesc de B. Moll, dialectòleg i Francesc de B. Moll o la ciència humanitzada* —els títols dels respectius parlaments que glossaren sintèticament la polièdrica figura, lingüística, cultural i humana, del menorquí que Jordi Carbonell anomenà, en un altre acte organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans arran de la seva mort, «ciudadà dels Països Catalans»— poden també ser llegits gràcies a l'edició que, amb el títol comú de *Homenatge a Francesc de B. Moll*, constitueix el número 6 de la col·lecció «Actes Universitaris» de les Publicacions de la Universitat de Barcelona, iniciativa sens dubte lloable per tal com permet retornar o accedir a unes paraules que, fixades en el paper, desafien espai i temps concrets per fer-se un lloc dins la necessària i de vegades no prou sòlida memòria col·lectiva.

Gret Schib Torra, d'acord amb la seva voluntat d'evocar «la dimensió internacional del gran filòleg» i d'afegir-hi «també alguns records personals», va trenant el paper de Moll com a «ambaixador de la cultura catalana a l'estranger» —a través sobretot del *Diccionari*

Català-Valencià-Balear: «cap altra llengua romànica no té a la seva disposició una eina tan original i ampla, ja que conté documentació antiga i moderna, literària i dialectal»— amb les referències a l'amistat que els uní i a les anècdotes d'una Mallorca franquista bocabadada davant una estrangera que parlava tan bé el català.

Joaquim Molas ressegueix i interpreta, dins el marc de «l'empresa llibresca més important que, fins ara, ha existit en terres de Mallorca», les dues col·leccions més significatives de l'activitat editorial desplegada per Moll: «Les Illes d'Or», creada el 1934, i «Biblioteca Raixa», vint anys més tard. L'anàlisi sociològica emprada ens permet de copsar-ne el significat tant des de la dinàmica estrictament illenca com des de la relació establerta, d'ençà de l'any 1950, amb Barcelona, relació que, tot incorporant l'Editorial Moll «al circuit de la nova política cultural», n'explicaria alhora la pujada als anys cinquanta-seixanta i el descens posterior com a conseqüència de la competència de les grans editorials barcelonines i valencianes: «pero, en conjunt, queda, per l'audàcia i pel fi sentit de la realitat, no solament com la gran editorial mallorquina, sinó també com una de les més decisives de la postguerra».

Joan Veny i Antoni M. Badia i Margarit se centren en el Francesc de B. Moll lingüista tot posant en relleu la multiplicitat de registres —científics i humans— que el terme «lingüista» en ell enclou. Així, Joan Veny apunta com la personalitat primera de Moll —amb la seva vocació musical i pictòrica, la for-

Col·lecció
ACTES UNIVERSITARIS

6

ACTE
D'HOMENATGE A
FRANCESC DE B. MOLL

UNIVERSITAT DE BARCELONA

mació de llatinista rebuda al Seminari de Ciutadella, el seu poliglòtisme— es projecta en tots els terrenys de la seva activitat dialectològica —l'etimologia, la geografia lingüística, la monografia dialectal, els estudis de textos antics, l'onomàstica— gràcies a la qual va convertir-

se en «un dels millors investigadors de la llengua catalana, reconegut en el concert internacional de la romanística» i, «pel que fa a les Balears (...), va fornir-nos les eines idònies per arribar a l'ús públic i literari del català de les Illes, i, amb les seves actuacions (conferències,

debats, articles periodístics, etc.) va treure pals que alguns descastats posaven —posen— a les rodes de la rehabilitació de la nostra llengua».

Antoni M. Badia i Margarit valora sobretot la gran aportació a la lingüística catalana de tres obres cabdals de «l'erudit, de l'investigador seriós que alterna amb els seus col·legues de la romanística internacional» —el *Diccionari*, la *Gramàtica històrica* i els *Llinatges catalans*—, indestriables de «l'altre Moll, l'home preocupat per la sort de la llengua». D'aquí la humanització de la ciència a què fa referència el títol; d'aquí, també, el triple mestratge que en desta-

ca: «com a conreador de la filologia romànica més clàssica», «com a artífex en la restauració de la idea d'unitat de la llengua i en les seves conquestes per la via de la normalització», «com a testimoni d'un tarannà humà que aglutinà, encoratjà i il·luminà, posant arreu un toc personal de bondat i de simpatia».

La lectura de l'*Acte d'homenatge a Francesc de B. Moll* de la Universitat de Barcelona pot actualitzar, més enllà del febrer de 1992, el nostre personal homenatge a qui, amb ciència i amb humanitat, ha fet més nostra i més universal la paraula pròpia. JOSEFINA SALORD RIPOLL.

PRESÈNCIES MENORQUINES DINS ELS INTEL·LECTUALS MALLORQUINS DAVANT EL FRANQUISME DE JOSEP MASSOT I MUNTANER

Hi ha ressenyes de llibres que, sortosament, enclouen dificultats irresolubles per tal com reclamarien espais més amplis, capaços de donar compte de magnes projectes dins dels quals, només, un llibre particular pot trobar l'encaix més significatiu. Aquest és el cas de *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme* (1), la darrera tramesa de Josep Massot i Muntaner que cal inserir dins la recerca sobre la història i la cultura mallorquines durant la Segona República, la guerra civil i la postguerra, configurada —d'ençà sobretot del 1976 amb la publicació de *La guerra civil a Mallorca*—

per un gruix editorial voluminós, encara obert. L'obertura del projecte és el signe més evident de la complexitat i del desconeixement —o malconeixement— d'aquesta important etapa de la nostra història contemporània a la qual Josep Massot —defugint «la improvisació», «l'apassionament» o «les presses excessives», massa habituals en la bibliografia que s'hi refereix (pàg. 240)— s'enfronta amb tot rigor metodològic o, per dir-ho amb paraules seves anteriors, «dins una línia d'objectivitat responsable», que li permet «d'insinuar constantment reinterpretacions i d'anar contra els tòpics a

(1) Josep MASSOT I MUNTANER, *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme*, «Biblioteca Serra d'Or» 110, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Montserrat, 1992, pp. 340.

l'ús» (2). I, sustentant aquest projecte rigorosament documentat i objectivament desenrotllat, hi sentim la veritable passió intel·lectual: aquella que no se satisfà amb reconstruccions erudites passades sinó que aspira a interpretar i a reflexionar des d'un present només veritablement construïble amb el coneixement del passat.

L'interès que, per a un públic menorquí, pot tenir el seguiment de les publicacions de Josep Massot és, òbviament, múltiple per més que caldria destacar-ne dos, d'interessos, més específics. El primer ens situaria en un marc global d'acord amb el qual aquesta obra podria ser llegida com a referent metodològic capaç d'engrescar estudiosos menorquins que se centressin de manera sistemàtica en l'estudi que giri al voltant de la guerra civil a la nostra illa, ara que encara resten testimonis d'aquells fets històrics interpretables ja amb distància crítica i desapassionament objectiu. El segon, més particular, ve donat pel fet que Josep Massot, tot i haver fet de Mallorca el centre de les seves recerques, n'ha examplat, en la mesura de les possibilitats documentals i bibliogràfiques, el radi fins a abraçar el conjunt de les Illes: en aquest sentit, caldria destacar molt especialment *Els escriptors i la guerra civil a les Illes Balears*, volum publicat el 1990 el capítol primer del qual ofereix un estat de la bibliografia sobre aquests fets bèl·lics a Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera.

El primer paràgraf del pròleg de *Els intel·lectuals mallorquins davant el fran-*

quisme ens ofereix ja una primera caracterització global de l'obra i de l'espai que ocupa dins la sèrie de publicacions duta a terme per l'historiador mallorquí: «Els onze treballs recollits en aquest llibre, d'extensió, d'orientació i d'interès diferents, tenen el denominador comú de contribuir a aclarir la trajectòria dels intel·lectuals mallorquins durant els anys de la guerra civil i de la primera postguerra i la seva actitud de col·laboració o d'oposició al règim franquista, des de la llunyania o des de l'«exili interior». No cal dir que aquest tema ja era crucial en llibres anteriors de la mateixa sèrie, sobretot *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra* (1978) i *Els escriptors i la guerra civil a les Illes Balears* (1990), que he mirat de completar i no de repetir». Resseguir les presències menorquines dins gairebé el conjunt d'aquests onze treballs és una activitat alhora gratificadora —pels nous coneixements, contextualitzats, que aporta— i estimulants en el doble sentit que les peces que ofereix amplien, en uns casos, marcs ja perfilats, i, en uns altres, es manifesten com a puntes de nous icebergs que caldria sondejar amb posteriors recerques.

El capítol I —*Les Illes Balears el 1939: l'altra cara de la victòria*— dedica un apartat a la nostra illa —amb el títol *El martiri de Menorca*— en el qual, tot situant la «soledat» republicana de Menorca en la dinàmica internacional (3), se centra en l'informe —fet arribar,

(2) Vegeu Josep MASSOT I MUNTANER, *Introducció a Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra*. Montserrat, 1978, p. 6.

(3) «Només l'interès de França i d'Anglaterra perquè l'*statu quo* mediterrani es mantingués inalterat, coincidint amb la voluntat del general Franco que els italians no adquirissin unes posicions predominants a les Balears, van salvar Menorca d'un atac frontal o de bombardeigs massius de l'aviació feixista, que hi haurien semblat encara més la destrucció i la por». (pàg. 16).

el 10 de març de 1939, al ministre d'Afers Estrangers de Roma i a l'Ambaixada d'Itàlia a Sant Sebastià— del cònsol italià a Mallorca, F. Ramondino, sobre la Menorca d'ençà de 1936 i que ell havia visitat del 26 de febrer al 3 de març de 1939. Aquest document —que, juntament amb d'altres localitzats a arxius italians, seran objecte de futurs estudis i publicacions— fa referència a la repressió exercida a l'illa a partir del febrer de 1939, confirmada i ampliada per la informació adduïda per l'historiador menorquí Andreu Murillo. La informació menorquina és eixamplada no només al llarg del capítol I —que ofereix valuoses dades concretes de persones que hagueren de patir una de les conseqüències tràgiques i més oblidades de la guerra civil, l'exili, amb la reclusió, en alguns casos, en camps de concentració francesos i nazis (pp. 28-30)— sinó també del capítol IV, *El pare Andreu de Palma, historiador frustrat de la guerra civil* —que inclou una proclama menorquina llançada sobre Palma pels avions republicans el 27 de juliol de 1936 (pp. 127-128)— i del V, *Francesc de S. Aguiló, «català de Mallorca» a l'exili* —amb les referències al fet que Menorca es convertís en refugi d'esquerrans mallorquins (pàg. 187) i a la col·laboració menorquina dins el grup creat a Buenos Aires el 1938 per tal d'ajudar els nens mallorquins refugiats a Catalunya (pàg. 189), a part altres esments més tangencials.

El capítol VII —dedicat a «un gran mallorquí oblidat» per raó del seu exili a Mèxic, el músic Baltasar Samper, i centrat en «la seva tasca com a col·laborador de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya i com a estudiós del folklore mallorquí» (pàg. 212)— ofereix també

un gran interès menorquí no només per la informació que addueix de les estades estivals de Samper, juntament amb altres estudiosos, a Menorca des del 1924 al 1932 sinó també i sobretot pel fet que el desig que l'autor expressava el 1990 en redactar el text —«Sens dubte les memòries inèdites i el material complementari de fotografies, d'enregistraments i d'anotacions variades (...) ens permetran de disposar d'un embalum enorme de dades sobre la tradició popular de Mallorca, de Menorca, d'Eivissa i de Formentera» (pàg. 225)— s'ha convertit en una realitat possible ja que, tal com afegeix en nota final, els materials de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, «que havien romàs amagats a Barcelona i a Suïssa durant molts anys, inaccessibles per a tothom, han estat cedits per la família Patxot al monestir de Montserrat al començament de 1991 i he estat encarregat de fer-ne una primera classificació» (pàg. 238).

L'espai concedit a Joan Estelrich —a qui dedica el capítol III, *Joan Estelrich, entre la col·laboració i el desencís*— i el més escadusser a Màrius Verdaguer —dins els capítols VIII, *L'oposició al franquisme durant la primera postguerra*, i IX, *Francesc de B. Moll, editor obstinat*—, encara que no contenguin referències explícitament menorquines, són d'un indubtable interès des de la nostra perspectiva per tal com contribueixen a completar aspectes no prou coneguts de la trajectòria de dos intel·lectuals i escriptors —de postures ideològiques diferents davant la confrontació bèl·lica— tan lligats a la cultura menorquina de les primeres dècades del nostre segle. Al costat d'ells, cal deturar-se especialment en el capítol IX, suara esmentat, que gira

al voltant de l'activitat editorial d'un dels menorquins més universals, Francesc de B. Moll: em sembla especialment important la informació que aporta Josep Massot sobre la Biblioteca «Les Illes d'Or», iniciativa endegada el 1933 que incloïa el projecte de comptar amb col·laboradors menorquins com Mn. Rafael Bosch, Francesc Hernández Sanz, Llorenç Lafuente Vanrell i Josep M. Ruiz Manent. Els títols menorquins «dels primers volums en preparació», sense noms d'autor però fàcilment atribuïbles, són *Resum d'Història de Menorca*, *Obres en vers d'Antoni Febrer i Cardona (1761-1841)* i *Documents del Llibre Vermell de Ciutadella*, cap dels quals no s'arribaria a publicar. Caldrà esperar fins al 1973, vint-i-quatre anys després de la mort silent de Francesc Hernández Sanz, perquè la mateixa col·lecció editi la *Iniciació a la història de Menorca* de F. Martí i Camps; Antoni Febrer i Cardona, assassinat Llorenç Lafuente el 1936, romandrà inèdit, condemnat a un oblit del qual no serà rescatat fins a la dècada dels seixanta per Jordi Carbonell; *El Llibre Vermell de Ciutadella. Catàleg dels seus documents* serà publicat a Barcelona el 1977... Aquestes dades evidencien que la desfeta cultural que, per a Menorca, significà el triomf franquista demana també estudis i presències que ens permetin de situar-

nos dins un present massa mancat de referents i de coneixements pel que fa tant a les conseqüències de la guerra com a la difícil represa de la postguerra. En aquest darrer sentit voldria fer un esment especial del darrer capítol, *Josep M. Llompart, impulsor de cultura*, on Josep Massot ressegueix la trajectòria humana, poètica, editorial —com a assessor literari de l'editorial de Francesc de B. Moll—, historiogràfica —pensem, sobretot, en *La literatura moderna a les Balears* (1964)— i activista —com a «ambaixador de Mallorca als altres Països Catalans»— de Josep M. Llompart, amb totes les connexions que es poden establir amb la nostra illa, fet que l'homenatge que Menorca, amb Mallorca i Eivissa, li està preparant sens dubte subratllarà i valorarà amb tota la seva importància.

Les presències menorquines dins *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme* de Josep Massot i Muntaner converteixen l'obra en un referent que caldria incorporar a la nostra bibliografia illenca: per les aportacions puntuals introduïdes i pels horitzons abastables i necessaris que assenyala en l'estudi de la història i de la cultura des de la Segona República fins a la postguerra, tan desatès per la investigació menorquina. JOSEFINA SALORD RIPOLL.

SUPUESTA CAPILLA MOZÁRABE DEL FUERTE MARLBOROUGH

Con ocasión de la restauración del fuerte Marlborough, que se lleva a cabo con la aportación económica de la Fundación Rubió-Andrómaco, hemos descu-

bierto detrás del ábside del cuerpo de guardia situado en el foso del fuerte un espacio lleno de escombros, lo que demuestra que el paramento final de esa

habitación es un tabique levantado en las obras llevadas a cabo por los ingleses al reconstruir el fuerte, durante su última ocupación de Menorca a finales del siglo XVIII, y no un muro excavado en la roca.

Durán Cañameras, en 1943, en sus *Notas arqueológicas de Menorca* dice en la página 48: «Iglesia mozárabe en la Cala de Sant Esteve cercana a Maó. Se halla incluida dentro del fuerte Marlborough, construido por los ingleses, dominadores de la isla, en el siglo XVIII. Su planta es de una sola nave con una pequeña expansión a ambos lados que forma un a modo de crucero y ábside semicircular. Le precede un atrio cuyo eje es ligeramente divergente de la nave. En la entrada había un arco de herradura del que quedan restos. La nave aparece cubierta con un medio cañón y el ábside

con cuarto de esfera formado por dos series de largas dovelas a las que se ha dado la curvatura correspondiente. El crucero está ligeramente elevado, en su techo, respecto a la nave y el ábside».

Hasta ahora, muchos habían dudado de la autenticidad de esa supuesta capilla mozárabe. Ahora podemos afirmar que no fué una capilla mozárabe, dado que el fondo absidal del local es una obra de finales del siglo XVIII, porque el relleno posterior corresponde a las ruinas del primer fuerte, demolido en 1782, que al ser reconstruido en 1798, impidieron el acceso al interior del fuerte, al que se le dió otra entrada. Para contener las ruinas, se construyó un tabique que fue confundido por Durán Cañameras con el ábside de una capilla mozárabe. FRANCISCO FORNALS.

VIDA DE L'ATENEU (SEGON SEMESTRE DE 1992)

Atès que el curs acadèmic de l'Ateneu es clausura el mes de juny, i que no es reprèn l'activitat fins el mes d'octubre, les activitats del segon semestre són ben poques i, en qualsevol cas, sense un ritme constant fins ben entrat octubre.

Malgrat tot, l'estiu de 1992 l'Ateneu rebé la visita del secretari general d'Esquerra Republicana de Catalunya, Àngel Colom, que va explicar el seu programa polític en favor de la independència dels Països Catalans per via democràtica. També durant l'estiu l'eurodiputat Antoni Gutiérrez Díaz va oferir una conferència sobre els fons europeus i Maastricht,

en una xerrada que, de fet, va esdevenir el pròleg a un cicle dedicat al Tractat d'Unió Europea desenvolupat d'octubre a desembre, que va tenir una acollida extraordinària de públic, fins al punt de rebre l'Ateneu el guardó de protagonista de la vida cultural menorquina de 1992.

En el cicle de Maastricht van intervenir Carmen Díez de Rivera, Fernando Morán, Julio Anguita, Jordi Goula, Guillermo de la Dhesa, Claudio Aránzadi i Sergi Marí.

Cal destacar també que dins el mes d'octubre es va fer la inauguració solemne del curs acadèmic, amb una lliçó do-

nada per Josep Maria Quintana, amb unes reflexions crítiques sobre el nacionalisme.

Per últim, el semestre va oferir un cicle sobre el centenari de l'establiment de la llum elèctrica a Menorca, amb conferències impartides per Feliciano Fuster,

president de GESA, i Miquel Àngel Limón Pons, secretari de l'Ateneu. A més s'organitzà una taula rodona.

Les activitats del semestre oferiren també dues exposicions artístiques i la projecció de la pel·lícula setmanal del Cine Club. MIQUEL ÀNGEL LIMÓN.

ACTIVITATS REALITZADES PER L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS

PUBLICACIONS

Al llarg del segon semestre de 1992, l'Institut Menorquí d'Estudis ha publicat les obres següents:

Jornades sobre conservació i desenvolupament a Menorca. Edició a cura de Josep M. Vidal i Joan Rita, amb el suport del Comité Español del programa MAB (UNESCO).

Arquitectura Contemporània a Menorca II. Ciutadella (Catàleg de l'exposició 12-26 juliol 1991), de Joan Enric Vilar-dell i Nando Pons Vidal. Editat en col·laboració amb el Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears i l'Ajuntament de Ciutadella.

També ha col·laborat a l'edició dels volums 3 i 4 de la Miscel·lània Jordi Carbonell, publicat per l'Abadia de Montserrat amb la col·laboració de l'IME i altres entitats vinculades a la cultura catalana.

JORNADES

III Trobada d'Historiadors i Arqueòlegs de Menorca: Religió i societat a Menorca al llarg del temps. Biblioteca Pública de Maó, 2, 3 i 4 de juliol. Orga-

nitzada per la Secció d'Història i Arqueologia de l'IME.

IV Escola d'Estiu de Salut Pública. Llatzeret de Maó, 18 a 24 de setembre. Organitzada per l'Institut Menorquí d'Estudis i l'Àrea de Salut de Menorca d'Insalud, amb la col·laboració del Centro Universitario de Salud Pública (Madrid), Escuela Andaluza de Salud Pública (Granada), Escuela Nacional de Sanidad (Madrid), Institut d'Estudis de la Salut (Barcelona) i Institut Valencià d'Estudis en Salut Pública. S'impartiren 14 cursos sobre diversos aspectes de la salut pública i l'epidemiologia, en els quals participaren un total de 283 alumnes.

VIII Trobades Científiques de la Mediterrània. Supernoves. Biblioteca Pública de Maó, 23, 24 i 25 de setembre. Organitzades conjuntament per la Secció de Ciència i Tècnica de l'Institut Menorquí d'Estudis i la Societat Catalana de Física de l'Institut d'Estudis Catalans.

II Jornades sobre ports històrics. Biblioteca Pública de Maó, 5, 6 i 7 de novembre. Organització a càrrec de l'Institut Menorquí d'Estudis i Amics des Port.

CONFERÈNCIES

El dia 16 de juliol, Cipriano Marín, expert en estudis i projectes relacionats amb el medi ambient, impartí a l'Ateneu de Maó la conferència *Ecodesarrollo y turismo en las islas*, tema d'interès en la conjuntura de petició de la declaració de reserva de la biosfera per a Menorca.

En el mateix marc temàtic Ignasi Castelló, cap del Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, dissertà sobre *l'Estat actual de les reserves de la biosfera espanyoles*, en una conferència impartida a la seu del Consell Insular de Menorca el dia 30 d'octubre.

EXPOSICIONS

Cent anys d'electricitat a Menorca. Sala de Cultura de Sa Nostra. Maó, 4 al 30 de setembre. Organitzada conjuntament per l'Institut Menorquí d'Estudis i GESA, en commemoració del centenari de l'electricitat a l'illa de Menorca.

ALTRES ACTIVITATS

L'IME participà amb un estand a la *Fira d'Oci Cultural*, celebrada al recinte ferial de SEBIME de l'1 al 31 d'agost.

També muntà un estand a la *I Fira d'Expo-Menorca*, realitzada del 4 al 8 de desembre al recinte de SEBIME.

ACTA DE CONCESSIÓ DEL PREMI D'INVESTIGACIÓ SOBRE ES MERCADAL I FORNELLS 1992

A la vila des Mercadal, el dia 25 de juny de 1992, essent les tretze hores, al Saló de sessions de l'Ajuntament des Mercadal, amb l'objecte de formar el jurat per l'atorgament del Premi d'Investigació sobre Es Mercadal i Fornells del present any, es reuneixen:

D. Tomàs Vidal Bendito, catedràtic de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona i president del Consell Científic de l'Institut Menorquí d'Estudis.

D. Joan de Nicolás Mascaró, cap de la Secció d'Història i Arqueologia de l'Institut Menorquí d'Estudis.

D. Andreu Murillo i Tudurí, llicenciat en Història.

D. Joan J. Gomila Portella, arquitecte.

Da. Margarita Borràs Villalonga, regidora de Cultura de l'Ajuntament des Mercadal.

Es ret compte de dos projectes presentats, prèviament llegits i estudiats pels membres del jurat, els autors dels quals són la Sra. Herma Vergouwe i el Sr. Albert Martínez Esteban, aquest darrer amb el treball que duu per títol «Vies de comunicació i població rural del terme des Mercadal».

Després de la deliberació del jurat, s'extreuen les següents conclusions:

1a.- Es manifesta que el treball presentat per la Sra. Herma Vergouwe, tot i que és una feina meritòria i cal felicitar-la pel seu interès i estima cap al poble des Mercadal, no s'ajusta a les bases del Premi, en el sentit que es limita a una síntesi de publicacions que, malgrat el seu interès, no aporten nova informació sobre la matèria. La informació presenta-

da és positiva, però no pot considerar-se com a un projecte d'investigació.

2a.- Es considera el projecte presentat pel Sr. Albert Martínez Esteban com a una obra novedosa, en la qual s'inclouen treballs gràfics. En l'esmentat projecte s'hi aprecia una certa coherència, a més de descriure l'evolució de les vies de comunicació.

En base a les raons exposades i, tot valorant l'interès del projecte anomenat «Vies de Comunicació i població rural del terme des Mercadal» per a un coneixement específic de l'entitat històrica del Municipi i pel fet de poder proporcionar una visió més àmplia de l'evolució històrica i geogràfica des Mercadal, el jurat acorda concedir el Premi d'Investigació al projecte presentat pel Sr. Albert Martínez Esteban, amb el títol de «Vies de comunicació i població rural del terme

des Mercadal». Es fan, però, les puntuacions següents:

a) S'hauria d'insistir en la segona fase de la investigació, és a dir en l'anàlisi del tema, el qual no ha de quedar en simple informació sinó que s'han d'aprofundir les seves conclusions.

b) S'ha d'incidir especialment en les relacions de les xarxes de camins i situacions dels llocs amb el medi natural, ja que aquestes relacions tenen una incidència topogràfica, econòmica, etc.

El jurat, en nom de l'Ajuntament des Mercadal i de l'Institut Menorquí d'Estudis, reitera l'agraïment per l'interès demostrat en el Premi d'Investigació i anima els investigadors a continuar la seva tasca. TOMÀS VIDAL, JOAN DE NICOLÁS, ANDREU MURILLO, JOAN J. GOMILA, MARGARITA BORRÀS.

REVISTA DE MENORCA

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

PRESENTACIÓ DELS ORIGINALS

Els originals es presentaran per duplicat, mecanografiats per una sola cara i a doble espai, en fulls DIN A-4, de 30 línies de 70 pulsacions.

La seva extensió no sobrepassarà les 30 pàgines, incloent-hi figures, fotografies, taules, notes i bibliografia, que aniran en fulls a part al final de l'original. En qualsevol cas, el Consell de Redacció considerarà cada treball en particular i decidirà el que trobi convenient en relació a l'extensió i il·lustracions d'un original.

Al primer full de cada treball hi haurà:

1. Títol.
2. Nom de l'autor o dels autors en la forma amb què vulguin signar.
3. La institució o centre al qual pertanyen o titulació acadèmica i la seva adreça particular (inclòs el número de telèfon).

Els originals es presentaran en català o castellà. Les cursives es representaran per un subratllat senzill i les negretes per un subratllat ondulat.

BIBLIOGRAFIA

S'afegirà en full a part, ordenada alfabèticament pels llinatges dels autors, referint-se només als articles o llibres citats en el text.

Les referències es faran amb el següent ordre:

1. Llinatge/s, nom de l'autor (en majúscules).
2. Any de la publicació, entre parèntesis.
3. Títol de l'obra o article.
4. Nom de la publicació periòdica, tom o volum, número o fascicle, lloc d'impressió (si s'escau) i pàgines; o: nom de l'editor del llibre o publicació no periòdica, lloc d'impressió i pàgines en rodones.

Les referències bibliogràfiques aniran intercalades en el text i es faran entre parèntesis, indicant el nom de l'autor, l'any de publicació i pàgina o pàgines, separats per una coma (per ex. RAMIS, 1818, pp. 10-12).

IL·LUSTRACIONS

Es fixa un màxim de cinc il·lustracions per original, ampliable a criteri del Consell de Redacció. Les taules o il·lustracions aniran en fulls independents. Els dibuixos o gràfics es presentaran en tinta xinesa negra, preferentment damunt paper vegetal o damunt un altre suport sempre que

tenguin la qualitat adequada. Les fotografies, preferentment en blanc-i-negre, tindran el contrast i la nitidesa adequats per a la seva publicació. Tota casta d'il·lustració entrarà en el text amb el nom de figura i l'autor haurà d'indicar en l'original, als marges, on vol que siguin intercalades les diferents taules i figures.

NOTES A PEU DE PÀGINA

Les notes a peu de pàgina s'evitaran al màxim. En tot cas, en l'original, aniran en full independent com els peus de figura.

PROVES D'IMPRESA I SEPARATES

S'enviaran proves d'impresament a corregir pels autors a l'adreça indicada, però no s'acceptaran modificacions respecte del text original que no siguin de caràcter ortogràfic o tècnic. Les proves d'impresament s'hauran de retornar a l'editor en un termini de temps màxim de deu dies; en cas contrari, la Redacció podrà decidir entre ajornar la publicació del treball o corregir-lo, declinant tota responsabilitat sobre aquells errors que es poguessin cometre.

Un cop publicat el treball, l'autor o els autors de cada article rebran gratuïtament 25 separates. Si en desitgen un nombre superior, els autors ho indicaran per escrit en tornar les proves d'impresament corregides i l'excés anirà al seu càrrec.

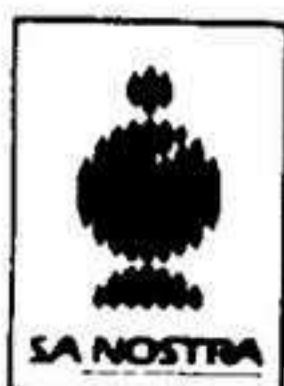

AMB EL SUPORT DE:

AJUNTAMENT DE MAÓ

Servei Municipal de Cultura

CAJA DE BALEARES
"SA NOSTRA"

